

Det velduftende plejehjem

På sporet af en ny mad- og måltidskultur i den offentlige sektor

Elle, Jens Christian

Publication date:
2007

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link back to DTU Orbit](#)

Citation (APA):
Elle, J. C. (2007). *Det velduftende plejehjem: På sporet af en ny mad- og måltidskultur i den offentlige sektor.*

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

PH.D. Afhandling

Det velduftende plejehjem

På sporet af en ny mad- og omsorgskultur i den offentlige sektor

Jens Christian Elle

Institut for Produktion
og Ledelse
Danmarks Tekniske Universitet

Det velduftende plejehjem

**På sporet af en ny mad- og omsorgskultur
i den offentlige sektor**

**Ph.d. Afhandling
Jens Christian Elle
2006**

Forord

I efteråret 2002 blev *projekt Basiskost* etableret med base i Fødevaredirektoratet (nu *Danmarks Fødevareforskning* og snart *Fødevareinstituttet*). Nærmere bestemt i Afdelingen for Ernæring. *Basiskost* havde, som det officielt blev formuleret, »til formål at understøtte storkøkkener i at udbyde sunde og økologiske måltider, samt at understøtte leverandører i cateringsektoren med at etablere forsyninger med sunde og økologiske råvarer. Projektet arbejder ud fra en hypotese om, at en økologisk omlægning af køkkenet ofte fører til ernæringsmæssige fordele.«

Basiskost var i udgangspunktet tænkt som et samarbejde mellem Fødevaredirektoratet, Institut for Produktion og Ledelse, DTU og de i mellemtiden nedlagte institutioner: Fyns Amt og Øgruppen i Økologiens Hus. *Basiskost* blev etableret med støtte fra Direktoratet for FødevareErhverv, og Fødevaredirektoratet. Forskningsaktiviteterne, der var designet som et Ph.d.-forløb, blev støttet med et årsværk fra Institut for Produktion og Ledelse, der også udgjorde den institutionelle ramme for Ph.d. forløbet.

I de første to år af forløbet havde jeg kontor i Afdelingen for Ernæring i Mørkhøj, og jeg vil i den forbindelse udtrykke min glæde ved at have oplevet og diskuteret med de engagerede ernæringsforskere, der befolkede den lange gang. Og tak til alle Basiskostfolkene. Skønt vi ikke rigtigt fik det til at fungere, var det bestemt en spændende og lærerig proces at forsøge. Også en tak til Innovation og Bæredygtigheds-folkene på DTU. Det har været meget givende at diskutere mit projekt med jer.

Jeg skal heller ikke glemme at takke alle de, der har deltaget i aktionsforskningsprojektet. Ingen nævnt ingen glemt.

Tak til min hovedvejleder Niels Heine Kristensen (IPL) og bivejlederne Bent Eberg Mikkelsen (Danmarks Fødevareforskning) og Kurt Aagaard Nielsen (Teksam, RUC). I den forbindelse må jeg også nævne Hans Peter Hansen fra Teksam, der med sin meget opmuntrende kritik i forbindelse med den *interne evaluering*, gav mig rygstøtte, når jeg i slutfasen indimellem tvivlede på mine talenter. Også min kæreste Dorte har været en uvurderlig støtte undervejs i processen. Endelig skal der falde en meget stor tak til min kære fader Lars Elle for hans hjælp med de mange kommaer.

12.september 2006

Jens Christian Elle

Indholdsfortegnelse

INDLEDNING	6
1. FORTÆLLINGEN OM ET AKTIONSFORSKNINGSPROJEKT	8
OM FORTÆLLINGEN	8
BAGGRUNDEN OG DE FØRSTE SKRIDT	9
FREMTIDENS TALLERKEN	12
FREMTIDSVÆRKSTEDERNE	14
WORKSHOPPEN	20
HERFRA OG VIDERE	32
EN MIDTVEJSREFLEKSION	34
DET VELDUFTEDE PLEJEHJEM	36
2. AFHANDLINGENS STRUKTUR OG PROBLEMFORMULERINGER	55
3. DEN OFFENTLIGE KOSTFORPLEJNING UNDER FORANDRING	60
OFFENTLIG KOSTFORPLEJNING, EKSPERTERNE OG VELFÆRDSSTATEN	60
RATIONALISERINGEN AF DE OFFENTLIGE KØKKENER	64
DEN ØKOLOGISKE VEJ	77
OPSAMLING OG DISKUSSION	82
4. ET LEVENDE ARBEJDE	88
INDLEDNING	88
BEGREBET ARBEJDE	89
ARBEJDETS FORNEDRELSE	91
FRIGØRELSE FRA ARBEJDET	99
FRIGØRELSE AF ARBEJDET	103
FREMTIDENS TALLERKEN – EN ANALYSE	107
OPSAMLING OG DISKUSSION	116
5. DET NYLIBERALISTISKE MODERNISERINGSPROJEKT	120
BAGGRUNDEN FOR MODERNISERINGSPROGRAMMET – KORT FORTALT	121
NEW PUBLIC MANAGEMENT	125
KVALITETSTEKNOKRATI	130

NOGLE FLERE KONSEKVENSER	132
FREMTIDEN I SPÆNDETRØJE	133
OPSAMLING OG DELKONKLUSION	135
 6. PÅ SPORET AF EN ANDEN RATIONALITET	 138
OMSORG	139
OMSORGRATIONALITET OG OMSORGSARBEJDE	142
DET VELDUFTENDE PLEJEHJEM – EN ANALYSE	144
EN NY PROBLEMFORMULERING	153
 7. SOCIAL FORANDRING Gennem KOMMUNIKATIV HANDLEN	 156
SYSTEMET KOLONISERING AF LIVSVERDENEN	158
CIVILSAMFUNDET OG OFFENTLIGHEDEN	164
PROTESTPOTENTIALET	166
AT TÆMME SOCIALSTATEN	169
OPSAMLING OG DISKUSSION	172
FORANDRING Gennem FORTÆLLINGER	175
 8. SOCIAL FORANDRING Gennem KRITISK UTOPISK AKTIONSFORSKNING	 182
KRITISK UTOPISK AKTIONSFORSKNING	182
EN HURTIG OPSAMLING	203
 9. AKTION OG FORSKNING	 206
AKTIONSFORSKNINGENS BEGRUNDELSER OG TRADITIONER	207
REFLEKSIONER OVER AKTIONSFORSKNINGSPROCESSEN	214
KONKLUSIONER	221
 RESUME	 230
SUMMARY	232
LITTERATUR	234
BILAG	240
SUPPLERINGSSKRIFT	246

Indledning

Vi kender det vist alle. Situationen hvor familie, venner og bekendte kommer med det retoriske spørgsmål: *Hvad arbejder du med for tiden?* I de sidste mere end tre år har jeg så nemt og utvunget kunne svare: *Jeg er i gang med ph.d. forskningsprojekt i tilknytning til DTU og Danmarks Fødevareforskning.* Afslører jeg i denne forbindelse ikke mere herom, kommer tillægsspørgsmålet: *Hvad handler dét så om?* Så er det der kommer en kort pause i konversationen, hvor jeg anlægger mig et tænksomt udtryk. Trækker tænkepausen ud, sker det, at de mere akademisk trænede replicerer, at forskningsprojektets formål og problematik skal kunne udtrykkes på fire linier!

Af hensynet til konversationens videre forløb, afholder jeg mig fra forsøget på at sige det hele på fire linier. I stedet har jeg som oftest startet mit forklaringsforsøg med at referere til det igangværende aktionsforskningsprojekt. I den forbindelse understreges det at det netop er kendetegnende ved aktionsforskningen, at problemstillingerne udkrystalliseres undervejs i processen. Da aktionsforskningsprojektet undervejs er blevet reorienteret og har udviklet sig, har mit forsøg på at anskueliggøre de grundlæggende problematikker også forandret sig. I det sidste års tid har forklaringsforsøget givet sig udtryk i problemindkredsning, der tager sig nogenlunde således ud (omsat til skrivesprog!):

”Oprindeligt var det formålet med aktionsforskningsprojektet at bidrage med erfaringer og viden om, hvordan den økologiske omlægning af de offentlige storkøkkener kunne styrkes gennem involvering af personale og brugere. Igennem fremtidsværksteder har deltagerne kunne udfolde deres ønskeforestillinger om en anden mad- og måltidskultur. Ideen var at bringe disse fremtidsudkast med ind i det økologiske omlægningsforløb og dermed forsøge at gøre omlægningsprocessen til løftestang for en mere omfattende mad- og måltidskulturel forandring. En forandring, der ville kunne forankre den nye økologiske virkelighed i institutionen. Desværre lykkedes det ikke at indarbejde aktionsforskningsprojektet i det økologiske omlægningsprojekt. Jeg stod på dette tidspunkt med en del materiale, der viste, at personalet på plejehjemmene var stærkt frustreret over ikke at kunne gøre det, som de følte burde gøres i forhold til at lave en god mad og skabe omsorgsfulde rammer for livet på plejehjemmet. Jeg tog derfor initiativ til at danne et forum, der havde til opgave at indkredse de bærende principper og sammenhænge i, hvad der blev kaldt *det velduftende plejehjem*. Et arbejde, der kulminerede med en præsentation på en høring i Folketinget.

Igennem denne proces har der dannet sig en række en række kerneproblematikker, som jeg behandler i min afhandling. For det første forsøger jeg at kaste lys på, hvordan det kan være, at vi i et af verdens mest materielt velstående lande, under en højkonjunktur ikke synes i stand til at byde vores

samfunds ældste, mest svage og afhængige medborgere et ordentligt måltid mad og nogle omsorgsfulde og livfulde omgivelser? (Her henviser jeg som regel til en række skandalesager fra massemedierne samt undersøgelser, der påviser massiv fejlnæring og nedslidende arbejdsforhold, og understreger, at det ikke er hele billedet, men udtryk for en tendens). Jeg forsøger at finde svaret herpå ved at se nærmere på de dagsordener og rationaler, der var været på spil i moderniseringen af den offentlige kostforplejning. Men indkredsningen af et svar har også givet mig anledning til at se nærmere på, hvad der er sket med arbejdet i forbindelse med, at vores virksomheder og institutioner bliver genstand for rationel planlægning og styring. Jeg forestiller mig nemlig, at en væsentlig forklaring på omsorgskrisen hænger sammen med forsøget på rationelt at planlægge og styre opgavevaretagelsen fra oven.

For det andet interesserer jeg mig for den alternative rationalitet, der kommer til udtryk i fremtidsudkastende og visionen om *det velduftende plejehjem*. Så vidt jeg tolker det, tegner der sig en anden kvalitetsforståelse i omsorgsarbejdet. En forståelse af kvalitet, der betoner nødvendigheden af at skabe institutionskulturer, der afspejler *det hele menneskes* behov, og altså både ældres og de professionelle behov. Der tegner sig i materialet konturerne af et andet forvaltningsrationale, som jeg mener, er udtryk for et generelt ønske. Kritikken af måden, hvorpå vi som samfund varetager opgaven med at drage omsorg for de ældre, synes at tage til. Den offentlige forvaltning har udviklet sig i en teknokratisk retning, der får mærkbare konsekvenser på flere fronter. Og konsekvenserne af konsekvenserne synes blot at lede i retning af mere teknokrati.

Det er med rod i denne konflikt, at min afhandlings tredje problemstilling har etableret sig. Jeg forsøger således med afsæt i kritisk samfundsteori at nærme mig et svar på, hvordan denne latente utilfredshed med tingenes tilstand kan danne grobund for social handlen og trænge systemrationaliteten i baggrunden og give plads til skabelsen af mere mangfoldige og omsorgsfulde institutioner.”

Faktisk uden undtagelse har mit forsøg på at forklare, hvad ’mit projekt’ handler om affødt engagerede positive kommentarer fra mine samtalepartnere, uanset hvilket politisk orientering de ellers repræsenterede. De synes dog, det lyder som et meget omfattende projekt og medgiver, at de godt kan forstå, at det er svært at udtrykke på fire linier.

Jeg vil nu på samme måde indlede denne afhandling med en længere fortælling om aktionsforskningsprocessens forløb. Herefter vil jeg i afhandlings kapitel 2 redegøre for, hvorledes resten af afhandlingen er struktureret.

Fortællingen om et aktionsforskningsprojekt

Om fortællingen

Når jeg har valgt at indlede denne afhandling med en længere kronologisk fortløbende fortælling fra felten så har det sine begrundelser. Dels hænger det sammen med et ønske om at vise, hvordan afhandlingens centrale problemstillinger er blevet udvundet undervejs i processen. Dels hænger det sammen med, at jeg ønsker at fremstille dette forløb på en sammenhængende måde, hvor der eksplícit gøres rede for de metodiske og samfundsteoretiske overvejelser, der undervejs spillede ind på projektets kurs, uden at fortællingen tynges af længere teoretiske udredninger og diskussioner.

Samtidig har jeg bestræbt mig på at holde et vist abstraktionsniveau, så det almene kan træde frem af særlige. Jeg håber således at denne fortælling i sig selv vil bringe læseren tættere ind på de problemstillinger, der knytter sig til såvel det metodiske som de mere kost- og omsorgsfaglige udfordringer og således i sig selv have karakter af en afhandling.

Fortællingen er vinklet og på mange måder strammet væsentlig op i forhold til det mangfoldige virvar af informationer, signaler, dialoger, refleksioner, handlinger, konflikter, kriser og åbninger, som har tegnet processen i al sin kompleksitet. Et sådant empirisk grundmateriale vil altid kunne vinkles på et utal af måder, alt efter hvem man ønsker at henvende sig til. Så hvem henvender denne fortælling sig til?

For det første er det en fortælling om de metodiske greb og mine refleksioner over, hvordan en dynamisk aktionsforskningsproces kan skabes. I det perspektiv henvender fortællingen sig til en fortællerkreds, der interesserer sig for aktionsforskning og beslægtede former for interaktiv og dialogisk forskning. For det andet er det en fortælling, der handler om at nærme sig den offentlige kostforplejning med et økologisk udviklingsperspektiv og i favntaget med feltet opdage, hvad der egentlig er på spil i den offentlige kostforplejning. Således forestiller jeg mig, at denne fortælling også vil kunne tale til de erfaringer og interesser, der eksisterer blandt de mange forskere, embedskvinder, funktionærer, fagforeningskonsulenter og frontmedarbejdere, jeg har været i kontakt med undervejs.

Måske denne fortælling vil kunne bidrage til at trække fortid, nutid og fremtid sammen og give et perspektiv på, hvad der er sket i den offentlige omsorgssektor, hvordan vi kan forstå nogle af de mange krisetegn, og hvorledes dette felt kan tænkes bragt i bevægelse. En bevægelse i en retning, der

på fornuftig, tværfaglig og demokratisk vis evner at gestalte de mange levende og slumrende erfaringer, behov og ideer til nogle nye gode begyndelser.

Fortællingen er rekonstrueret på baggrund af mødereferater, værkstedsprotokoller og dagbogsnotater.¹ Der henvises undervejs til en række illustrationer og fotos. Disse findes som bilag bagerst i rapporten.

Baggrunden og de første skridt

Forskere med base i henholdsvis Institut for Teknologi og Samfund ved DTU og Storkøkkencentret under Fødevaredirektoratet² havde i en række rapporter analyseret den økologiske omstilling af kostforplejningen i den offentlige sektor.³ Med afsæt i disse analyser og udledte anbefalinger blev der i 2002 skaffet bevillinger til projekt Basiskost. Projektets opdrag var dels at udvikle en internetportal til formidling og koordinering af erfaringer med økologisk omlægning⁴ af storkøkkener (private og offentlige), dels at bidrage med ernæringsfaglig og samfundsfaglig forskning i forlængelse af de nævnte anbefalinger. Den 1. februar 2003 blev jeg ansat til at varetage forskningsdimensionen i projekt Basiskost. Forskningsopgaven skulle koncentrere fokuset på, som der stod i den oprindelige projektbeskrivelse: »de forsyningsmæssige aspekter i forbrug af økologiske fødevarer, (...) herunder de afledte effekter af kostomlægninger, samt de strategiske valg dette sætter kommuner, amter og institutioner i.«

Jeg gjorde i forbindelse med ansøgning og opstartsseminar projektledelsen opmærksom på, at jeg ønskede at angribe opgaven som et aktionsforskningsprojekt. Det skete ud fra den betragtning, at den bedste måde at forstå sin omverden på er ved at forsøge at forandre den, som aktionsforskningens *grand old father* Kurt Lewin omtrentligt udtrykte det. I udgangspunktet forestillede jeg mig, at aktionsforskningsprojektets omdrejningspunkt var mødet mellem et konkret økologisk køkkenomstillingsprojekt forankret i et amt eller en kommune og en vifte af regionale økologiske producenter og distributører, der var interesserede i at skabe sig et nyt marked. Min tese - som ikke på nogen

¹ På www.velduft.dk er værksteds- og workshopprotokollerne tilgængelige. Ligeledes er referater og oplæg i forbindelse med tænketanksforløbet at finde her.

² Fødevaredirektoratet ændrede undervejs i forløbet navn til Fødevarestyrelsen. I den forbindelse blev de forskningsmæssige aktiviteter lagt ind i den nye institution Danmarks Fødevareforskning, hvorunder Projekt Basiskost nu henhørte. Storkøkkencentret blev ved samme anledning officielt nedlagt.

³ Se blandt andet Kristensen m.fl. (2002) Anvendelse af økologiske fødevarer i kommuner og amter.

⁴ 'Omlægning' refererer i den forbindelse til en særlig praksis, hvor hele produktionsgangen rationaliseres efter økologiske principper. Begrebet »omstilling« bruges som et samlebegreb, der kan dække over flere forskellige praksisser og strategier.

måde var ny, endsige min egen - var at netop de økologiske omlægningsprojekter kunne udgøre et markedsmæssigt alternativ til den supermarkedsdominans, der i stigende grad beherskede den økologiske sektor. Et sådant alternativ krævede i så fald en ny form for Kooperation mellem producenterne, hvis de skulle blive i stand til at imødekomme storkøkkenernes krav om produktsortiment, produktkvalitet, volumen og service. På den anden side krævede det også, at køkkenerne lærte at tage afsæt i de muligheder og begrænsninger, der er forbundet med de økologiske produktionsprincipper. Min overordnende ide var, at de deltagende producenter, projektledere og køkkenfolk igennem et eller flere fremtidsværksted(er) sammen skulle udvikle udkast til helt nye former for forsynings- og samvirkestrukturer. Efterfølgende skulle disse udkast gennemarbejdes, så de til sidst reelt kunne føres ud i livet som led i den økologiske omlægningsproces.

Der var umiddelbar opbakning bag mine udmeldinger, og udfordringen var herefter at finde en platform at starte et aktionsforskningsprojekt op fra. Belært af tidligere erfaringer fandt jeg det mest frugtbart at koble mig på aktiviteter, der allerede er i gang eller under opstart og dermed karakteriseret ved en vis portion egenenergi. Det skulle samtidig være et økologisk omlægningsprojekt, der involverede flere forskellige typer af storkøkkener, således at der var basis for at få arbejdet med en bred vifte af forsyningsmæssige udfordringer. På opstartsmødet tegnede der sig hurtigt et billede af muligt projekt, da der blandt mødedeltagerne var personer med konkrete planer om etableringen af en økologisk ferskvareterminal på Bramstrup Gods ved Odense. Ligeledes var der ønske om at inddrage de offentlige storkøkkener i Fyns Amt i de omlægningsaktiviteter, der tidligere havde været gennemført i amtets regi, men som indtil da ikke havde formået at fange storkøkkenernes interesse. På tegnebrættet tonede der sig et lovende projekt frem. Det skulle således blive interessant, om kredsen af økologiske producenter på den ene side og storkøkkenerne på den anden side var med på ideen.

Projekt Basisøst arrangerede et seminar i Bella Centret i februar 2003, med en deltagerkreds på ca. 80 personer bestående af bl.a. køkkenpersonale, leverandører og projektledere. På dette seminar fremlagde jeg konturerne af det forskningsprojekt, vi havde i støbeskeen: Ideudvikling gennem fremtidsværksteder med efterfølgende kultivering og realisering af disse ideer og udkast gennem forsknings- og udviklingsarbejde i samarbejde med relevante fag- og forskningssammenhænge. Igennem denne proces kunne vi altså ikke alene forsøge at få skabt et levedygtigt og inspirerende forsyningssystem, men også få en række konkrete tidssvarende erfaringer med strukturelle barrierer og måder at undvige eller opløse disse, og på den måde både skabe forandring og ny viden.

Umiddelbart efter dette indlæg blev jeg kontaktet af en betydningsfuld økologisk grossist, hvis virksomhed havde vokset sig til en betragtelig størrelse i kølvandet på de økologiske omlægningsprojekter. Han fortalte, at jeg og flere af de andre oplægsholdere simpelthen ikke vidste, hvad vi snakkede

om. Projektet med etableringen af den konkrete ferskvareterminal anså han for dødsdømt af flere grunde⁵, og måden hvorpå jeg tænkte produktudvikling var ude af trit med, hvordan ting skete i virkeligheden. Ifølge denne grossist eksisterer der et yderst dynamisk mikroerhvervsliv, som hvis der viser sig en reel efterspørgsel, er parate til at tage udfordringen op med hensyn til produktudviklingen. Der, hvor der var brug for forskning, var i forhold til nogle konkrete produktteknologier (skrællemaskiner etc.) samt udarbejdelse af rapporter, der kunne overbevise beslutningstagerne om at intensivere den økologiske omlægning af de offentlige køkkener. Jeg blev gjort opmærksom på, at det først og fremmest er efterspørgslen, der er kilden til succesfuld økologisk omlægning og efterspørgsel kræver i denne sammenhæng politisk opbakning og indsats.

Med afsæt i denne kritik besluttede jeg at foretage en række researchinterviews med det sigte at komme ind på livet af, hvad de centrale skikkelser inden for feltet anså for den største udfordring for en videreførelse af den økologiske omstilling af de offentlige køkkener. Konklusionerne fra disse interviews pegede i to retninger. For det første eksisterede der nogle helt basale huller i den økologiske forsyningskæde (brød, kød og skrællede grøntsager m.v.) som det kunne være interessant at arbejde videre med. For det andet var der i tiden klare tegn på, at man fra centralt politik hold (der var kommet en borgerlig-liberal regering i 2001) ville udfase den økologiske omstillingsindsats til fordel for en styrkelse af et ernæringsfokus gennem udviklingen af offentlig-private partnerskaber.

Jeg stillede i denne forbindelse spørgsmålet, om det ikke ville være mere hensigtsmæssigt at arbejde på et bredere niveau, og gennemføre min aktionsforskning omkring de mere strategiske udfordringer for den økologiske omstilling af storkøkkensektoren. Meget tydede på, at den økonomiske substitution af offentlige omlægningsprojekter vil forsvinde med den nye finanslov (2004) og hermed parke hele det erfaringsmateriale, der er udviklet omkring omlægningsprojekterne, på et sidespor. Jeg mærkede hos projektlederne, omlægningskonsulenterne og leverandørerne en tydelig frustration over denne udsigt. En faretruende tendens, der i vid udstrækning bliver overskygget af to igangværende omlægningsprojekter, der i omfang langt overgår tidligere omlægningsprojekter. Det drejede sig dels om omlægningen af sygehusene i Vestsjællands Amt dels om (den stadig igangværende) omlægning af samtlige offentlige køkkener i Københavns Kommune.

Det viste sig kort tid efter, at terminalprojektet ved Odense var et klassisk luftkastel, som ikke havde rødder i det regionale vækstlag, der skulle give liv til projektet. Med sig i faldet røg også de fynske storkøkkener. De regionale miljømæssige og erhvervmæssige perspektiver forbundet med en ferskvareterminal blev anset for at være et centralt argument med hensyn til at opnå den nødvendige poli-

⁵ I korte træk gik kritikken på, at der endnu ikke fandtes eksempler på, at sådanne ferskvareterminaler blev levedygtige, hvis de fik projektkarakter og økonomisk støtte. Hvad der krævedes var nogen der kunne se en god forretning og som selv havde mod og kræfter til at forfølge ideen og støt og roligt udvikle den.

tiske støtte til et udviklingsprojekt for de store køkkener. Vi forsøgte dog at arbejde videre med Odense Universitets hospital i håb om, at OUH, som det helt store regionale køkken, kunne blive primus motor for andre store amtslige køkkener. Men det stod i juni 2003 klart, at OUH ikke havde lyst til at deltage i et udviklingsprojekt, og Fyn var ude af billedet.

Dette sammenbrud kombineret med den kritik af min tilgang til produkt- og strukturudvikling, som jeg ovenfor har refereret til, kastede mig ud i en mindre orienteringskrise. Jeg fandt dog relativt hurtigt et nyt fodfæste. Jeg fik holdt et møde med en central omlægningskonsulent, der bl.a. er involveret i de to større projekter i Vestsjællands Amt og Københavns Kommune. Ved dette møde blev det understreget, at der rent faktisk var en række helt centrale økologiske varegrupper, der haltede og krævede en målrettet udviklingsindsats. Således blev jeg ikke alene bestyrket i Basiskost projektets oprindelige fokus, jeg blev også bekendt med en række væsentlige omlægningsprojekter, der kunne udgøre en ny platform for aktionsforskningsprojektet.

Fremtidens tallerken

I juni 2003 fik jeg kontakt til Dogmeøkologiprojektet i København, hvis opgave bestod i at omlægge samtlige kommunale køkkener til 75 % økologi inden 2008. I den første fase skulle der gennemføres en række pilotprojekter, der skulle generere de nødvendige erfaringer for den næste og mere omfattende omlægningsfase. Projektet blev styret fra Miljøkontrollen i København, da målsætningen med Dogmeøkologiprojektet først og fremmest havde afsæt i (vand)miljøproblematikker. Projektet var primært finansieret af kommunen, men havde også modtaget en del støtte fra den sidste uddeling af statslige midler til økologiske omlægningsprojekter. Projektet var interessant på grund af den indkøbsvolumen der var til stede, og den signalværdi det rummede. Den økologiske omlægning af Københavns Kommunes køkkener kunne i et afsætnings- og produktudviklingsmæssigt perspektiv blive et interessant afsæt for økologiske nyudviklinger.

På det første møde med *dogme økologi sekretariatet* (DØS) fremlagde jeg mine ideer til, hvordan der mellem sekretariatet og Basiskost kunne etableres et samarbejde omkring spørgsmålene om forsyningen og produktudviklingen af økologiske fødevarer. Et udspil der i de grundlæggende træk stemte overens med mine tidligere forestillinger om udviklingen af en regionalt funderet økologisk markedsstruktur. Udspillet blev godt modtaget. I ansøgningen til DFFE⁶ om økonomisk støtte til Dogmeøkologiprojektet blev Basiskost' rolle defineret således: »Projekt Basiskost har til opgave at gen-

⁶ DFFE: Direktoratet for Fødevareerhverv, under Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, var de bevilgende myndigheder for den pulje, der støttede de økologiske omlægningsprojekter

nemføre en forskningsindsats, der skal sætte fokus på muligheder og barrierer for udviklingen af en økologisk forsyningsstruktur, der matcher storkøkkenernes behov. Projekt Basiskost og DØS har fundet det frugtbart at indgå i et samarbejde, således at dele af forskningsindsatsen relateres direkte til de pågående og kommende omlægningsprojekter i Dogme 2000-regi. Konkret drejer det sig om forsknings- og udviklingsaktiviteter i forbindelse med omlægningen af kantiner, plejehjem og madudbringning.« Det blev dog i sidste ende 'plejhjemsprojektet', der kom i fokus for Basiskost' aktiviteter, da der i her var mulighed for at være med i processen fra start til slut. Rollefordelingen tog sig således ud: Etablering af en projektledelse med base i Miljøkontrollen og med deltagelse af Sundhedsforvaltningen (hvorunder plejhjemmene hørte). Et konsulentteam skulle tilknyttes og have ansvaret for projektets praktiske gennemførelse (analyser, beregninger, undervisning m.v.). Basiskosts rolle var at fokusere indsatsen i forhold til de forsyningsmæssige udfordringer.

I efteråret 2003 kom konsulentopgaven i udbud, og først i januar 2004 blev diskussionerne om projektdesignet genoptaget. Det stod klart, at de otte deltagende plejhjemskøkkener skulle findes i løbet af februar og at selve omlægningsforløbet skydes i gang med en omfattende kostanalyse i løbet af april 2004. Jeg og en kollega, der på daværende tidspunkt var kommet til, foreslog, at der i løbet af dette forår afholdes en række fremtidsværksteder for de deltagende plejhjems beboere og forskellige medarbejdergrupper. Ideen var at få udviklet nogle frugtbare udkast til, hvordan der kunne skabes en større helhedsorientering i og dermed en mere rodfæstet opbakning bag omlægningen. Udkast der på forskellig vis efterfølgende skulle gennemarbejdes i regi af Basiskost, Sundhedsforvaltningens kostpolitiske initiativer og ikke mindst i de planlagte økologiske omlægningskurser for de køkkenfaglige medarbejdere. Forestillingen, var at fremtidsværkstedet blev stedet hvor der blev udarbejdet tværfaglige udkast til en ny mad- og måltidskultur. Udkast, der udfordrede hele kæden fra de økologiske producenter, over leverandørerne, til plejhjemskøkkenerne og rammerne for det endelige måltid. Fra forskningshold blev der argumenteret for, at fremtidsværkstederne kunne være med til at få skabt en mere helhedsorienteret udviklingshorisont og bruge det økologiske omlægningsforløb til også at blive løftestang for nogle mere grundlæggende kulturelle forandringer, hvorved også den nye økologiske kostpraksis kunne blive stærkere forankret i de enkelte institutioner. Og netop ønsket om at iværksætte en bredt omfavnende indkredsning af en ny mad- og måltidskultur betød, at overskriften for værkstederne blev så åben som den blev.

Vi nåede på det pågældende møde i januar 2004 frem til at invitere de otte plejehjem til at deltage i et fremtidsværksted under titlen 'fremtidens tallerken – den gode mad fra køkkenbord til spisebord'. Det blev gjort klart i invitationen, at formålet var at udvikle nogle helhedsorienterede bud en ny mad- og måltidspraksis med afsæt i køkkenpersonalets, plejepersonalets, andet fagpersonales og de ældres ideer, erfaringer og behov. Efterfølgende skulle arbejdet så bestå i at finde frem til hvordan

udkastene fra fremtidsværkstederne kunne bringes i samspil med Sundhedsforvaltningens projekt 'kvalitet i måltidet' og det forestående økologiske omlægningsforløb.

Der sker således et skred i projektets fokus i retning af et mere institutionsinternt perspektiv, der kun potentielt peger i retning af de forsyningsmæssige problemstillinger, der var udgangspunktet for Basiskost. Tilbage var det at håbe, at processen i en eller anden forstand vil føre i en retning, der kan føres tilbage til det opdrag, som jeg i udgangspunktet var udstyret med.

Fremtidsværkstederne

Fire af de otte inviterede plejehjem havde mulighed for at stille med et hold, og det blev på denne baggrund besluttet at afholde to fremtidsværksteder. Det første fremtidsværksted afholdes den 29. juni 2004 for et større plejehjem (Fælledgården), der producerer mad til en række andre plejehjem heriblandt det andet plejehjem (Ryholtgård), der deltager i det pågældende værksted. Det er først og fremmest køkkenansatte, der deltager. Det andet fremtidsværksted afholdes over to halve dage den 1. og 2. juli 2004, og her er det primært plejepersonale, samt enkelte køkkenansatte og ældre, der deltager fra to middelstore plejehjem (Bomi-parken og Herman Koch Gården) med eget køkken.

Jeg vil i det følgende give en samlet og fortættet rapportering fra de to fremtidsværksteder. En arbejdsmetode, hvor deltagerne gennem en kritik, utopi, og virkeliggørelsesfase, udarbejder fremtidsudkast med rod i deres konkrete (arbejds)livssammenhæng. Måden et sådant værksted forløber på vil fremgå af det følgende, men de mere teoretiske begrundelser for denne særlige arbejdsmetode vil jeg vente med at tage fat på til kapitel 8.

Overskriften for kritikfasen, som var formuleret på forhånd, var: »Hvad er vi utilfredse med. når det gælder måden, hvorpå vi laver, serverer og spiser mad?« Ved hjælp af stikord og korte sætninger skød deltagerne sig ind på deres utilfredshed. Disse mange ytringer blev herefter genstand for prioriteringer og tematiseringer således, at vi til sidst stod med en række kritiktemaer, som uden at gøre for meget vold på virkeligheden kan sammentrækkes til følge fire temaer.

1) Ingen charme ved at lave og servere industrimad. Kritikken samlede sig om håndværket, der er forsvundet ud af madlavningen til fordel for en uinspirerende og ukreativ masseproduktion. Maden er blevet kedelig og det er kedeligt at lave mad. Ja, maden er som én udtrykte det 'blevet mere og mere elendig'. Der er ikke mulighed for at give maden sit individuelle præg. Råvarerne er ikke fri-

ske og afspejler ikke sæsonen: Cook chill systemet⁷, hvor maden nedkøles og genopvarmes på afdelingerne i dampovne, giver ingen madduft. Sværene på flæskestegen bliver bløde. Maden er for farveløs og grøntsagerne bliver ikke spist.

Disse kritikudsagn stammer udelukkende fra det første værksted, hvor hovedparten af deltagerne enten arbejder i Fælledgårdens store produktionskøkken eller havde erfaringer med kvaliteten af den mad i forbindelse med genopvarmningen og serveringen på Ryholtgård. Det efterfølgende fremtidsværksted, hvor begge plejehjem havde egne og noget mindre køkkener, var det ikke madens og madlavningens kvalitet men først og fremmest spisesituationen, der blev problematiseret.

2) De kolde spisestuer. Et stort tema på begge værkstederne spisestuernes indretning blev kritiseret som værende for små, for kolde, ikke-hyggelige og upersonlige. Servicet er grimt og er ikke ergonomisk tilrettet de forskellige behov.

3) Måltidet. Først og fremmest er der for få ressourcer i forhold til at tage hånd om de ældres behov når det gælder madønsker og spisetider, hvilket blandt andet medfører en dårlig ernæringstilstand og alene-spisning i de beskyttede boliger. Spisestuen er præget af kaos i forbindelse med måltiderne. Serveringen går alt for hurtigt: Madkøerne er for lange. Den varme mad bliver kold. Alle vil til først, og det hele skal gå meget hurtigt. Der er meget uro, støj, stress og jag (også fra personalet). Sætningen »uæstetisk spisesituation« bliver også fremhævet ved flere lejligheder.

4) Rigid planlægning og manglende hensynstagen til de enkelte beboeres behov og ressourcer. Alt bliver forudbestemt og individuelle ideer kommer ikke frem. Hverken personale eller de ældre bliver inddraget i planlægningen af menu og spisetider. Der er en manglende viden om den enkelte beboers ernæringsmæssige behov og ønsker i forhold til maden. Servicet er ikke tilrettet den enkeltes behov. Der bliver ikke handlet nok på den viden, der eksisterer, og informationer når ikke ned i køkkenet. Det er svært at få implementeret kostpolitikken.

Som afslutning på kritikfasen opførte deltagerne såkaldte kritikbilleder. Et replikløst skuespil i relation til det kritik tema, der optog dem mest. Det resulterede i en række meget morsomme og meget illustrative skuespil, som var med til at løfte stemningen inden utopifasen.

Overskriften på utopifasen hed: »Hvordan skulle madlavning og måltidet se ud hvis, vi selv kunne bestemme?« Vi understregede, at alt nu var muligt, og at de ikke skulle holde sig tilbage med at

⁷ I et køkken med cook chill teknologi, bliver maden produceret længe inden den skal spises, og køles øjeblikkeligt ned. Det sker for at udnytte produktionsudstyret mere kontinuerligt, spare arbejdskraft i weekenderne og forbedre det ernæringsmæssige indhold (som forringes når maden holdes varm over længere tid)

komme med ideer til, hvordan fremtiden kunne se ud, hvis de selv kunne bestemme. Der tegnede sig hurtigt en mangfoldighed af visionsudsagn som i det store og hele mindede om kritikudsagnene blot med modsat fortegn. Gruppearbejdet med visionerne blev præsenteret i plenum og efterfulgt af en opfordring til at komme med bud på, hvordan visionen eller elementer heraf kunne forbedres. Grupperne arbejdede herefter videre og kom til sidst om med en art handlingsplan for, hvordan arbejdet kunne fortsætte efter fremtidsværkstedet. Det skal i den forbindelse understreges at virkeliggørelsesfasen hvor visionerne udsættes for realitetsvurderinger og bliver genstand for udarbejdelse af handlingsplaner, kun indledes på fremtidsværkstedet. Den egentlige virkeliggørelsesfase først for alvor begynder, når fremtidsværkstedet er slut.

Det første tema, der samlede sig om stikordet 'Mad fra bunden af friske råvarer' fik følgeskab af følgende udsagn:

- frisk hjemmelavet brød og kage
- friske råvarer
- stort budget
- der skal dufte af mad
- frisklavet mad
- hver afdeling eget køkken + menu
- godt fysisk arbejdsmiljø
- frit valg af leverandør
- temauger

Denne gruppe var sammensat af køkkenfolk fra såvel centralkøkkenet som modtagerkøkkenet og afspejler på det teknologisk-strukturelle plan behovet for en decentralisering af madproduktionen. Herudover betones behovet en madlavning med afsæt i friske råvarer.

Gruppen præsenterede en vision om en ny sammenhæng i den kommunale kostforplejning. (Bilag 1.) Joakim von And, der her symbolisere kommunen lader pengene regne ned over plejehjemmene, der nu har frie hænder til at lave den mad, de ønsker. Øko-Bent køber op hos lokale producenter og sælger dem til de mange små decentrale plejehjemskøkkener, der alle har en Laura (fra TV-serien Matador), der elsker at lave og servere god mad og som desuden har et køkken, der også udgør et særligt socialt rum i huset. Lauras køkken er hjemmets hjerte, et sted hvor der drages omsorg, et rart sted at opholde sig, et sted med kontinuitet, med professionalitet og godt håndværk. Et køkken der ligger centralt i hjemmet, og hvor duften af mad kan nå op til beboerne og vække deres appetit.

Responsen fra plenum gik først og fremmest på den ensidige vej fra producent til de spisende. De andre deltagere spurgte om denne vision ikke burde indrettes, så der også blev sendt signaler den anden vej, således at de ældre ytrer deres ønsker til maden over for køkkenet, som herefter stiller

krav til leverandørerne, der igen stiller krav til producenterne? Deltagerne ville godt have økologi, men ikke for en hver pris. Kvaliteten skal være i orden, som de udtrykte det. Denne kvalitetsdiskussion kom herefter i centrum og gruppen der bestod af syv kvinder aftalte, at de efter fremtidsværkstedet ville arbejde videre med hvordan disse kvalitetskrav kunne specificeres. Forskydningen fra fokuset på den decentrale produktionsstruktur i retning mod definition af kvalitetskrav må nok ses som et udtryk for den pragmatiske omorientering, der ofte indfinder sig mod slutningen i et fremtidsværksted, når hverdagens realiteter igen melder sig. Man leder efter noget i sin utopi, der umiddelbart synes at kunne lade sig gøre.

Dagens menu. I fremtiden skal beboerne og brugerne være med til at udarbejde menuplanen med hensyn til indhold og form. Med en stak ugeblade, lim og sakse skabte gruppen en række menuforslag som eksempel på, hvordan beboerne og brugerne kan være med til at lave menukort, der kan hænges op på plejehjemmet og være med til at skærpe appetitten på en helt anden måde, end edb-udskrifter er i stand til. Fotos af retterne kan også være med til at hjælpe de ældre med at bestemme, hvad de ønsker at spise. Gruppen der bestod af plejepersonale fra begge plejehjem og en enkelt beboer besluttede sig for at gå videre med ideen på begge plejehjem.

Attraktive spisestuer. To grupper arbejdede på hvert af fremtidsværkstederne med at skabe udkast til deres spisestuer og kantiner. Her kom æstetikken i centrum. I fremtiden skulle lokalerne være smukke, lyse, stemningsfulde, hjemlige og hyggelige. Der skulle være friske blomster, duge på bordene. Lokalerne skulle være multifunktionelle, og rumme mange forskellige tilbud i løbet af dagen både i forhold til mad og kulturelle begivenheder.

Responsen på den ene præsentation i plenum samlede sig om hvordan man konkret kunne udvide spisesalen, så der reelt kunne skabes en mere afslappet atmosfære og hyggelig indretning. Kunne man søge A.P. Møller om penge, få hjælp fra arkitektstuderende eller få TV til at lave et program a la 'Room service'? Begge grupper ønskede at gå videre med deres visioner.

Det var tydeligt, at ønsket om attraktive spisestuer ikke var et nyt tema, men tværtimod noget der ofte blev forsøgt gjort noget ved, men som sjældent resulterede i det helt store. Hertil var der fra flere sider gjort opmærksom på, at de ældre ofte giver udtryk for, at de ikke bryder sig om forandringer. En central problematik, der lagde op til behovet for at inddrage de ældre i sådanne forskønnelsesinitiativer.

Et rart måltid sammen med personalet. På begge fremtidsværksteder blev måltidets sociale omstændigheder tematiseret. I fremtidens plejehjem er der personale nok ved alle måltider. De sidder

med ved bordene og har ingen uniformer på. Der er ro og nærvær ved måltidet, og der er fokus på den enkelte beboers særlige behov. Kostpolitikken og madetikken overholdes af alle.

På det ene fremtidsværksted blev 'det hele menneske' sat i centrum. (Bilag. 2) Præsentationen betegnede behovet for et godt fysisk og psykisk arbejdsmiljø som en helt grundlæggende forudsætning for at kunne yde den omsorg og pleje, som de ældre har behov for, og som man som faglært omsorgsperson og menneske ønsker at være i stand til at yde. Herudover ønskede man fra gruppens side at understrege behovet for ro, nærvær og samvær omkring måltidet.

På det andet fremtidsværksted var der særligt fokus på, hvordan de ældres livshistorier og vaner kunne komme mere i fokus og afspejles i den daglige omsorgsrelation.

Afslutningsvis blev der fra min side fremsat et forslag til det videre forløb. Det gik i korte træk ud på at afholde et lille seminar efter sommerferien og inden økologikurserne gik i gang. Et seminar hvor grupperne kunne fremlægge deres respektive visioner som udgangspunkt for fælles drøftelser med projektledelsen og konsulentteamet om, hvordan de tematiske tyngdepunkter kunne spilles ind det økologiske omlægningsforløb. Jeg foreslog endvidere, at jeg og en grafiker i løbet af august kunne assistere med at få skabt en række 'plakater', der i en mere formidlingsvenlig form kunne gengive de respektive visioner.

En uge efter det sidste fremtidsværksted var afholdt, blev der udsendt en protokol til hver af deltagerne. Heri blev alt, hvad der var skrevet på vægviserne i løbet af fremtidsværkstedet, gengivet.

Jeg besøgte i løbet af august 2004 tre af de fire plejehjem for dels at få et indtryk af, hvad det var for rammer der prægede arbejdsliv og hverdagsliv, dels for at få en opfølgende snak om de respektive visioner og det videre forløb. Jeg blev i adskillige tilfælde meget berørt af de livsomstændigheder som eksisterer på plejehjemmene. Det var deprimerende at opleve stemningen blandt de ældre; at mærke stilstanden, apatien og den langsomme død; at fornemme lugten af sygehus og tis.

Herudover blev jeg på et af plejehjemmene præsenteret for en række tiltag, som var blevet realiseret med afsæt i den kollektive viljedannelse og engagement som fremtidsværkstedet havde bidraget til. Det var dog - ikke overraskende - min altdominerende oplevelse at det generelt havde været svært at bibeholde perspektivet og engagementet efter hjemkomsten til en travl hverdag, hvor også de professionelle skel, der for en stund trådte i baggrunden på fremtidsværkstederne, igen gjorde sig gældende. Deltagerne understregede i kritikfasen netop vanskelighederne ved tværfaglig kommunikation og ved generelt at komme til orde og få indflydelse i dagligdagen. Hertil gjorde den rullende som-

merferieplanlægning at en del af personalet ikke kunne deltage i de møder, jeg aftalte på de respektive plejehjem.

På samme tid erfarede jeg, at det ville blive meget vanskeligt at få plads til et seminar inden omlægningskurserne gik i gang, og hertil viste det sig, at kurserne for det første i det store og hele var tilrettelagt i detaljen, og for det andet var skruet sådan sammen, at grupperne fra fremtidsværkstedet ville være væsentligt fortyndede i de enkelte kursussammenhænge. Forløbet var designet således, at plejepersonalet ikke deltog, og at køkkenlederne og køkkenmedarbejderne havde adskilte forløb. Hertil var der jo ydermere deltagelse af medarbejderne fra de plejehjem, der ikke havde haft mulighed for at deltage i fremtidsværkstederne.

Jeg mente, at det på denne baggrund var rimeligt at konkludere, at »fremtidens tallerken« som overbygningsprojekt ikke var blevet tænkt konsekvent ind i det økologiske omlægningsprojekt. Den fælles samarbejdsaftale, som var under udarbejdelse, blev aldrig færdig og kom derfor ikke til at fungere som et fælles grundlag for samarbejdet mellem DØS, Sundhedsforvaltningen og Basiskost. Hertil var jeg som led i Ph.d. forløbet bortrejst i de tre vigtige måneder i det sene forår, hvor samarbejdet mellem konsulentteamet og projektledelsen blev etableret, og de store linier i omlægningsforløbet tegnet.

Integrationen mellem aktionsforskningsprojekt og dette første omlægningskursus viste sig, at være en svær opgave af flere grunde, hvilket førte til en kritisk selvrefleksion over nødvendigheden af at lave mere klare aftaler. Selvfølgelig er aktionsforskning en dynamisk proces. Tænkte veje blokeres og nye veje åbner sig, men jeg stod i en situation, hvor jeg havde svært ved at komme tilbage til grupperne og få dem med i en »hvad gør vi nu proces«, ja i det hele taget at komme videre af de udviklingsspor der tegnede sig på fremtidsværkstederne. Sådanne kriser er ikke rare. I første omgang kommer følelsen af at svinge deltagerne, i anden omgang projektledelsen og i tredje omgang handler det jo også om videreførelse af selve forskningsprojektet. Selvom forskere er i den heldige situation, at selv fejlslagne projekter har noget vigtigt at sige, er det langt mere tilfredsstillende som forsker at gøre en forskel og vise at ens forskningstilgang har potentialer.

I stedet for en mere tæt proces med »mine» fremtidsværkstedsdeltagere, afholdt jeg tre oplæg om de to fremtidsværksteder for samtlige kursusedtagere, samt et oplæg til kredsen af projektledere og konsulenter. Der var efterfølgende en meget positiv feedback på de temaer og perspektiver, der havde rejst sig på værkstederne. Den meget udtalte helhedsorientering og tværfaglighed, der var kommet til udtryk, viste sig i høj grad at korrespondere med de erfaringer, der var høstet gennem pilotprojektets foreløbige eksistens. Den økologiske dimension, som havde været helt i front fra starten af, var i stigende grad trådt i baggrunden i indkredsningen af, hvad der skal til for en succes-

fuld økologisk omlægning. »Indførelsen af økologi handler om alt muligt andet end økologi« som én fra projektledelsen udtrykte det.

Workshoppen

Med afsæt i, at vi på denne måde havde fået skærpet en fælles bevidsthed om vigtigheden af en langt mere helhedsorienteret tilgang til økologisk omlægning, fremsatte jeg over for projektledelsen i Dogmeøkologiprojektet en ide om at afholde en workshop, hvor fremtidsværksteds-gruppernes forskellige fremtidsvisioner og konkrete projekter kunne præsenteres som udgangspunkt for en dialog med inviterede fagfolk.

Det springende punkt i denne konstruktion var om de enkelte grupper, der var dannet på fremtidsværkstederne havde mod på at gå videre med deres respektive ideudkast. Jeg havde på dette tidspunkt, midt i efteråret 2004, fornemmelsen af, at det meste var strandet kort tid efter fremtidsværkstederne, når hverdagen med de benhårde realiteter meldte sig i al sin ubønhørighed. Det viste sig dog, at man de fleste steder havde arbejdet videre med ideerne og i det hele taget ventede sig meget af »fremtidens tallerken« som projekt. Tre grupper var interesserede i at arbejde videre af dette spor og ville derfor gerne præsentere deres visioner på den planlagte workshop. Det blev i den forbindelse aftalt, at jeg i perioden op til workshoppen, hjalp med at få udarbejdet de respektive ideudkast på en præsentable facon.

I forbindelse med en fremlæggelse af en analyse af fremtidsværkstederne og planlægningen af den opfølgende workshop fik jeg en lang række udbytterige diskussioner med de tre grupper og de fagfolk, der skulle inviteres til workshoppen. Det gik op for mig, at faktisk alle, jeg talte med i forvaltningen, i fagforeningerne og blandt de forskere jeg delte arbejdsplads med, bar på ønsker om en radikalt anden måltidskultur, ja et helt andet omsorgsvæsen. Den brede tematisering, som »fremtidens tallerken« lagde op til, appellerede til deres kritiske indstilling og forestillinger, om hvordan virkeligheden kunne og burde tage sig ud.

Mine refleksioner over det forhold, at man inden for dette felt kunne registrere et tværgående behov for en paradigmatisk omorientering af måden, hvorpå den offentlige omsorg organiseres og på den anden side også opleve, hvor hæmmet mulighederne reelt var for en sådan organisering, skærpede min interesse for, hvordan vilkårene for tværfaglige indkredsning og udfoldelse af en anden rationalitet i omsorgsarbejdet kunne fremmes. Egentligt skete der - igen - et skift i måden, hvorpå jeg tænkte mit aktionsforskningsprojekt. Hvor jeg indtil havde forestillet mig, at omdrejningspunktet var den gensidige læring og udvikling mellem det økologiske omlægningsprojekt og *fremtidens tallerken*, blev

jeg i løbet af perioden, hvor jeg arrangerede den opfølgende workshop, klar over at aktionsforskningsprojektet måtte baseres på en ny deltagersammenhæng og et bredere fokus på, hvordan der - stadig med omdrejningspunkt i maden og måltidet - kunne skabes bevægelse bag de fremkomne reformønsker. Når jeg kunne tillade at dette perspektiv trængte sig på, hang det sammen med en erfaring med og en fornemmelse af, at mit forskningsprojekt i forhold til dets institutionelle ophæng var forholdsvis fritstillet med hensyn til problemformuleringen. En problemstilling jeg tager op i afhandlingens afsluttende kapitel.

Jeg begyndte i stigende grad at tænke over, om det ikke vil være frugtbart at udvide det ”vi” som var blevet skabt i forbindelse med fremtidsværkstederne og som udgjorde kernen i den første fase, med et ny ”vi” bestående af de fagfolk fra forskningen, organisationerne og embedsværket, der var blevet inviteret til workshoppen. Deres rolle er jo i den forbindelse ikke at komme med realistiske ekspertvurderinger på personalets udkast, men at styrke og udfolde de værdier som er udtrykt heri.

I relation til diskussionen om utopiens og kritikkens mulighed i et aktørfelt, hvis virke generelt står i et ambivalent men reelt pragmatisk forhold til de herskende realiteter, var det min erfaring fra dette aktionsforskningsprojekt, at det er muligt at få en opbakning til en kritisk - utopisk søgeproces, simpelthen fordi denne proces appellerer til subjekternes ønsker om, at også de i hverdagslivets udgrænsede erfaringer kan blive anerkendt og finde udfoldelsesmuligheder. Det gælder for så vidt både personalet som den kreds af fageksperter, der i anden omgang er knyttet til aktionsforskningsprocessen. Den respons, jeg fik fra alle sider, har vidnet om, at et klart ønske om at helhedsorienteret indsats, som ingen af parterne i sig selv har mandat og ressourcer til at forfølge. Aktionsforskningsprojektet kommer således til at fungere som en art fritsvævende overbygning, hvor man på ufarlig vis kan træde sammen på tværs af de mere eller mindre adskilte sammenhænge, der normalt præger feltet.

Formålet med workshoppen var således trefoldigt. For det første at give de tre grupper, der ønskede at præsentere deres fremtidsudkast på workshoppen et feedback de kan bruge i forhold til det videre arbejde med at forandre rammerne omkring madlavningen og måltidet på deres respektive plejehjem. For det andet i fællesskab at drøfte og arbejde med de temaer som træder ud af præsentationerne og spørge om disse temaer kunne berige den økologiske omlægningsmodel. For det tredje håbede jeg, at workshoppen ville afstedkomme mulighed for en fortsat tværfaglig søgeproces omkring vilkårene for en ny rationalitet i kostforplejningen og ældreomsorgen, og dermed også danne afsæt for aktionsforskningsprojektets videre liv.

Arbejdet med at hjælpe de tre grupper, der ønskede at præsentere deres respektive ideudkast, forløb meget forskelligt. På det første plejehjem, jeg besøgte (Bomi-parken) var det måden, hvorpå måltidet i den store spisesal fungerede på, der optog deres interesse. De var generelt utilfredse med den at-

mosfære, der var omkring måltidet og ønskede at gøre noget herved. Jeg fornemmede ved flere lejligheder, at der fra medarbejdernes side eksisterede en opfattelse af »fremtidens tallerken«, og jeg som den centrale person heri, var forpligtiget på de konkrete indretningsmæssige muligheder. Jeg måtte derfor understrege at formålet med »fremtidens tallerken« var at bringe deres ideer og ønsker frem i lyset så essensen af disse visioner kunne befrugte og indkoopereres i de forskellige omstillingsprojekter, som var undervejs og de omsorgsdiskurser der prægede feltet. Min rolle var ikke at agere udviklingskonsulent i relation til de enkelte initiativer, der blev forsøgt gennemført på de enkelte plejehjem.

I min indledende snak med gruppen fik vi genopfrisket deres oprindelige ideudkast og drøftet dette i forhold til deres efterfølgende erfaringer med at føre dele heraf ud i livet. Gruppen havde en meget praktisk tilgang til de ønskede forandringer, mens jeg for mit vedkommende forsøgte at fremhæve de mere principielle og almene dimensioner af den kritikbase, som deres vision udsprang af. Da det kom til, hvordan vi kunne give form til denne pulje af kritikker og ideer, fornemmede jeg at opgaven med at skabe grobund for en kreativ bearbejdning af materialet måtte komme fra mig. På næste møde havde jeg et plakatstort sort/hvid foto af deres spisetue med samt en række forskellige magasiner og udklip, der kunne bruges til at give deres kedelige spisesal en ny indretning, arbejdsgang og atmosfære. Denne meget visuelle arbejdsflade med kontrasten mellem »den grå hverdags vante rammer« og de farverige muligheder animerede til deltagelse i forvandlingen af spisetuen og argumentationen herfor. (Bilag 3.) Der viste sig fra plejehjemmets side dog stort set ingen kontinuitet mellem vores møder, hvad angik den videre bearbejdning og jeg tolker dette som et udtryk for, hvor svært det er at erobre refleksionsrum og -tid i hverdagen. Enden på dette gruppearbejde blev en præsentation, der i forhold til udtryksformen i det store og hele var forskerskabt. Hvad angår indholdssiden var det et udtryk for gruppens ønsker. En præsentation der først og fremmest signalerede beboernes og brugernes aktive deltagelse i at erobre og indrette deres spisesal og dermed gøre op med det funktionalistiske design, der præger ikke bare deres spisesal, men gør sig gældende i omsorgssektorens som helhed.

På det andet plejehjem (Ryholtgård) var situationen den, at de ikke havde noget køkken, og at den mad, de modtog fra Fælledgårdens centralkøkken, var under al kritik. På fremtidsværkstedet havde medarbejderne fra denne institution arbejdet med visionen om de decentrale køkkener og kvalitetsdiskussionen (Lauras køkken) Deres kritik af forholdene omkring maden og måltidet var dog på ingen måde usvækket, men havde dog noget kynisk over sig, hvilket jeg tolkede som et udtryk for en generel erfaring med »at det går den forkerte vej« og en generel magtesløshed over for denne tendens. Blandt disse kvinder befandt der sig rigtig god illustrator, og vi kom sammen frem til at vi problematikken kunne præsenteres som en tegneserie, hvor både de nuværende og de mulige strukturer illustreres på tegneseriens form. (Bilag 4.)

På det tredje plejehjem (Herman Koch Gården) mødte jeg to meget entusiastiske kvinder med stillinger som henholdsvis køkkenleder og souschef. De præsenterede mig for en mangfoldighed af ideer til, hvordan deres budskaber kunne formidles. På dette plejehjem var det først og fremmest opgaven med at skabe fælles fodslag omkring realiseringen af den kostpolitik, de havde formuleret og som på væsentlige punkter korresponderede med de tematikker, der havde rejst sig på fremtidsværkstedet. For dem havde »fremtidens tallerken« først og fremmest været et initiativ, der satte skub på en proces, der i forvejen var startet. Jeg indledte intet egentligt samarbejdsforløb omkring udviklingen af dette fremtidsudkast, da jeg vurderede, at de selv var stærkt optaget af arbejdet og besad den nødvendige energi og overskud hertil.

Parallelt med arbejdet med at få form på de tre medarbejderudkast indledte jeg en rekruttering af de øvrige workshopdeltagere. Inspireret af resultaterne med at gennemføre de såkaldte *forskningsværksteder*, besluttede jeg at workshoppen skulle have karakter af et forskningsværksted. At jeg ikke kaldte det et forskningsværksted men en workshop, hænger sammen med at termen *forskningsværksted* umiddelbart giver associationer til noget meget videnskabeligt og teoretisk. Det, der kendetegner et forskningsværksted, er at en kreds af eksperter inviteres til at overvære præsentationen af en række fremtidsudkast som typisk er skabt på fremtidsværksteder. Eksperternes rolle er i første omgang at slippe deres ekspertrolle og som mennesker leve sig ind i disse konkrete utopier og styrke de forskellige dimensioner med afsæt i deres erfaringer med og blik for, hvad der skal til. På denne måde nedbrydes potentielt også det videnshierarki, der eksisterer mellem eksperter og kvinden på gulvet. Men fidusen er selvfølgelig også at disse eksperter besidder en viden, der kan bruges til at gøre udkastene mere robuste og levedygtige. Forskningsværkstedet er også en arbejdsmetode, der rummer mulighed for, at de respektive fremtidsudkast, der i udgangspunktet bundes i mere lokale hensyn og erfaringer, igennem Kooperationen med eksperterne, åbner sig mod mere almene værdier og hensyn. Jeg vender tilbage til begrundelserne for forskningsværkstedet i kapitel 8.

Efter konsultation i mit aktionsforskningsprojekts faglige bagland besluttede jeg mig for at prøve at arbejde med de såkaldte advokaturer på workshoppen. Det går kort og godt ud på, at de inviterede fagfolk i mindre grupper skal være advokater for særlige værdier, såsom det smukke, hensynet til de svage, demokratiet, ernæringen osv. Disse advokaturer skal bevæge sig rundt mellem de visioner, som fremtidsværkstedsdeltageren har præsenteret, og ensidigt styrke disse visioner med deres særlige værdier.

Jeg fik rekrutteret en række eksperter og fagfolk til workshoppen. Enkelte var forskere, flere var ansat i kommunens sundhedsforvaltning og Dogmeøkologisekretariatet, enkelte kom fra Kost og Ernæringsforbundet, mens hovedparten var ansat på københavnske plejehjem og havde på forskellig

vis praktiske og forskningsmæssige erfaringer at trække på. Jeg kendte kun enkelte af disse deltagere, og resten kom til ved at spørge dem, jeg havde fat i, hvem de kendte inden for de respektive fagmiljøer, som burde inviteres med. Hvor man normalt i forbindelse med forskningsværksteder inviterer eksperter fra universitetsverdenen, var der her tale om en anden type ekspertise knyttet tæt til den daglige praksis og reformarbejde i og omkring plejehjemsområdet og kostforplejningen. At det blev sådan hænger, sammen med den omorientering af mit aktionsforskningsprojekt der fandt sted netop i forbindelse med rekrutteringen af workshopdeltagerne og deres kritiske udmeldinger. Min søgen efter et nyt »vi« blev mere eller mindre bevidst afspejlet i sammensætningen af deltagerkredsen. Jeg ledte efter folk, der indtog forskellige positioner rundt om kostforplejningen i ældreomsorgen og håbede, at workshoppen kunne bevæge og forpligtige dem i en eller anden retning, der pegede i retning ud over det bestående.

Betød det, at de tre grupper, der skulle fremlægge deres respektive visioner, alene havde en rolle som nogen fra det virkelige liv, der kunne skabe et inspirerende afsæt for nogle mere almene diskussioner ført af en ny kreds af personer? Ja, i en vis forstand vil det være korrekt at betragte det som en form for stafet-overlevering, hvor de ansatte på gulvet bringer deres frustrationer og ideer videre til en ny sammenhæng, der på et mere alment niveau kan bearbejde disse erfaringer og skabe offentlighed herom. Et skift der også hænger sammen i en erkendelse, af hvor vanskeligt det er - inden for et enmands aktionsforskningsprojekt - at arbejde sig fra gulvniveau, sammen med de køkken- og plejepersonale til et niveau der kan afstedkomme forandringer i arbejdsliv og ældreliv, der korresponderer med den kritik, der dannede udgangspunktet for samarbejdet. Blev jeg hængende på gulvniveau uden egentlige ressourcer, var jeg alvorlig bange for at et meget pragmatisk reformperspektiv ville skygge for det kritiske potentiale, der havde udfoldet sig. En diskussion jeg vil fortsætte i afhandlingens afsluttende kapitel.

At jeg på denne måde ønskede at bruge workshoppen til at forsøge at løfte aktionsforskningsprocessen op i et nyt gear, betød ikke, at de tre grupper og deres præsentationer alene kan betragtes som et inspirerende indslag. Det var mit håb, at deres præsentationer kunne give dem et konkret feedback fra de andre deltagere, åbne op for alliancer og projekter med andre plejehjem og med kommunens folk. Ligeså forestillede jeg mig, at de temaer, der var indeholdt i de tre præsentationer, kunne inspirere det økologiske omlægningsprojekt videre design og være med til at farve de kommunale reformstrategier på plejehjemsområdet.

Interessen for deltagelse i workshoppen (2005) var stor. Så stor at jeg til sidst måtte trække en grænse for yderligere deltagelse. Den 2. februar blev workshoppen afholdt, og jeg fik i den forbindelse assistance af en ph.d.-stipendiat fra RUC.

Efter en indledning, hvor jeg redegjorde for baggrunden for og perspektivet med dagens workshop, præsenterede de enkelte grupper deres respektive visioner. Gruppen fra Ryholtgård lagde for med at redegøre for den tegning de havde udarbejdet tilbage på fremtidsværkstedet. Det lød sådan her:

Den økologiske producent og grossisten 'Øko-Bent' leverer kvalitetsfødevarer til plejehjemmet Fred og Ro, der har sit eget køkken. I køkkenet arbejder "Laura fra Matador", der er en dygtig kok med fingeren på pulsen og hvis køkken er hjertet i hjemmet. Med udgangspunkt i de gode råvarer, hendes gode køkken, og store erfaring og kreativitet får hun skabt de dejligste retter til hjemmets beboere. Beboerne er også flittige med at fortælle Laura, hvad de gerne vil spise, og Laura sørger for at grossisten får fat i de rigtige råvarer, af den rigtige kvalitet til den rigtige pris. Kommunen symboliseret ved Joakim von And, sender en regn af penge ned fra oven, for at bidrage til visionens realisering.

Herefter vendte gruppen tilbage til realiteterne omkring maden på Ryholtgård. Præsentationen skete i form af en tegneserie, der viser madens vej gennem systemet. På bilag 4. ser vi et fabriksanlæg, hvor maden masseproduceres og udportioneres uden nogen form for kærlighed. Herefter bliver den bragt med ud med varevogn til Ryholtgård. Maden varmes i ovn og al maden får samme tid og temperatur. Når maden kommer udefra, er der ingen madduft, der kan stimulere appetitten. Eller som det blev sagt under præsentationen: »Lige pludselig er maden der uden nogen form for advarsel« Problem er, at den varme mad, og i særdeleshed dietmaden, er meget kedelig at se på og ikke mindst at spise. Farverne i maden er gule, brune og grønne, og analyser (fra omlægningsprojektet) har vist, at der smides voldsomt meget mad ud. Således sikres beboernes næringsindtag primært gennem mellemmåltider og næringsdrikke. På trods af opfordringen til »sociale måltider« spiser personalet sjældent med, da de ikke har lyst til at spise maden. Menuerne bestemmes længe i forvejen og Ryholtgård har ingen indflydelse herpå. Tegneserien slutter med en beboer der udbryder et »hjælp os«.

Den anden del af præsentationen udtrykker ønsket om »et eget køkken«, baseret på madlavning fra bunden. Et køkken der kan tage hensyn til de enkeltes behov både i forhold til, hvad der skal spises, og hvornår der skal spises. Madduften fra køkkenet vækker appetitten hos beboerne. Herefter fremlagde gruppen fra Bomi-parken. De tog afsæt i de »sketches« de lavede på fremtidsværkstedet. (Bilag 5.) Den ene sketch handlede om »kampen om maden«, om hvordan brugerne kæmpede om komme først til fadet. Den anden sketch handlede om det stress og jag der præger personalet under måltidet.

Efterfølgende præsenterede gruppen sin vision om Cafe Bomi. (Bilag 3)

- 1. Brugerne er med til at indrette cafeen, så den afspejler deres forskellige ideer om et dejligt rum.
- 2. Brugerne er aktive i planlægningen af cafeens menuer.

- 3. Lokalerne udvides og indrettes, så der bliver plads til spisekroge. Havestuen integreres i rummet.
- 4. Man spiser, når man er sulten
- 5. Maden er frisk og veltempereret
- 6. Personalet spiser med

Den sidste gruppe, fra Herman Koch Gården, fremlagde en vision fortalt af »fluen på væggen« Den lød i sin fulde udstrækning sådan her:

Klokken er 05.30. en tilfældig morgen. Fru Jensen i bolig 206 vågner, og vibrerer med næsebo-rene, da Fr. Jensen kan dufte brød, som er ved at blive bagt.

Nattepigen Mette er ved at bage brødet til morgenmaden. Fr. Jensen ringer på klokken og får straks hjælp til at komme i tøjet.

Bliver her efter budt på en kop varm kaffe og et stykke lunt franskbrød. Fr. Jensen nyder den stille morgen, sidder i skæret fra lampetterne som stammer fra hendes barndomshjem, og nyder solopgangen over Valby, mens fruén spiser brødet og den varme kaffe, efter surmælken med frugtkompotten, som denne uge er lavet på abrikoser. Fr. Jensen er tilbudt friskpresset appelsinjuice, men har valgt at få denne i løbet af formiddagen.

Der ringer en klokke mere, og Kaj får straks efter hjælpen til morgentoiletet, sin morgenkåbe på, og får sin morgenmad bragt til boligen og støttes herefter omkring sin smøg til kaffen. Kaj har nydt ”stærke Ole” for som han siger, ost SKAL smage af noget. Alt det nymodens sure vil han ikke spise, det kan de gi de andre.

Klokken er blevet 06.30 så inden længe kommer de første personaler, der arbejder om dagen denne dag. Alle de gode personaler skiftes nemlig mellem at have morgen - middags - aften - og så nattjansen.

Stille og roligt over de næste par timer kommer alle i boligerne op, og spiser deres morgenmad, hvor de selv ønsker dette og med hvem de ønsker at nyde den med på denne vidunderlige solskinsmorgen. I baggrunden er stille musik, som virker afslappende. Det er Dora, der har valgt musikken til denne uge. Ja, borgerne har rigtig megen medbestemmelse over deres eget liv. Inden længe er der tilbud og aftaler, der skal overholdes og aftales på ny. Det bliver spændende at høre foredraget og se billederne fra Grønland i eftermiddag. Inden da kan jeg nå at se denne dags holdtræning og hilse på frisøren og tandteknikeren.

Esther i bolig 207 glæder sig til de kommer, for Esther har måtte nøjes med blød kost, så længe tænderne er til reparation. Dem nede fra køkkenet og pigerne heroppe kom og snakkede med Esther om, hvad hun kunne tænke sig i denne periode. Ligesom Anker, han vil tabe sig, så ham snakker de med hver dag i starten, for at høre om han bliver mæt. Han kører selv ned og fortæller om sit vægttab.

Ja, ja, mæt og mæt, bliver man ikke som flue her, for personalerne dækker alt til under klare låg, og alle dem der bor her foruden mig, spiser alt det, de selv har bestilt eller øst op på tallerkenen. Ja selv hunden får ønskekost og levner intet i skålen.

Nå til frokosten, som de spiser lidt forskudt af hinanden, bliver der nogen gange lidt jeg kan guffe i mig, inden de skraber tallerken ned i affaldsposen. Mange smører selv sin mad, og det hænder da, at der er nogen der spilder lidt her og der, se så er der noget ved at være plejehjemsflue.

Fr. Jensen er blevet øm efter træningen men ekstra sulten med al den energi, hun har forbrændt. Så fr. Jensen spiser 5 halve i dag, men efterlader en ostemad, som jeg når at guffe lidt

i, inden Lone kommer og rydder resterne væk. Gad vide om fr. Jensen lagde mærke til alt det nye pynt til smørrebrødet, som var lavet på porrer, gulerødder, agurker, jordskokker osv. Ja ja hvad de ikke har snakket om i det lille køkken.

Elly fra bolig 222, sætter selv sin opvask i maskinen, så der kan jeg ikke nå noget gufferi. Øv, det er også alle de nye skøre ideer de har fået om, at alting skal laves om, alle skal have det, de kan tænke sig - alle skal gøre hvad de selv kan - man skal guide og prioritere i forhold til deres ressourcer. Gad vide hvad de tænker på !

Nå jeg smutter ned til Grønland, for der må der været noget snask dernede.

Sørmer om ikke de har glemt en tallerken, efter den hjemmelavede isbjegskage og på et par af de der småtspisendes tallerkener. Endelig noget med noget fedt i.

Godt for i afdelingen har de fået hjemmebagt sandkage, for det ville Esmeralda gerne lave, efter sin husholdningsskoles opskrift. Godt kagen ikke er ligeså gammel som opskriften.

Jeg har åbenbart slumret lidt, for jeg vågner pludselig, til raslen fra tallerkener. I genoptræningsafdelingen er et par af damerne ved at dække bordene. Bordene er ikke ens dækket, da servicet er lidt forskelligt, da der findes mange forskellige borgere med forskellige behov, og så var der også én der sagde i går, at alt det fine var slet ikke ham, han kunne godt stå op og spise. Og tænk, det gjorde han så. Ja ja en hver sine vaner og lyster. Jeg har tænkt over den bemærkning, og jeg må give manden ret, vi er jo alle forskellige og har hver vores vaner og meninger, om hvad der er et rigtigt. Se f.eks. mig selv, min families vaner er at vi stiller os midt i det hele og nyder godt alle bordets glæder. Vi *går* i det hele og tager ikke bestik af tingene som sådan, det lader vi den anden race om.

Nu har et par af mændene hentet vognen med den varme mad, så nu tilbydes der igen på fade og skåle aftenens menu, som i dag er stegt kylling med kartofler, sovs og hjemmelavet agurkesalat. Til dessert er der i dag rød sagsuppe med rosiner, så jeg bliver også mæt i dag.

Gad vide om jeg kan lette, så jeg kan være med ved teen og ostemaden lidt senere på aftenen, gerne inde på stue 200, for der hygger 3 borgere sig med, ja det skulle I bare lige vide? Slut for fluen.

Se det var vores drøm om yderst fleksibelt personale med alle slags mødetider, hvor maden er i fokus over hele døgnet, og den varme og kolde mad har byttet plads (for dem der ønsker dette), dels for at give plads og rum til diverse aktiviteter, men også for at fordele og tilbyde kosten, når borgeren har lyst og behov for energien.

Når I har lyst kan I se vores plancher, hvor vi vil vise med små og få midler, hvordan vi har indrettet os, så borgerne også har lyst til at nyde en sofagrube eller andet. Vi tror efterhånden på, at miljøet eller rammerne betyder meget for os alle i hverdagen. Vi tror på, at selv den lidt (for nogen) kedelige bøj, kan smage bare lidt bedre, når rammerne er indbydende osv.

Vi mangler dog stadig plantekasser til opdeling af Hermanns Bistro, så hvis nogle her kender steder man kan søge om puljemidler til sådan et formål, hører vi gerne om dette.

Når det er sagt, tror vi også på, at vi skal passe på ikke at blive hysteriske, passe på, at borgerens billede af deres livskvalitet ikke kommer til at blive overskygget af ernæringstabeller – økologi - politikker - tilsyn osv. Der skal stadig være plads til pølser med kartoffelsalat, eller hvad der nu måtte være lyst til.

Kommunen overvejer eller finder måske på auditer⁸ i forhold til kosten, det vil vi alle, tror jeg, se frem til, for en god historie om vores flotte arbejde trænger de fleste af os til, for I alle skal vide, at vi gør hvad vi kan, ud fra de forudsætninger der er os givet på alle måder.”

Grupperne dannes og arbejder

Efter de tre præsentationer var opgaven at få indkredset, hvad det var for værdier og hensyn, der kom til udtryk i de tre fremtidsudkast. Vi workshopledere opfordrede alle deltagerne til at komme med bud på, hvilke særlige værdier de kunne se var i spil i de forskellige præsentationer. Der var særligt fire hensyn, der kom frem via denne øvelse; æstetikken, sundheden, fagligheden, og demokratiet. Hensigten med at få identificeret disse værdier og hensyn var at få dannet en række arbejdsgrupper, de såkaldte advokaturer, der så efterfølgende skulle videre udvikle fremtidsudkastene med afsæt i bestemte værdier og hensyn.

Grupperne blev herefter opfordret til, med afsæt i deres særlige værdi, at få udviklet de tre visioner, og efterfølgende præsentere deres arbejde for resten af forsamlingen. Grupperne blev opfordret til at arbejde visionært og konstruktivt, at give udtryk for deres mere personlige ønsker til hvordan de kunne tænke sig udviklingen frem for at tage de realistiske briller på. Efter nogen usikkerhed om, hvordan opgaven mere konkret skulle gribes an, gik arbejdet i gang.

Præsentationer og respons

Æstetik-gruppen

Gruppens arbejde koncentrerede sig om spiserummet og drømmen om at kunne indrette rummet så det matcher de forskellige brugeres ønsker om en rar atmosfære. Helt centralt er det, at rummet hele tiden kan indrettes, så det er i overensstemmelse med behovet. For at skabe fleksibilitet kunne der udvikles plantehæk-skillevægge på hjul. Ligeledes ville det være en god ide med lamper på skinner, der kunne justeres i forhold til bordopstillingen. Borddækningen skal være med ens bestik og pynt for ikke at rummet bliver for rodet. Herudover blev nævnt:

- Bordene skal have forskellige størrelser, så de passer til forskellige sociale behov
- Personale skal være til stede ved alle borde

⁸ En undersøgelse og udforskning af en virksomheds fortegnelser, udsagn, systemer og procedurer sammenholdt med påstande om dens præstation. En sådan undersøgelse bliver typisk foretaget ved at se på kvaliteten, meningsfuldheden (f.eks. nøjagtighed, gyldighed, indvilligelse, indbefattethed, fuldstændighed) og andre aspekter ved den fremsatte påstand om virksomhedens præstation.

- Køkkenet introducerer maden inden den spises for at skabe opmærksomhed og mere ro omkring måltidet
- Hellere én ret som køkkenet og de spisende kan koncentrere sig om
- Det hedder en middag og ikke en ”spisesituation”
- Dagligdagen skal brydes af festdage, temadage og andre begivenheder

Hertil blev det fra gruppen understreget, at der kan være konflikt mellem hensynet til æstetikken og funktionaliteten. De smukke og de særlige ting er vanskelige at have med at gøre ud fra en funktionalitetsbetragtning.

Respons:

- Skal spiserummet have et langt mere mangfoldigt og ikke-standardiseret udtryk, og samtidig sikre god funktionalitet og mobilitet, kunne det være en ide at have en handymand/kvinde med ergoterapeutisk indsigt, der kunne bistå med den løbende indretning.
- Pårørende skal inddrages. En slags omvendt forældredag, hvor de pårørende er med til at indrette rummet med de ting, de ældre holder af at omgive sig med (lamper, duge, vaser, billeder) De pårørende kunne også stilles opgaver så som at lave plantehække m.v.
- Man kunne trække på arkitektstuderende og rumdesignere, der kunne bistå med at få skabt en æstetisk helhed ud af mangfoldigheden. De kunne bruges både i forhold til indretningen af rummet og i forhold til rummets struktur som sådan.
- Der kunne skaffes sponsorer. F.eks. de medicinalfirmaer der tjener så mange penge på medicineringen. Vigtigt er det dog, at deres navne og logoer på ingen måde er fremhævet. Støtteforeninger blev også nævnt.
- Husk demokratiet!
- Hvordan kan et sådant projekt integreres. Har Boligsekretariatet (som også var repræsenteret på workshopen) i Københavns Kommune en rolle her?

Sundheds-gruppen

Sundhedsgruppen bestod hovedsagligt af Bomi-folk, hvorfor arbejdet primært havde afsæt i visionen om «Cafe Bomi». Gruppearbejdet koncentrerede sig om fire temaer: Sundhed, indretning, frivillige og kostpolitik.

- Sundhed forudsætter at fysisk velvære, at kunne bruge sin krop alsidigt, at man får en ernæringsrigtig og samtidig dejlig mad. At der er valgmuligheder med hensyn til maden og måltidet.
- Indretning: Gruppen koncentrerede sig en del om, hvordan rummet kunne indrettes, så man fik de bedste rammer for måltiderne. Det ville være en god ide at lave en arkitektkonkurrence.

- En god og rolig atmosfære i spisesalen kræver flere hænder – kunne man forestille sig, at frivillige fra lokalsamfundet vil kunne spille en rolle? Kunne man ikke trække på nogle kræfter udefra (ældresagen, efterlønnere) der kunne hjælpe med til at få måltidet til at foregå på en rar måde? Bordformænd/kvinder kunne være med til at sikre en pli omkring måltidet.
- Kostpolitik: Gruppen spørger: Hvor lang tid er rimelig før fremtiden kommer? Vi vil gerne arbejde langsigtet, men der skal også ske noget på kort sigt!

Respons:

- Hvordan sikre vi at arkitektstuderende ikke projekterer egne drømme? Det kræver at arkitekterne observerer og lytter. At udkastene bliver udsat for løbende vurderinger.
- Det er vigtigt at være velforberedt når man skal præsentere sine udviklings- og ombygningsplaner. Også i økonomisk henseende.
- Kunne der laves sundhedsøkonomiske beregninger af den sundhedsmæssige betydning af at spise i rolige og smukke omgivelser?
- Hvem kan tage ansvar? Personalet og beboerne kan lave en del selv, men der behøves support fra andre i denne proces? Har Sundhedsstaben i kommunen, der har ansvar for ombygningen af kommunens plejehjem en mulighed for at imødekomme de lokale ønsker, der kunne komme frem i en sådan plan?
- Det er vigtigt, at der både anlægges et kort og et langt perspektiv på forandringerne.

Fagligheds-gruppen

Der eksisterer desværre ingen gengivelse af gruppens fremlæggelse.

Respons:

- Mere fleksibilitet i forhold til at spise, når man er sulten, vil kræve nye rutiner og evt. nye arbejdstider. Det vil være en god ide at finde ”best cases” i forhold til, hvordan arbejdet kan organiseres.
- Den omstillingsproces, der skal til, kræver at ledelsen gør en stor indsats for at inddrage medarbejderne, og at der er forståelse for at det er et stort indgreb i arbejdslivet.
- Samtidig med at der er tale om en væsentlig ændring af servicen, er det også en organisationsændring med hvad deraf følger.
- Er der kollision mellem ønsket om fleksibilitet i spisetiden og så »det sociale måltid«? Ikke nødvendigvis. Fleksibilitet betyder ikke en fuldstændig fragmentering. Der skal ikke så mange af sine venner til før man kunne have et godt måltid.
- Hvordan får vi FOA, Kost og Ernæringsforbundet og Sygeplejerne skabt dialog om fagligt virke med hensyn til fleksibilitet, og få det afspejlet i uddannelserne? Kost og Ernæringsforbundet har afholdt lokale arrangementer hvor FOA har deltaget. Det har været gode møder, hvor der har været mulighed for tværfaglig dialog.

Demokrati-gruppen

Gruppearbejdet, hvor i sær Kost og Ernæringsforbundet var meget toneangivende, kom med følgende fortælling:

- Kan et temaplejehjem/afdeling være fremtiden? Beboerne kan være sammen med lige-sindede og indrette sig i overensstemmelse med den kulturbaggrund, de kommer fra. Hvad med de svage ældre skal de så samles på et kulturløst »rest plejehjem«?
- På plejehjemmene er den »nærdemokratiske« ramme de såkaldte kostudvalg, hvor repræsentanter for medarbejdere, ledelse, brugere og pårørende sidder. Her diskuteres relevante emner i forhold til måltidsservicen. Spørgsmålet er imidlertid om det er nok, og om brugerne, medarbejderne anser det som et organ, hvor man kan øve indflydelse?
- Kost og Ernæringsforbundet har brugerne i centrum i deres politikker. Er det ikke bedre at have både brugerne og de ansatte i centrum, for som det blev sagt: »Den dårlige kvalitet i arbejdet følger med ned i sovsen?«.
- Det er vigtigt, at der bliver skabt tværfaglighed, at der skabes et fælles sprog, at der er sammenhæng mellem arbejdet, der udføres. At der tages hensyn til vaner og værdier. At der udvises respekt for fællesskabet. Demokrati handler især om, at de lokale aktører, d.v.s. medarbejdere, brugere og pårørende inddrages i forandringsprocesser. Og at overordnede politiske beslutninger bliver truffet på baggrund af en grundig dialog med og inddragelse af de berørte grupper. Idealet er vel nærmest et lokalt nærdemokrati, hvor initiativer og beslutninger træffes så tæt som muligt på de involverede aktører.
- En sådan udvikling fra neden, hvor der tages udgangspunkt i de lokale ressourcer, og hvor plejehjemmets måltidskultur skabes gennem en tværfaglig dialog, er i klar modsætning til de herskende teknokratiske vinde inden for den offentlige sektor, hvor de forskellige serviceydelser bliver målt og vejet ned til mindste detalje for herefter at blive vurderet ud fra økonomisk effektivitet. En udvikling der vil forstærkes gennem strukturreformen, hvor der oprettes et evalueringsinstitut, der skal måle og sammenligne effektiviteten i serviceniveauet mellem landets kommuner og institutioner. Målinger kræver standardiseringer, som også er grundlag for udliciteringer. Der er således risiko for at det er standardiseringerne der sætter rammerne for fremtidens måltidsservice, og hvor hensynet til økonomi og effektivitet vejer højere end brugernes og medarbejdernes ønsker og behov.
- Giver det mening at snakke om demokrati, når vi snakker om gamle der er meget svage? Måske ikke i forhold så meget i forhold til at inddrage dem i den løbende planlægning, men demokrati i den forstand, at de, der er omkring de svage ældre, og dem der besidder særlig viden herom bidrager til en demokratisk vidensproduktion, så der bliver taget hensyn til deres behov?
- Man kunne også forestille sig, at vi i fremtiden ville se langt flere olle-kolle'r, hvor de ældre, mens de er friske, kunne være med til at tegne billedet af deres sidste hjem?
- Måske det vil fremme adskillelsen mellem institution og samfund, ved at bygge/indrette plejehjemmet så det har en underetage der åbner sig imod samfundet og inviterer borgerne til at bruge stedet?

Efter sidste præsentation løb vi tør for tid. Der blev således ikke lagt nogen nye handlingsspor ud. Ja, faktisk var det eneste, der blev lovet den dag, en kvinde fra Boligsekretariatet, der lovede at »det skal vi blive flere om at bestemme«, som reaktion på en udmelding om at man fra Dogmeøkologi-projektet gerne ville støtte en reetablering af køkkenet på Ryholtgård.⁹

Jeg lovede dog i kraft af min rolle som initiativtager, aktionsforsker og workshopleder at komme med en opsamling og perspektivering af dagens arbejde. Jeg foreslog endvidere, at der kunne dannes en kaffeklub, hvor de tværfaglige drøftelser kunne fortsætte.

Herfra og videre

I forbindelse med protokollen fra workshoppene skrev jeg afslutningsvis denne kommentar til dagen:

Hvad kom der så ud af hele denne øvelse? Jeg har snakket med en del af deltagerne siden hen, og alle har givet udtryk for, at de havde fået noget ud af dagen i form af inspiration, kontakter og ny viden. Som jeg indledningsvist gav udtryk for, var mine ambitioner med dagen, at de tre grupper fra plejehjemmene kunne inspireres og komme lidt nærmere spørgsmålet: Hvordan kommer vi tættere på vores respektive visioner? Er der nogen, der kan hjælpe her og nu eller er der processer der vil kunne støtte realiseringen heraf? Kan den økologiske omlægningsproces rumme noget af denne udfordring, kan den kommunale planlægningsproces, indrettes så den åbner sig mod ideerne og processerne? Tegner der sig på en eller anden måde et mønster i dagens arbejde, der kunne give nogen lyst til sammen at fortsætte med at udvikle visionerne for fremtidens måltidskultur?

Det første jeg i den forbindelse har erkendt, var at dagen var for kort til et så ambitiøst program.

For det andet fungerede arbejdsmetoden ikke optimalt, hvilket jeg primært tror, hænger sammen med, at det blev for abstrakt, hvordan man som gruppe skulle arbejde med de tre fremtidsudkast. Ryholtsgårds vision var meget enkel og smuk. Et eget køkken, der giver glæden tilbage til maden og måltidet. Men fremtidsudkastet var både meget spinkelt og overordnet uden nogen form for detaljeringer, forestillinger om processer og teknologier. (Et forhold som på ingen måde skal klandres gruppen bag præsentationen, i og med at muligheden for at få udviklet fremtidsudkastet har været yderst begrænset.) Herman Koch Gårdens præsentation var meget sammenhængende, malende (og flot) men var efterfølgende svær at få hold på i og med at der manglede grafisk element eller anden form for anskueliggørelse, man som advokatur kunne orientere opmærksomheden på.

Præsentationen af *Café Bomi* var nok den mest håndgribelige af de tre præsentationer, hvilket sandsynligvis var grunden til, at gruppearbejdet primært orienterede sig mod denne visions helhed og elementer.

⁹ Siden er dette plejehjem blevet lukket, hvilket kan forklarer hvorfor netop Boligsekretariatet der har ansvar for bygningsmassen, afviste en genetablering af køkkenet.

Den udtalte mangel på håndgribelighed kombineret med udkastenes meget forskellige karakterer skabte et for løst perspektiv for gruppearbejdet. Den stramme tidsplan til at nå igennem de tre præsentationer på en ordentlig måde spillede nok også ind.

Når det er sagt, så synes jeg bestemt, der tegner sig nogle spor i sandet som det ville være interessant at forfølge. Jeg kan forestille mig følgende initiativer på baggrund af de tilkendegivelser, jeg har fået i forbindelse med forberedelserne og gennemførelsen af workshoppen.

1. Vi sidder alle med en masse viden som kunne mangfoldiggøres. Her tænker jeg både på de hverdagserfaringer, som beboere og personale giver udtryk for og på den viden, der er skabt igennem diverse udviklings- og forskningsprojekter. På workshoppen blev der efterlyst ”best cases”. Det kunne være interessant at få samlet denne viden på en hjemmeside.

2. Et af de helt væsentlige temaer på workshoppen blev spørgsmålet, om hvordan der kan skabes en demokratisk proces omkring designet af spiserummet og menuerne så hensynet til de ældres forskellighed og kulturelle sammenhænge kommer i centrum i planlægningen og indretningen. Kunne vi forestille os, at der blev eksperimenteret med en sådan proces?

3. Endelig kan der fornemmes et behov for at spørge til den helt overordnede sammenhæng i den måde, hvorpå vi som samfund organiserer omsorgsopgaven. Man kan selvfølgelig sætte spørgsmålstegn ved selv institutionstanken, men det er en realitet, at vores samfunds- og familiestruktur har udviklet sig derhen, hvor omsorgen for de ældste, eller retter sagt de mest afhængige medborgere, er blevet en fælles opgave. Så der er nok ikke spørgsmålet, om vi skal have institutioner eller ej, men om hvordan vi skaber de bedst mulige institutioner. Og jeg kan både hos mig selv, i mine snakke med jer og under fremtidsværkstederne og workshoppen fornemme et stærkt ønske om, at vi som samfund blev bedre til at bruge den viden, erfaringer og fornemmelser, vi har om, hvordan ting hænger sammen. At de ældre og personalet er hele mennesker, at omsorgens forskellige dimensioner spiller sammen, at et køkken, hvor maden er lavet med både hjerte, hjerne og gode råvarer, er et helt centralt udgangspunkt for personalets og beboernes trivsel.

Vores viden og erfaring siger os at omsorgsopgaven kunne tackles på en måde, der yder respekt for sundheden, bæredygtigheden, livskvaliteten og arbejdskvaliteten. Men vores erfaringer siger os også, at det er svært at få skabt den helhedsorientering i arbejdet, at udviklingen på trods af mere viden om sammenhænge, synes at gå i modsat retning. Som vi var inde på under workshoppen, synes de herskende tendenser at pege i retning af øget centraliseringer, standardisering og effektiviseringer. Kvaliteten skal kunne måles og vejes. Og erfaringerne siger, at møder man ikke mennesket som hele mennesker, ser man ikke på kvaliteten af de relationer, der får et plejehjem til at fungere, men blot på, at de etableres billigst muligt, ja så spildes både menneskelige og naturlige ressourcer og (arbejds)livskvaliteten daler.

Jeg tænker i den forbindelse, at det ville være meget spændende at få formuleret et bud på det gode plejehjem med det gode køkken. Jeg tror det kunne være frugtbart at præsentere en sådan vision for offentligheden. En vision der både illustrerer de helt overordnede linier, hvor der skabes sammenhæng mellem sundhed, bæredygtighed, livskvalitet og godt arbejdsliv. Men også en vision der går lidt mere i detaljer omkring organiseringen af plejehjemmet. En sådan vision får sin styrke ved på den ene side at pege på en helt ny måde at skabe sammenhæng på, og på den anden side at have gjort et benarbejde med hensyn til at argumentere for at den også i økonomisk henseende er et alternativ. Jeg synes, det kunne være spændende hvis der kun-

ne startes en proces hvor vi får udformet visionen om det gode plejehjem. Konkret forestiller jeg mig, at vi danner den kaffeklub- jeg foreslog under workshoppen og sammen får tegnet de store linier, og efterfølgende udbygget visionen lag på lag med bistand fra andre fagfolk, herunder nogen der kan give visionen et grafisk udtryk. En sådan model for fremtidens omsorgsinstitution vil være et tiltrængt input i mange offentlige og visionsløse drøftelser om fremtidens plejehjem.

En midtvejsrefleksion

Som det med tydelighed fremgår af ovenstående perspektivering, retter min interesse sig særligt mod en tværfaglig og utopisk orienteret indkredsning af en ny rationalitet i den offentlige omsorgssektor. Omorienteringen af aktionsforskningsprojektet skal ses som et udtryk for de vanskeligheder, der var forbundet med en forsat tilknytning til 'det økologiske spor' i relation til det konkrete omlægningsprojekt. Omorienteringen skal også ses som et udtryk for en tiltagende erkendelse af de brydninger og tendenser, der præger omsorgssektoren og som på helt afgørende vis kan få betydning for om bestræbelserne mod demokrati, bæredygtighed og 'væredygtighed' vil lykkes eller tørre ud i takt med at indførelsen af markedsøkonomiske organisationsmodeller og teknokratiske styringsteknologier. Lad mig uddybe begge disse forudsætninger for aktionsforskningsprojektets omorientering.

Forløbet med *fremtidens tallerken* fra de indledende møder, over fremtidsværkstederne til workshoppen har givet mig anledning til at spørge, om denne form for aktionsforskning, jeg forsøger at praktisere, har gode chancer for at spille dynamisk sammen med konsulentbaserede implementeringsprojekter. Aktionsforskningen arbejdsmetoder må helt grundlæggende ikke have instrumentel karakter. Med andre ord så bør aktionsforskningen ikke blive et redskab til at drive en given deltagersammenhæng i retning af målsætninger bestemt af andre. Lige modsat forholder det sig med konsulentbaserede implementeringsprocesser. Her handler det om at tilrettelægge et forløb, så det mest effektivt bringer deltagersammenhængen i retning af den tidslige og substantielle målopfyldelse, der har dannet udgangspunkt for processen. I dette tilfælde at omlægge otte plejehjem til 75 % økologisk fødevarerforbrug. Kan man af det faktum, at metoderne er væsensforskellige, udlede at de ikke kan virke sammen på en frugtbar vis. Det setup, der indledningsvist blev smedet mellem Basiskost og Dogmeøkologiprojektet, var, som jeg har været inde på tidligere, kendetegnet ved på den ene side, at gennemføre et omlægningsprojekt inden for de udstukne rammer og mål, og på den anden side at åbne op for nogle bredere og mere søgende processer i regi af aktionsforskningsprojektet. Søge- og formgivningsprocesser som kunne være med til indkredse centrale temaer, der er afgørende for at såvel madlavningen som måltidet bliver en tilfredsstillende affære. Temaer som kunne spille ind i det økologiske omlægningsforløb, og dermed bruge omlægningsprocessen som en løftestang for nød-

vendige og ønskelige reformer, og samtidig skabe en større institutionel forankring af den ny økologiske kostpraksis.

Men i realiteten har det været et mismatch mellem »fremtidens tallerken« og omlægningsprojektet. I denne forbindelse vil jeg først og fremmest pege på det faktum at konsulentfirmaet blev tilknyttet gennem en licitationsproces. Fordelen for udbyderne er ren økonomisk og indløses i og med, at de konkurrerende firmaer bestræber sig på at levere et minimumsprojekt. Altså konkret et omlægningsprojekt der er designet til på mest lønøkonomiske måde at skabe de resultater, der er udtrykt i kravspecifikationen. Får at skabe den nødvendige udviklingsproces og flow er forløbets enkelte indsatsområder på forhånd bestemt og tænkt ned i detaljen. Således var der konkret kun enkelte huller i forløbets design, der kunne give plads for indspil fra aktionsforskningsprojektet, og reelt ingen mulighed for mere kontinuerlige bearbejdsprocesser. I og med at aktionsforskningsprojektet kun i begrænset omfang havde en egen økonomi, var det ikke muligt at købe sig ind i processen, og hermed mener jeg frikøb af både konsulentholdet og medarbejderne. Skulle der skabes en reel dynamik mellem disse to arbejdsmetoder, hvilket jeg ikke i kategoriske vendinger vil afvise, så skulle det have været muligt fra start af, at sammentænke, hvordan de konkrete erfaringer med forandringsprocesser, som de forskellige parter har med sig, kan komme spille sammen. Således at aktionsforskningsprocessen på den ene side retter sig mod nogle overordnede rammebetingelser, og således at konsulent-sammenhængen kan forpligtige sig på at åbne sig for nye overraskende muligheder og veje. En sådan horisontsammensmeltning ville dog kræve at de økologiske omlægningskonsulenter tilknyttedes på anden måde end gennem licitationsrunder.

Vanskeligheden med at videreføre aktionsforskningsprojektet inden for rammerne af den kommunale projekthorisont, afstedkom en søgning efter nye muligheder for at give liv til de fremkomne tematikker. Tematikker der på en langt mere overordnet måde knytter sig til vilkårene for som offentlig omsorgsperson at kunne udfolde sin faglighed i forhold til mad og mennesker. Tematikker, der kredser om, hvordan de ældre kan udfolde sig som medborgere frem for klienter og forbrugere. Jeg blev i stigende grad draget mod kritikken af den herskende rationalitet og mod spørgsmålet: Hvordan kan alle de frustrationer og overskydende erfaringer, der rummes i feltet bringes i bevægelse? En bevægelse i retning af radikale reformer af arbejdsliv og ældreliv. Man kan sige, at jeg på mange måder blev forført af feltet. Jeg begyndte også i stigende grad at reflektere over, hvad det er for rationaler og diskurser, der præger omkalfatringen af ikke bare ældresektoren, eller for dens sags skyld af den samlede omsorgssektor, men i det hele taget den af offentlige sektor. Som alle andre felter er også dette et komplekst felt af positioner, og indbyrdes relationer og strategier, der på forskellig vis knytter an til, hvordan en reformation af ældresektoren kan ske mest hensigtsmæssigt. Men feltet er også kontrastfuldt og bærer præg af, at være genstand for et kraftfuldt forsøg på fra centralt politisk hold at indføre markedsøkonomiske organisationsmodeller, implementere effektivitetsfremmende

styringsteknologier og koncentrere produktionen og organisationen i større enheder. En udvikling, der udfolder sig med så stor kraft, at den isoleret betragtet kan fremtræde som en uafvendelig social naturlov, en realitet som den vifte af faglige miljøer, der er tilknyttet til sektoren, må forholde sig strategisk til og få det bedste ud af.

Jeg oplevede, som jeg tidligere var inde på, hvorledes feltets mange aktører gav udtryk for det utilfredsstillende i ikke at kunne bruge den faglige viden og de hverdagsfaglige erfaringer med hvordan ældresektoren kunne indrettes på en mere sammenhængende vis. Men det forhold, at vi i på den ene side har indrettet vores forvaltningsmæssige institutioner og fagmiljøer, så de snævert korresponderer med bestemte dimensioner af helheden (sundhed, ernæring, læring, arbejdsmiljø etc.) og på den anden side oplever en stærk neoliberal ombrydning af den offentlige sektor, har bl.a. medført at den eksisterende videnspotentialer i disse fagmiljøer rettes mod at positionere sig som det mest adækvate svar på tidens udfordringer.

Betragtet på denne måde var det nærliggende at orientere aktionsforskningsprojektet mod opgaven at få indkredset, hvordan en fundamental anden omsorgsrationalitet ville tage sig ud med afsæt i involvering af personer fra den brede vifte af fag- og forskningsmiljøer, der er tilknyttet ældreområdet. Denne omorientering af aktionsforskningsprojektet bygger på en samtidig erkendelse af, at vanskeligheden ved at arbejde med »de ansatte på gulvet«. En erkendelse jeg på daværende tidspunkt behandlede i en artikel¹⁰ og som jeg i afhandlingens kapitel 9 vil tage grundigere fat på.

På baggrund af ovenstående refleksioner forsøger jeg at skabe en ny basis for aktionsforskningsprojektet centreret om en deltagerkreds, der finder det relevant og nødvendigt at få indkredset ikke blot i negativ forstand, hvad det for kræfter, der udfolder sig i omsorgssektoren, men også samarbejde om, hvordan en ny omsorgsrationalitet og fornuftsindhold i ældreomsorgen kan skabes og hermed bidrage til at skabe offentlighed omkring andre veje i samfundsudviklingen.

Det velduftede plejehjem

Resultatet af ovenstående overvejelser blev en invitation udsendt til deltagerne i fremtidsværkstederne og workshoppen. Invitationen havde følgende ordlyd:

**Har du lyst til at deltage i arbejdet med at få skabt en model for det velduftende plejehjem?
Når overskriften er det velduftende plejehjem, hænger det sammen med, at vi tager afsæt i**

¹⁰ Elle, Jens Christian (2006) *Other futures are possible*, i Nielsen & Svensson (eds.) *Action Research and Intercative Research*, Shaker, Maastricht

madlavningen og måltidet. Ideen er at vi i tænketanken får mulighed for at bruge vores viden, erfaringer og fantasi til at skabe en model for et plejehjem, der på bedste vis skaber sammenhæng mellem de sundhedsmæssige, sociale, demokratiske, bæredygtighedsmæssige og æstetiske dimensioner uden hensyn til de eksisterende rutiner, rytmer, rammer og regler.

Initiativet skal ses på baggrund af en række fremtidsværksteder og workshops, der er blevet afholdt gennem det sidste år, som led i projekt *fremtidens tallerken*. Igennem dette arbejde er det blevet meget tydeligt at der eksisterer et udbredt ønske om at skabe en helt anden form for omsorgskultur, der sætter mennesket i centrum. Og mennesket er i dette tilfælde både de ansatte og beboerne. Vi har en masse viden om, og ønsker og ideer til, hvordan plejehjemmet alternativt kunne organiseres, men dette tankegods får sjældent mulighed for at samle sig til sammenhængende udspil.

Tænketanken bygger på et grundsyn, hvor både ansatte og de ældre betragtes som hele mennesker, med behov for et meningsfuldt, varieret og sanserigt hverdags- og arbejdsliv. Et sted hvor der både er plads til individet og fællesskabet. Et sted med respektfuld omgang med såvel den indre som den ydre natur. Tesen er, at der også ud fra en økonomisk betragtning vil være fornuft i at basere plejehjemmet på »det hele menneskes behov«.

Formålet med arbejdet i tænketanken er at skabe en gennemarbejdet og sammenhængende vision for det velduftende plejehjem. En vision der kan kastes ind i de aktuelle drøftelser om hvordan ældreplejen og den offentlige kostforplejning skal udformes. Det er nok tvivlsomt om vi her med det første kan få lave regnestykket, der beviser den økonomiske fornuft i at skabe en ny form for omsorgskultur, men vi kan forhåbentlig skabe ræsonnementet bag. Sandsynligvis vil arbejdet kunne sætte sine spor i måden, vi tænker på, måske modellen for *det velduftende plejehjem* kunne farve de kommunale udviklingsplaner, eller inspirere til at sætte et konkret eksperiment i gang? Under alle omstændigheder kan udviklingsarbejdet blive lærerigt for os alle.

Nu kunne ordet tænketank give associationer til et lille lukket rum, hvor meget højpendede åndsvæsner sidder om et bord og tænker så det knager. Nok skal vi tænke os om, men først og fremmest skal der gives plads til at kreativiteten og fantasien kan folde sig ud, og at ideerne kan føjes sammen til konkrete udkast i tekst og tegninger med hjælp fra deltagende grafiker/designer.

Med hensyn til tænketankens medlemmer så har projekt fremtidens tallerken afsløret en stor interesse for at få sat en ny dagsorden, både blandt brugerne, de ansatte, forskerne, de faglige forbund og i embedsværket. Jeg håber derfor at denne invitation vil sprede sig i disse forskellige kredse og resultere i bred deltagelse.

Invitationen beskriver en konkret opgave nemlig den at forme et bud på en anden form for ældreinstitution karakteriseret ved at vores viden og erfaringer med, hvad der skal til for at skabe rammerne for et godt arbejdsliv og ældrelev, er bragt i sammenhæng og samspil. Et projekt med det formål at skabe offentlighed og få fokuseret forandringsenergiene i den retning, visionen peger. Jeg forestiller mig at netop denne bundethed til den fælles opgave og målsætningen med at producere et konkret bidrag til den offentlige debat, appellerer til deltagerne på en særlig måde. Det giver på en overskue-

lig og fremadrettet måde mulighed for at komme frem med den frustration, vrede og ønsketænkning, der ellers har svært ved at finde mere overgribende og konstruktive former.

Femten personer meldte positivt tilbage og ytrede ønske om at deltage på det første møde i april 2005. Deltagerkredsen var sammensat af ansatte i Ældresagen, konsulenter fra Kost- og Ernæringsforbundet, embedskvinder fra Miljøkontrollen (Dogmeøkologiprojektet), en sygeplejerske fra Danmarks Fødevareforskning, en række køkkenledere fra storkøbenhavnske plejehjem m.fl. De fleste var gengangere fra workshoppen.

Den første samling – dekonstruktion af plejehjemmet

Den første samling fandt sted i et medborgerhus på Østerbro i København. Som indledning til denne første samling i tænketanken redegjorde jeg for en række af de temaer, som havde meldt sig i forbindelse med fremtidsværkstederne og workshoppen og forsøgte efterfølgende at give et svar på, hvordan vi kan forstå, hvorfor disse temaer havde trængt sig på. Det blev i første omgang en redegørelse for den teknologiske udviklingsproces og organisationsrationalitet, der havde udviklet sig frem til '80erne inden for den offentlige omsorgssektor. En model der i stigende grad blev kritiseret moralsk og økonomisk for at forårsage en ineffektiv og dyr service og bevirke en udtalt klientliggørelse. Nye neoliberalistiske vinde fik i stigende grad indflydelse på reformeringen af omsorgssektoren.

Jeg kom herefter ind på de nye krisetendenser, som melder sig i form af fejlerenæring, ressourcespild, stress og generel ulykkelighed og foreslog, at vi skulle forstå disse kriser i sammenhæng og som udtryk for at den fragmenteringsproces som de indtrængende markedsøkonomiske organisationsmodeller og politiske styringsteknologier afstedkommer i arbejdslivet og hverdagslivet. For paradokset er, som jeg hævdede og forsat vil hævde, at vi på den ene side kan fornemme en voksende erkendelse - i de fagmiljøer der bevæger sig i og kredser omkring den offentlige omsorgssektor - i retning af et langt mere helhedsorienteret blik for det enkelte menneskes integritet og sundhed, og dennes betingethed af de sociale, fysiske og økologiske rammebetingelser. De nyere kommunale kostpolitikker er - til en vis grænse - et illustrativt eksempel herpå. På den anden side synes det stadig vanskeligere at handle i forhold til denne viden og erfaringsmasse, hvilket dels kan hænge sammen med at manøvrerummet snævres ind og tidspreset forøges i takt med at de nye organisationsmodeller og styringsteknologier vinder indpas. Dels kan det også hænge sammen med, at vi som samfund ikke i tilstrækkelig grad har evnet at skabe modoffentligheder, hvorigennem det er muligt at bearbejde vores mangfoldighed af viden, erfaringer og ønsker og formgive alternative udviklingsveje.

Hermed nåede jeg frem til tænketankens rolle som et forsøg på at skabe en offentlighed omkring en alternativ rationalitet i omsorgsarbejdet. Jeg redegjorde for min forestilling om, at vi i denne kreds i

gennem arbejdet med at finde frem til, hvordan det velduftene plejehjem kunne tage sig ud og fungere, kunne få bearbejdet vores mange forskellige erfaringer i sammenhæng.

Afslutningsvis redegjorde jeg for mine overvejelser om en månedlig eftermiddagssamling henover de næste syv måneder, med det sigte at skabe en eller anden form for produkt, vi kan tage med os. Et produkt som måske også kunne danne afsæt for nye fælles bestræbelser på at skabe den nødvendige offentlighed. Ligeledes foreslog jeg, at referater af og oplæg til vores møder blev tilgængelige på en hjemmeside. En hjemmeside der også kunne rumme henvisninger til litteratur, arrangementer og debat. Forslaget blev vel modtaget, og kort efter blev *www.velduft.dk* skabt.

Som inspiration til det egentlige arbejde med at tegne konturerne af *det velduftende plejehjem* fandt jeg det hensigtsmæssigt at spørge, hvad det overhovedet var for en institution, vi kunne forestille os. Jeg greb i den forbindelse tilbage til workshopen og diskussionen om en ny type af plejehjem, der hver for sig var unikke hvad angår lokalisering, arkitektur, organisationsmåde og værdigrundlag. Eksempel: ældre fra Amager med arbejderbaggrund med særlig forkærlighed for dansk mad, kolonihavehygge og særlige former for samvær, skal have mulighed for et ældreliv, hvor omsorgsinstitutionen i sin rumlige udformning og organisering bygger på disse kulturelle værdier.

Indvendingerne mod det indledende oplæg gik først og fremmest på, at faren for ghettoisering, og ulighed mellem rige og fattige områder. Det er vigtigt med kulturel mangfoldighed. Sammen bevægede vi os – med henvisning til et specifikt hollandsk eksempel – i retning af et plejehjem der både rummede mulighed for diverse subkulturer og mulighed for kulturel mangfoldighed.

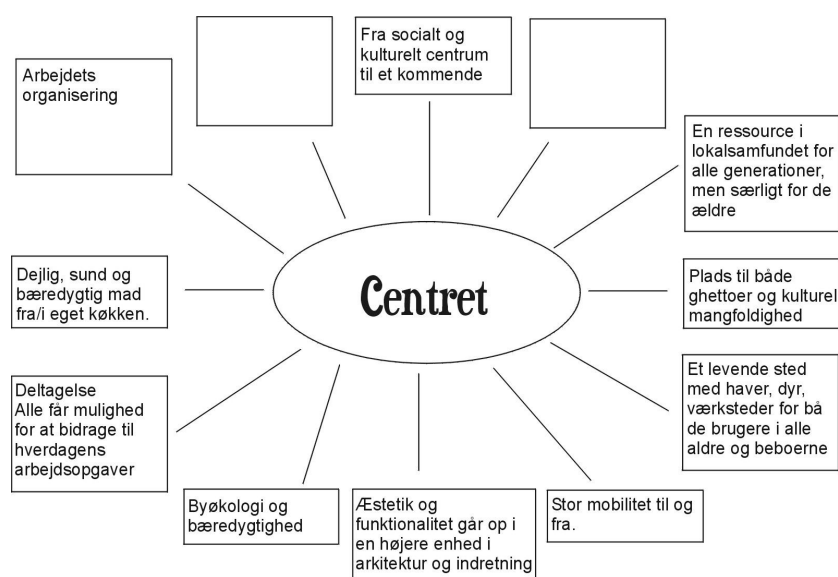
Hurtigt herefter blev der fra flere af deltagerne sat spørgsmålstejn ved om det overhovedet var et plejehjem, vi var i gang med at indkredse. Et plejehjem i dag er en institution for de allermest svage ældre, og det vi så for os var en institution, der på et bredere plan appellerede til ikke bare ældrebefolkning, men som også åbnede sig som en art beboerhus for områdets andre medborgere. En institution der rummede mulighed for meningsfulde sociale aktiviteter, der ikke havde det beskæftigelses- eller aktiveringspræg som ellers er kendetegnede for plejehjemmet. Et sted hvor man kan komme hinanden ved og deltage med de erfaringer, ressourcer og interesser, man som individ besidder. En institution der rummer mulighed for en mangfoldighed af udtryks- og samværsformer delvist organiseret i frivilligt regi. Herunder et godt spisested der er forankret i brugernes ønsker og behov. Et spisested, hvor maden er så god og omgivelserne så tiltalende, at f.eks. de travle småbørnsfamilier valgte at spise sammen med bedstemor. På de ophængte vægaviser kom der herudover følgende ytringer:

- Aktiviteter og arrangementer dagen igennem, så der ikke er døde perioder. Arrangementer og aktiviteter der også er interessante for dem, der ikke bor på centret.

- Omkring centret skal der være haver for en hver smag, både for dem der vil dyrke lidt og dem der bare vil sanse de mange farver og dufte. De ældre skal kunne være med, men der skal være gartnere ansat til at sørge for helheden.
- Dyrehold som de ældre kunne passe sammen med områdets børn.
- I et sådant center er der også mulighed for at deltage i produktionen og vedligeholdelsen. F.eks. ved at skrælle kartofler, eller fodre karperne i vandrensningsanlægget.

Der tegnede sig således konturerne af en institution, der i takt med at ældrebefolkningen afhængighed øges kan give dem den nødvendige støtte og omsorg fra professionelt hold, og altså også fungere som et egentligt hjem. Vigtigheden af at der er kontinuitet i relationen til de omsorgsprofessionelle og den enkelte ældres fortrolighed med hverdagens rammer, blev fremhævet.

Endelig drøftede vi, om der ikke var en modsætning mellem at vores forsøg på at beskrive *det velduftende plejehjem* i dens mere substantielle enkeltheder og helheder, når nu pointen måske netop var, at denne bestemmelse skal komme som et resultat af konkrete lokale aktørsammenhænges særlige æstetiske og sociale orienteringer. På den anden side så ville arbejdet med at skabe en vision om *det velduftende plejehjem* blive lidt fattig, hvis vi kun fremlagde de bærende principper og ikke satte nogle mere sansekonkrete billeder på visionen.

Figur 1: Bærende dimensioner i 'Det velduftende plejehjem'.

Det blev mig hurtigt klart, at forsamlingens indsats med at bestemme de grundlæggende principper i det velduftende plejehjems lokalisering, funktionalitet og æstetik i væsentlig grad afspejlede deres erfaringer som pårørende og forestillinger om det ældreliv de selv ønskede sig, og ikke blot deres mere professionelle erfaringer.

Den første samling var præget af stort engagement og deltagelse og tiden var gået inden vi så os om. For ikke at gentage denne observation i resten af denne beretning vil jeg understrege at alle samlinger har været kendetegnet af en engageret deltagelse.

I starten af hver samling var jeg med mine opsamlinger og oplæg i centrum, men så snart det var muligt begyndte en ivrig rundbordssnak. I denne forbindelse holdte jeg mig mere i baggrunden og tog notater. Min rolle var i den forbindelse også med mellemrum at bryde ind og foreslå opsamlinger på, hvad der var blevet snakket om, og hvordan dette kunne vendes til den utopi, vi var samlet om at konstruere.

Den anden samling – omsorg eller pleje

Efter den første samling udarbejdede jeg et referat hvor vægavisernes indhold blev gengivet, samt et forsøg på at samle diskussionerne op og udlede nogle bærende principper. (Figur 1.) Jeg stillede også spørgsmål på områder, hvor der åbnede sig nogle vigtige perspektiver, men hvor der godt kunne bruges nogle konkrete eksempler og viden. Jeg tillod mig også at indskyde dimensioner af *det velduftende plejehjem*, som ikke havde været fremme. Således foreslog jeg følgende i forbindelse med den første samling og vores snakke om de bærende principper for plejehjemmets funktionalitet:

En ny dimension jeg vil foreslå der bliver indtænkt, er **byøkologien**. Her tænker jeg på, at stedet med fordel kunne etablere teknologiske systemer som begrænser afhængigheden af olie og mindsker forbruget af vand (som begge bliver dyrere og dyrere) Her tænker jeg på solvarmesystemer, genanvendelse af vand, men også begrænsninger af kemikalier osv. Der er mange eksempler på, at sådanne byøkologiske løsninger ikke blot er ressourcebesparende, men også gør stedet mere levende og smukt. Eksempelvis vil vandrensningssystemer kunne gøde og vande planter og løbe af vandtrapper der både er smukke og giver en dejlig lyd. Ligeledes kunne man forestille sig dyrehold, der blev fodret med den mad, der bliver til overs. Sådanne systemer invitere på en helt anden måde til at de ældre kan passe dem.

I forlængelse af første samlings snak om det overhovedet var et plejehjem i den forstand vi kender det i dag, vi var i gang med at indkredse og give form, indledte jeg den anden samling, i Ældresagens lokaler, med en redegørelse for den svenske forfatter og journalist Göran Rosenbergs nyeste bog »Pligten, profitten og kunsten at være et menneske«. En bog der grundlæggende handler om, hvad det er for basale drivkræfter som får mennesket til at gøre noget for andre, og Rosenberg stiller i denne forbindelse særligt fokus på ældreomsorgen og reflekterer blandt andet på spørgsmålet om forskellen mellem begreberne pleje og omsorg. Jeg vender senere i afhandlingen tilbage til Rosenbergs pointer.

Den efterfølgende diskussion drejede sig i første omgang om vi kunne finde frem til en betegnelse der mere passende end plejehjem dækkede over den form for institution vi havde i tankerne. Der var udbredt enighed om at ældrecenter var en bedre betegnelse end plejehjem, når det gælder den vision, vi er ved at udvikle, men også denne betegnelse havde mislyde. Omsorg var bedre end pleje (som betegnelse), men omsorg kan også få betydning af omklamring i det danske sprog, som én påpegede. Vi kom ikke nærmere en bestemmelse, og resten af mødet kom til at handle om en kritik af arbejdslivet i lyset af de neoliberale forandringer af den offentlige omsorgssektor.

Det var først og fremmest BUM-modellen¹¹, der blev kritiseret. Én af deltagerne understregede at denne model er implementeret (eller skal implementeres) som led i den såkaldte »frit valg lovgivning«. Det blev fremhævet fra flere sider at problemet med denne model er at der bruges meget tid på at dokumentere, sætte handlemål, lave handleplaner og foretage evalueringer. Dette arbejde er ikke bare tidsrøvende, men det giver også stress hos de ansatte, der har svært ved at formulere sig skriftligt. Én hævdede, at administrationen af »frit-valg lovgivningen« var meget dyr. Der er ansat mange administratorer til visitation og kontrol, og der bliver brugt meget arbejdstid på plejehjemmet til at imødekomme BUM-modellen.

Herudover fremkom også følgende bemærkninger:

- Det ville være interessant at se, om der er foretaget undersøgelser om, hvad BUM-modellen har betydet for omsorgsniveauet, arbejdsmiljøet og de økonomiske udgifter. Der blev nævnt nogen svenske undersøgelser? Hvem ved mere?
- Kunne det ikke være en ide at få foretaget en undersøgelse af de reelle tider, det tager at f.eks. made i stedet for de ideelle tider?
- Selvom vi arbejder med en positiv vision om »det velduftende plejehjem/ældrecenter« skal vi også have kritikken med af de eksisterende rammer, herunder BUM-modellen.
- Det er vel grundlæggende dejligt at have et frit valg! Jo, men ikke altid. Nogen gange – f.eks. i forhold til de meget syge – »skal det være en professionel vurdering der ligger til grund ikke pårørendes ønske om at købe et billigere og ringere service under hensyn til størrelsen af den kommende arv.«
- Vi skal kunne formulere et alternativ til den herskende »frit valgs ideologi« der giver mere reel medbestemmelse og valgmuligheder og udviser økonomisk dynamik.
- »Frit-valg lovgivningen« er lavet for at skabe gennemsigtighed for politikere, myndigheder og borgerne. Vores rolle er at påpege bivirkningerne af den førte politik«.

Den 2. samling kom således i udpræget grad til at handle om en kritik af de styringsteknologier, der fra centralt hold er lagt og lægges ned over omsorgssektoren. Der blev stillet spørgsmålstejn ved om disse forsøg på at effektivisere indsatsen og giver slutbrugerne valgmuligheder reelt ikke førte til en

¹¹ Denne model beskrives mere indgående i kapitel 5.

ringere indsats, et presset arbejdsliv og en demontering af den professionelle faglighed, når indsatsen blev opsplittet som følge af BUM-modellen og de andre strategier, der er udviklet på baggrund af frit-valgs lovgivningen. Men samtidig bar diskussionen præg af, at det på den anden side var nødvendigt at sikre gennemsigthed, dokumentation og erfaringsoverlevering.

Men denne 2. samling kom til at stå i kritikkens tegn, og kritikken blev kun i et begrænset omfang vendt til positive sammenhænge i regi af *det velduftende plejehjem*. Og kritikken blev fulgt op af en række frustrationer, der blandt andet cirkledede om følgende temaer:

- Én økonoma spurgte: Hvorfor finder vi os i alle disse nedskæringer og omstruktureringer? Vi har fået udviklet gode og fornuftige kostpolitikker, vi har bare i realiteten ikke muligheden for at følge dem. Vi er gode til at få meget ud af lidt, men vi er ikke gode til at sige fra!
- Én funktionschef på et plejehjem understregede at BUM-modellen også er skabt for at effektivisere, og blandt andet er baseret på skrøner om, at vi som ansatte i den offentlige sektor tænker mere på os selv og kollegaerne end på vores forpligtigelser, som når man f.eks. påstår at ”vi giver de gamle store bleer på, så vi kan komme til at drikke kaffe”
- Fra tredje side blev det pointeret at det er »svært at rejse kritik af systemet«. Rejser man kritik af den overordnede statslige lovgivning, får man at vide, at problemet er at finde i kommunens håndtering af ressourcerne, og spørger man derefter kommunen, får man at vide, at man ikke gør det godt nok i institutionen, og til sidst falder det hele tilbage på en selv!
- Vi har jo masser af gode ideer, stor viden og indsigt, men hvad skal det hele gøre godt for, når vi er oppe mod så stærke økonomiske og ideologiske kræfter? Ender hele denne øvelse ikke bare i en Ph.d.-afhandling på en stålreol?

Det vil med rimelighed ikke være muligt at rubricere disse udmeldinger under en bestemt følelse om det være sig vrede, indignation, trods, afmagt og frustration. Det var en tydelig blanding og et tydeligt udtryk for at tænketanken skabte et rum for en tværfaglig kritisk diskussion. Jeg forsøgte som - i det efterfølgende referat - at forholde mig til de følelser der kom til udtryk og sætte dem i relation til vores fælles sammenhæng. Forkortet gengivet skrev jeg:

Jeg har tænkt over dette spørgsmål, og jeg tror impulserne til forandringerne skal komme (og kommer) fra mange retninger. Jeg tror tværfaglige dialoger og visions- og scenarieudvikling er vigtige. Tænketanken er et forsøg på at skabe mulighed for at formulere en vision, der har rødder i flere forskellige fag- og ekspertmiljøer og interesseorganisationer. En vision der både tør være lige så fræk og umiddelbar som Klodshans (der jo fik prinsessen, fordi han kunne svare for sig) og velunderbygget i sin argumentation (fordi der i moderne tid nok skal mere til før end prinsessen overgiver sig).

Jeg håber at tænketanken kan være med til at skabe offentlighed omkring denne vigtige udfordring for vores velfærdssamfund. Dels ved hjælp af den vision vi er ved at indkredse og ud-

forme, dels ved at komme med udspil til, hvordan denne tværfaglige kritiske og konstruktive offentlighed kan videreføres og videreudvikles.

Jeg kunne godt tænke mig, at vi fik taget hul på snakken om hvad vi i sidste ende kan bruge denne vision om ”det velduftende plejehjem» til. Hvor kan vi se nogen gode muligheder for at blande os og skabe debat? Hvordan skal vi i sidste ende udtrykke visionen?”

Den tredje samling - maden og måltidet

Oplægget til den 3. samling som fandt sted sidst i juni 2005 i Ældresagens lokaler, søgte tilbage mod madlavningen og måltidet i *det velduftende plejehjem*. For ikke at bruge vores sparsomme tid på at brainstorme helt forfra i forhold til dette tema, blev der taget afsæt i materialet fra fremtidsværkstederne og workshoppen, samt en enkelt undersøgelse om måltidets sociale betydning.

Køkkenet

- Køkkenet er det bankende hjerte i hjemmet/centret
- Køkkenet skal placeres centralt i hjemmet, så duften fra maden vækker og skærper appetitten
- ”Maden skal være spændende, og det skal være spændende at lave mad”
- Maden laves fra bunden (undtagen de slidsomme opgaver der uden kvalitets tab kan laves af specialiserede producenter)
- Maden er frisktillavet
- Maden følger sæsonen
- God kommunikation fra køkkenbord til spisebord og retur igen
- Løbende efteruddannelseskurser
- Det skal være muligt for de ældre at give en hånd med i køkkenet.

Spiserummet:

- Rummet afspejler beboernes særlige livsformer
- Er multifunktionelt og fleksibelt
- Godt lys og god akustik
- Er smukt og praktisk (æstetik og funktionalitet spiller sammen)
- Masser af duftende grønne planter
- Tilstødende lokaler hvor man kan ryge, drikke kaffe og se film
- Store institutioner med mange beboere/brugere har nicher med hver deres særpræg og stemning
- Beboerne, deres pårørende og frivillige er aktive i at skabe det smukke spiserum

Måltidet:

Fra rapporten »Du er dem du spiser med« fremgår det hvad et godt måltid er for plejehjemsbeboerne, når man spørger dem selv. En absolut topscorer var »at jeg sidder sammen med dem jeg kender«, skarpt efterfulgt af »at maden er mør«. På tredjepladsen var »at maden er rigtig varm« og på fjerde og femtepladsen at »maden er ledsaget af grøntager«, og »at maden er frisklavet«. Først derefter kom »at maden smager godt« (Kofod, 2000)

Fra tidligere fremtidsværksteder og workshops er følgende blevet fremhævet:

- Man skal have mulighed for at vælge dem man vil spise sammen med
- At der er meget stress, jag og kamp om maden i spisesalen: hvilket har ført til ønsker om udvidede spisetider (hvor maden stadig er frisk og varm)
- At personalet sidder med ved bordet uden uniform
- At menuerne byder på overraskelser, temadage og andre festlige lejligheder (variation)
- Måltiderne fordeles over døgnet, så det passer til beboernes behov
- Menuerne præsenteres på indbydende vis
- Indledningsritual ved måltidet (i konflikt med ideen om at spise når det passer sig)
- Mulighed for at familiemedlemmer kan spise med – kræver blot at man giver besked herom. (Plejecentret som folkekøkken i lokalområdet)

Den 3. samling blev indledt med en »siden sidst«runde. Særligt to historier gjorde sig bemærket. Den første handlede om de ældre, der efter påbud fra Fødevarestyrelsen ikke måtte lave mad i deres såkaldte leve-bo miljøer, da de ikke har været på hygiejne-kursus. Som én kommenterede hertil: et eksempel på - en ikke uløselig konflikt - mellem hensynet til reglementerne og hensynet til livskvaliteten. Den anden historie tog afsæt i en historie fra Politiken: »Robotten er blevet arbejdernes bedste ven - Ældre- og plejesektor kan blive de næste områder, hvor robotterne rykker ind«. Ekspert mente at service-robotter snart vil kunne køre rundt på afdelingerne på sygehusene og plejehjemmene og derved spare arbejdskraft! I den forbindelse kunne én fortælle, at man i Japan havde udviklet robotten som samtale-ven - en omsorgsrobot!

Inden vi tog fat på dagens emne: køkkenet og madlavningen i *det velduftende plejehjem*, rundede vi diskussionen fra sidste møde om de nye management-modeller inden for den offentlige sektor. Én henviste i den forbindelse til en rapport fra Arbejdstilsynet¹² der blandt andet redegjorde for de herskende udviklingstrends inden for den offentlige sektor med hensyn til demografi og teknologi. Denne rapport beskæftiger sig såvel med de mere naturlige udviklingstrends (befolkningsudviklin-

¹² Rapporten kan læses på følgende adresse: <http://www.at.dk/graphics/at/05-information/04-andre-informationsmaterialer/arbejdstilsynet/fremtidens-arbejdsmiljoe-p2010/fremtidens-arbejdsmiljoe.pdf>

gen) og mere politisk bestemte (markedsliggørelse af den offentlige sektor og retaylorisering blev fremhævet)

Jeg pointerede i den forbindelse, at hvad sådanne rapporter beskriver på den ene side er brugbare, fordi de kan optegne nogle klare tendenser i tiden og give os begreber om hvad det er der er på spil. Men er på den anden side også problematiske, idet de efterlader læseren tilbage med en følelse af, at hvis fremtiden kommer til at se sådan ud, så er alle forsøg på at skabe »den gode omsorgssektor« jo helt omsonste. Sådanne tendensbeskrivelser er kun forudsigelser om den fremtid, der vil komme, såfremt der ikke åbner sig andre fremtidsmuligheder. Det understreger, at vores arbejde i tænketanken jo netop et udtryk for en fælles erkendelse af, at der er behov for at forandre måden vi tænker og organisere den offentlige omsorg på (med særlig vægt på maden). Men måden vi forestiller os at organisere opgaven, bygger på andre begreber end de, der figurerer i den konkrete rapport: markedsliggørelse, serviceydelser, konkurrence, mere kvalitet for færre penge, overvågning, rutinepræg, lave lønninger osv.

Vi gik herefter i gang med at tage favntag med maden og måltidet med udgangspunkt i oplæggets punkter.

Det første, der blev tilføjet, var: »At lave mad er at vise omsorg« eller rettere »at lave mad bør være en omsorgshandling«. I forhold til ideen om at køkkenet skal placeres centralt i hjemmet, så duften fra maden vækker og skærper appetitten, blev det foreslået, at køkkenet skal indrettes som et samtalekøkken, hvor de ansatte har front mod brugerne. Det skal i designet opfordre til selvhjulpenhed. Det skal være muligt at kontrollere duften, da ikke alt, der laves er, lige appetitstimulerende.

Maden skal laves fra bunden. Og råvarekendskabet skal tilbage i køkkenet! Man skal kunne smage forskel! Den faglige stolthed hænger ikke sammen med at lave mad fra bunden, men om »at kunne se sig selv i produktet« som en køkkenleder formulerede det. Maden skal være frisklavet, men hvad menes med frisklavet? I nogle tilfælde vil det være fornuftigt og hensigtsmæssigt at have frysemad, som de ældre og de ansatte kunne tø op, hvis man f.eks. blev sulten ud på aftenen. Kommunikation fra køkkenbord til spisebord og retur igen, var andre punkter der fremkom på denne samling. Historier fra køkkenet til afdelingerne skal fortælles!

Igennem diskussionen var vi flere gange ude for at spørge os selv, hvad det er for en type køkken vi forestiller os i forbindelse med *det velduftende plejehjem*? Er det det store produktionskøkken der bringer mad ud af huset eller det mindre plejehjemskøkken, der retter sig mod et mindre publikum? Funktionen har jo afgørende betydning for, hvad det er for en teknologi, der skal udvikles og tages i anvendelse. Det blev fra flere sider understreget, at det vigtigste i den forbindelse ikke er at bestem-

me sig for et bestemt produktionskoncept, der kan tages i anvendelse overalt, men på demokratisk vis lokalt at vurdere og beslutte, hvilken teknologi der vil være i bedst overensstemmelse med de værdier, der bygges på og på den opgave, der skal udføres.

På baggrund af vores snak forsøgte jeg som oplæg til næste samling at sammenfatte diskussionerne til en mere sammenhængende tekst. Selvom vi ikke på dette tidspunkt havde fået diskuteret, hvilken form vores fælles vision skulle ende med at have, lå det i luften at, den på en eller anden måde skulle beskrives fyldigt men samtidig også skarpt, således at de bærende principper og hensyn fremstår klart. I den forbindelse måtte jeg også erkende at hvis jeg fra start af havde forestillet mig at skriveprocessen kunne foregå på en mere kollektiv facon, så var jeg nu kommet til den erkendelse at en sådan fremstilling i altovervejende grad var min opgave, på baggrund af de udsagn, der fremkommer og de korrektioner der kommer i forhold til mine efterfølgende sammenfatninger. Denne sammenfatning kommer mere eller mindre til udtryk i den endelig præsentation af visionen om *det velduftende plejehjem*, hvorfor den ikke er medtaget her.

Den fjerde samling

Der kom til at gå en rum tid før den 4. samling fandt sted. Igen var den udstrakte sommerferie der gjorde sig gældende. Kort inden samlingen fandt sted midt i september 2005 fik jeg en invitation til at deltage i en høring om offentlig forplejning, som Teknologirådet arrangerede for Folketingets Fødevareudvalg. Et initiativ der var kommet i stand på baggrund af de sager, der havde været fremme i offentligheden vedrørende kvaliteten af den mad, de ældre får, og den ernæringsstilstand de generelt befinder sig i. Dette var en kærkommen lejlighed til at præsentere visionen om *det velduftende plejehjem*, og dermed en lejlighed til at få lavet en sammenfatning af de foreløbige diskussioner, vi havde været igennem på vores samlinger.

Som oplæg til denne 4. samling skrev jeg en sammenfatning af de dimensioner, vi indtil videre havde været igennem på en facon, der vekslede mellem refererende sammendrag af de kritiske diskussioner og mere prosaagtige skildring af virkeligheden som den tog sig ud i *det velduftende plejehjem*. Jeg vil ikke her gengive dette indhold, da dokumentet i store træk rummes i det dokument, der bliver sendt som vores skriftlige bidrag til høringen. Fra så godt som alle sider blev det nævnt, at dette sammendrag var meget præcist i forhold til vores snakke.

Høringen

Som indlæg til høringen blev følgende skriftlige indlæg indsendt. Først beskrives med referencer til videnskabelige undersøgelser den omsorgskrise der har dannet afsæt for initiativer. Hertil kommer et afsnit hvor der redegøres for hvordan *det velduftende plejehjem* blev etableret. Endelig kommer så beskrivelsen af rundturen på plejehjemmet.

”Den offentlige kostforplejning på ældreområdet er tiltagende grad kommet i offentlighedens søgelys. Først og fremmest på grund af den veldokumenterede dårlige ernæringstilstand og heraf følgende nedsatte funktionsevne, trivsel og livskvalitet hos plejehjemsbeboerne (se f.eks.: Beck, Pedersen og Schroll 2005). Også ældremadens æstetiske, smagsmæssige og ernæringsmæssige kvaliteter (eller rettere mangel på samme) er genstand for en tilbagevendende og højlydt mediebåret debat.

Indsatsen fra forskningen, forvaltningen og de enkelte institutioner har i kølvandet på disse problemer primært samlet sig om hvordan vi kan sikre de ældre får en god og nærende kost gennem implementeringen af mad- og måltidspolitikker. Disse politikker peger på behovet for at basere madlavningen på de ældres individuelle præferencer og behov, forankre menuplanlægningen i de officielle kostanbefalinger og forandre de sociale rammer omkring måltidet så de ansporer de ældre til at spise. (Kofod 2000, Beck & Kofod 2003) Karakteren af disse kostpolitikker bevidner om et øget fokus på behovet for sammenhæng i den offentlige kostforplejning. Udviklingen og implementeringen af sådanne kostpolitikker ses betinget af en systematisk inddragelse af de ældre, deres pårørende, køkkenpersonalet og plejepersonalet samt tværfagligt samarbejde mellem disse faggrupper og de respektive uddannelses institutioner, faglige organisationer, ledelsen, forvaltningen og de korresponderende forskningsmiljøer.

Karakteristisk for denne udvikling er at det er de ældres ernæringstilstand, funktionsevne og heraf følgende livskvalitet der er i fokus. Spørgsmålet er så om vilkårene for de ansatte der skal lave og servere maden gør dem i stand til at leve op til disse kostpolitikker.

Igennem det forskningsprojekt, som danner grundlag for dette indlæg er det blevet tydeligt at de ansatte på plejehjemmene oplever en stor frustration over ikke at have mulighed for at leve op til de faglige målsætninger og værdier, som kommer til udtryk i de lokale og kommunale kostpolitikker og som de i høj grad identificerer sig med. De oplever, at de hverken har den nødvendige tid eller ressourcer til rådighed. Manglede indflydelse på arbejdets tilrettelæggelse, manglende udviklingsmuligheder, ensformighed, fragmenteret arbejdstid, stort tidspres, manglende social anerkendelse og respekt samt usikkerhed i forhold til yderligere rationaliseringer, udliciteringer, nedskæringer¹³ og sammenlægninger er med til at fremkalde forskellige grader af stress. (Prætorius 2004, FOA 2004, Christiansen og El-Salanti 2001)

Spørgsmålet – som det ville være oplagt at gøre til genstand for en selvstændig undersøgelse – er om disse effektiviseringer og rationaliseringer af den offentlige kostforplejning og pleje i et samfundsøkonomisk perspektiv i sidste ende høster de gevinster, der har dannet udgangspunkt for beslutningerne, når vi blandt andet ved: 1) at arbejdsmiljørelaterede sygdomme inden for den offentlige sektor

¹³ Selvom der i nogen tilfælde ikke er tale om egentlige nedskæringer, så er arbejdet blevet så meget mere krævende at en opnormering vil være rimelig, og da denne ikke kan bevilges opleves det i hverdagen som en reel nedskæring.

koster samfundet 2,8 mia. kroner årligt (FOA 2004) 2) at arbejdet i den offentlige sektor giver 55 % større chance for at havne på førtidspension (FOA 2004) 3) at der efter al sandsynlighed er store samfundsøkonomiske udgifter forbundet med den øgede sygelighed blandt ældre på grund af dårlig ernæringsstilstand og livskvalitet i øvrigt. (Beck, Pedersen og Schroll 2005)

I 2040 vil der være ca. 400.000 flere personer over 65 år. (Velfærdskommissionen 2004) Vi må alt andet lige forvente at denne demografiske udvikling vil kræve flere hænder i omsorgssektoren. Det kan imidlertid blive et problem at rekruttere de nødvendige medarbejdere. Allerede nu oplever plejehjemmene, hvor svært det er at besætte stillingerne. Arbejdet er simpelthen for nedslidende, utilfredsstillende og dårligt lønnet.

Fokusset for nærværende forskningsprojekt har med afsæt i de ovennævnte problematikker været orienteret mod at indkredse konturerne af en anden form for omsorgsinstitution, der er i stand til at forene de ældres behov for et godt måltid med de ansattes behov for et godt arbejdsliv.

Igennem en række fremtidsværksteder, workshops og arbejds møder har en bred kreds af mennesker med daglig gang i køkkenerne, i afdelingerne, i de faglige organisationer, forvaltningerne samt enkelte ældre formuleret udkast til hvordan det gode arbejdsliv, den gode mad og det gode ældreliv kunne tænkes sammen til en helhed. Maden og måltidet har været udgangspunktet for forskningsprojektet, men som det vil fremgå af nedenstående præsentation af visionen om *det velduftende plejehjem* har forsøget på at bestemme forudsætningerne for madglæde i køkkenet og ved spisebordet resulteret i et tankevækkende bud på en anden form for ældreinstitution. Vi skruer tiden frem til år 2010, men først skal vi lige se tilbage på etableringsfasen.

Forhistorien

I oktober 2007 udskrev Kommunernes Landsforening sammen med en række centrale ministerier og organisationer en idékonkurrence om fremtidens ældreomsorg, med undertitlen »et rigt liv i et rigt samfund«. Et initiativ der skyldtes en række sammenfaldende forhold der med tiltagende kraft var blevet til temaer i den offentlige debat. For det første viste flere undersøgelser samstemmende at fremtidens ældre ikke kunne identificere sig med hverken forbrugerrollen eller klientrollen, men ønskede som medborgere at have indflydelse på og aktiv deltagelse i væsentlige beslutninger vedrørende deres individuelle og fælles liv. For det andet havde evalueringer af den hidtidige offentlige kostforplejning afsløret, at den generelle sundhedstilstand for såvel de ældre som personalet var tydeligt forværret i takt med centraliseringer af kostforplejningen og implementeringen af effektivitetsfremmende foranstaltninger. For det tredje havde DTU præsenteret en omfattende og opsigtsvækkende livscyklusanalyse i relation til de måltider, der blev produceret i den offentlige kostforplejning. Analysen viste at energitabet fra jord til fordøjelsesapparatet - som var alarmerende stort - blev reduceret

betragteligt, når madlavningen decentraliseres og baseres på en skånsom og håndværkspræget tilberedning af årstidens råvarer i tæt dialog med de spisende. Endelig havde undersøgelser vist at de ekstra bevillinger, der ved flere lejligheder havde tilfaldet ældresektoren og kostforplejningen, i alt overvejende grad var brugt på ekstern konsulentbistand til rådgivende ingeniørfirmer og administrativt personale i kommunerne.

Idékonkurrencen resulterede i en række originale ideudkast, hvoraf flere efterfølgende blev realiseret for herved at kunne efterprøve, om de nu også i virkeligheden kunne forene de ældres behov for aktiv deltagelse, give dem den nødvendige omsorg og pleje og danne ramme for et godt arbejdsliv. Den grundlæggende ide bag flere af disse idéudkast var, at fremtidens ældreinstitutioner skal etableres med udgangspunkt i de friske ældres ideer til, hvordan en sådan institution skal se ud og hvad den skal rumme. Når det gælder *det velduftende plejehjem* blev lokalområdet efterfølgende inviteret til at komme med ideer til, hvordan denne institution kunne integreres i forhold til områdets andre institutioner og aktiviteter. Hvad der kommer ud af denne form for lokalplanlægning varierer fra sted til sted afhængigt af de kulturelle forskelle. Med afsæt i denne foreløbige skitse blev arkitektstuderende, rumdesignere, landskabsarkitekter, kunstnere samt køkken- og sundhedsfagligt ekspertise og personale inviteret til at kvalificere udkastet til *det velduftende plejehjem*. Arbejdet med at formgive gennem dialog var baseret på et princip om at forene de bærende lokale ideer med mere almene former for viden om hvad der skal til for at skabe en institution der er social, sundhedsmæssig, økologisk og økonomisk bæredygtig.

En rundtur

Det første der slår én når man kommer til *det velduftende plejehjem* er egentlig ikke duften, men derimod hvor grønt der er. Omkring bygningerne er der anlagt et grønt område, med duftende rosenhave, køkkenhave, udekøkken og et dyrehold (som det lokale fritidshjem har ansvaret for at passe). Herudover er der etableret et større sammenhængende areal til en glasoverdækket vinterhave, der gør det muligt at være »i haven« i al slags vejr hele året.

Indenfor er der gjort op med det klassiske institutionspræg (hårdt ovenlys, rumklang, vinyl, indelukket atmosfære og grimt service ved måltiderne). *det velduftende plejehjem* er kendetegnet ved flere runde former, træ, planter, rislende vandtrapper, smukt lys, frisk luft, gulvtæpper og smukt service ved måltiderne. Ikke alene havde de grønne omgivelser og den imødekommende indretning været et centralt ønske for de ældre, men havde samtidig en dokumenteret gunstig sundhedsmæssig effekt, der også i sundhedsøkonomisk forstand var meget interessant.

Køkkenet er hjertet i hjemmet og har mottoet »Maden skal være spændende, og det skal være spændende at lave mad«. Køkkenet laver mad til 50 beboere, 80 daglige gæster og 40 hjemmeboende, der af den ene eller anden grund ikke har mulighed for at spise på hjemmet. De ældre havde i udgangs-

punktet ikke ytret særlige ønsker om økologisk mad, men de sidste 10 års erfaringer fra økologiske omlægninger af den offentlige kostforplejning viste det havde været en god investering hvad angår miljøhensyn, reduceret madspild, kostfaglig udvikling, fagstolthed, ernæringstilstanden og den generelle tilfredshed blandt de spisende. Efter en række prøvesmagninger og ture til de økologiske producenter var man enige om i videst muligt omfang at anvende økologiske råvarer. Ja, faktisk udviklede der sig i den forbindelse en tradition med at tage på gårdbesøg.

At arbejde i den offentlige kostforplejning har traditionelt ikke være omgivet med stor prestige. Det havde derfor fra starten af været vigtigt for køkkenpersonalet at skabe en arbejdsplads, der gav dem faglige udfordringer, efteruddannelse, afvekslende arbejde, kontakt til de spisende og mulighed for social anerkendelse af deres arbejde. Selvom ikke alt bliver lavet fra bunden, er håndværket og de gode råvarer i centrum og man er i køkkenet synligt stolt over sin arbejdsplads, og den mad der laves her.

At planlægge og udstyre køkkenet var en både meget spændende men også til tider vanskelig proces. Man havde simpelthen en ambition om at lave det mest smukke, velfungerende og fornuftige køkken, en offentlig dansk institution endnu havde set. Det blev ikke bare til et samarbejde mellem en mangfoldighed af køkkenprofessionelle men også mellem de køkkenprofessionelle og de kommende brugere og beboere. En af de ting, der kom ud af denne proces, var en anden form for grænseflade mellem køkkenet og resten af hjemmet. Hvor det normalt er meget adskilt, har beboerne her mulighed for at deltage i en række af køkkenfunktionerne. Det er tydeligt at de ældre har stor fornøjelse med og tilfredshed i at deltage i madlavning og borddækning. »Det giver ikke bare appetit på maden men også appetit på livet at kunne give en hånd med« som en af de ældre udtrykker det.

Den store spisestue ligner ikke noget andet spiserum man har set på et dansk plejehjem. De ældre havde ifølge vores rundviser klart givet udtryk for, hvad også videnskabelige undersøgelser havde vist, at et godt måltid først og fremmest handler om, hvem man spiser sammen med. Spisestuen er opdelt i en række mindre afsnit adskilt af flytbare og duftende »plantekasser«. De respektive spise miljøer har de ældre skabt ud fra hvad de synes er smukt, og giver stedet et mangfoldigt udtryk, som måske kunne karakteriseres som rodet, hvis ikke arkitekturen var i stand til at bære det.

Der serveres tre daglige måltider, og i modsætning til tidligere praksis serveres den varme mad nu om aftenen sådan som de ældre har været vant til det. Det giver samtidig en mulighed for at invitere familien til middag på hjemmet. Madens høje kvalitet og de rare omgivelser har medført at mange af de ellers så travle børnefamilier nu kan besøge bedstemor og samtidig få et godt måltid til en rimelig penge.

I direkte forlængelse af spisesalen befinder der sig en havestue, hvor man kan nyde en kop kaffe og rummets arkitektur og ventilation giver mulighed for at tage sig en cerut uden at nogen andre generes heraf. Mellem de tre hovedmåltider bruges spisesalen til alle mulige former for cafearrangementer. Er man ekstra sulten, kan man det meste af døgnet hente noget spiseligt i de særlige køleskabe og fryser, der er opstillet og som byder på lidt for enhver smag.

Etableringen af *det velduftende plejehjem* var også et farvel til mange af de dyre og stressfremkaldende styrings- og kontrolsystemer, der i en årrække havde domineret hverdagen inden for omsorgssektoren. Men også goddag til nogle nye systemer til erfaringsopsamling og – overlevering udviklet i samarbejde mellem medarbejderne, deres faglige organisationer, kommunen og IT-højskolen. Processen med at skabe plejehjemmet fra bunden med deltagelse af de ældre selv, lokalsamfundet, de faglige og frivillige organisationer og kommunen har skabt et grundlæggende tillidsforhold parterne imellem. En gensidig tillid, der ifølge vores rundviser, mere end noget andet har været årsag til den gode og omsorgsfulde atmosfære, som så tydeligt hviler over stedet.

Som afslutning på denne korte rundtur på plejehjemmet skal der spørges lidt til økonomien. I betragtning af den flotte arkitektur, den spændende have og de gode forhold i køkkenet og spisesalen for slet ikke at tale om den gode mad, forekommer det umiddelbart som en bekostelig affære. Vores rundviser forklarer hertil, at grundlæggende tanke bag *det velduftende plejehjem* har været at skabe en institution der i alle aspekter er sundhedsfremmende. De grønne omgivelser, arkitekturen, muligheden for at deltage i meningsfulde aktiviteter, den gode mad, de gode måltider med og uden familien, muligheden for at kunne holde husdyr, og omsorgen fra omgivelserne har resulteret i betragtelige reduktioner i behovet for medicin og pleje. Disse besparelser har sammen med væsentlige reduktioner i udsmidet af mad (sammenholdt med andre institutioner), inddragelse af lokalsamfundets børn og voksne i arbejdet med at vedligeholde hjemmet og området omkring, samt indførelsen af energieffektive løsninger i byggeriet skabt et økonomisk råderum for indkøb af gode råvarer og ikke mindst bedre lønninger til de ansatte.

Besøget på *det velduftende plejehjem* er slut for denne gang. Man kan ikke andet end beundre den kreativitet og det engagement, som er blevet lagt i at skabe dette unikke men også i mange henseender eksemplariske plejehjem. Det vidner om de muligheder, vi som samfund har for at kunne skabe vores sociale institutioner på en måde, der forener de unikke lokale behov, ideer og ressourcer med mere almene former for viden om hvordan en demokratisk, sundhedsfremmende og bæredygtig omsorgsinstitution kan skabes. Men man må også beundre politikkerne for det mod, de i sin tid viste, da de besluttede at iværksætte idékonkurrencen og støtte op om realiseringen af det, der skulle blive til *det velduftende plejehjem* og de mange institutioner der siden er fulgt efter.” Slut på beretningen.

Utopiens grundelementer korresponderer i alt overvejende grad med de elementer, der har været fremme på de forskellige fremtidsværksteder, workshops og tænketanksmøder. Flere af de ufaglærte køkkenassistenter, der deltog i de indledende fremtidsværksteder sagde i forbindelse med afslutningen på det økologiske omlægningsprojekt på Københavns Rådhus, at de havde set præsentationen på tv, og at de flere steder tydeligt kunne genkende de utopier, de tidligere havde arbejdet med. Ligeså udtrykte tænketanksmedlemmerne tilfredshed med, at de diskussioner vi sammen havde haft, var blevet bundet sammen til en helhed som var mundet »i noget«. Arbejdet med at binde de enkelte elementer sammen og skabe en ramme om og en rød tråd i fortællingen har i det store og hele været mit bidrag, således at forstå at jeg har foreslået en tekst, som deltagerkredsen derefter er blevet opfordret til at kommentere på. Interaktionen er dog lykkedes for så vidt at jeg kontinuerligt har produceret oplæg og beskrivelser - ud fra de ytringer som er fremkommet under samlingerne - som så efterfølgende er blevet diskuteret, korrigeret og udfoldet i fællesskab.

Hvad angår visionen om *det velduftende plejehjem*, som den blev præsenteret i høringsoplægget så bygger denne fortælling på en række fortællertekniske kneb som den utopiske genre åbner op for. Indledningsvist redegøres for problemet med de fejlnærede ældre, og der refereres til behovet for en mere helhedsorienteret og tværfaglig indsats med reference til forskningsresultater, der tidligere på høringsdagen er blevet fremlagt. Hertil foreslås, at der måske nok eksisterer en stigende bevidsthed og viden om problemernes årsag og overvindelse, men at det bliver stadig vanskeligere at handle på baggrund af denne viden i og med arbejdslivet og den totale ramme for omsorgsarbejdet fragmenteres og effektiviseres, med alvorlige sociale og i sidste ende økonomiske konsekvenser til følge. Hermed lægges der op til, at vi som samfund må forsøge at gå nye veje, at eksperimentere med en anden organisering af omsorgsarbejdet, der på et niveau er i stand til at forene de ældres behov for et godt måltid med de ansattes behov for et godt arbejdsliv. Tænketankens mission præsenteres og vi får herefter at vide at tiden bliver skruet frem til 2010, hvor vi skal besøge *det velduftende plejehjem*. Men inden vi kommer så vidt bliver forhistorien fortalt ved at henvise til en række videnskabelige undersøgelser og offentlige temaer, der resulterede i at politikerne udskrev en idékonkurrence. Den utopiske genre giver muligheder for legitimt at konstruere videnskabelige resultater som afsæt for nødvendige politiske handlinger. De undersøgelser, der fremhæves, er udtryk for undersøgelser som vi gerne så foretaget og som vi forventer vil falde ud som beskrevet, og på den måde har denne henvisning også karakter af en opfordring til undersøgelser, der burde foretages.

Selve rundvisningen har til dels til formål at læseren/tilhøreren bliver i stand til at forestille sig hvordan plejehjemmet og (arbejds)livet tager sig ud, og dels gennem den beskrevne dialog mellem fortælleren og rundviseren bliver opmærksom på de økonomiske rationalitet, der er forbundet med en helt anden demokratisk organisationsmåde. Afslutningsvis reflekterer fortælleren over den proces der førte op til etableringen af *det velduftende plejehjem*, og bifalder det mod som politikerne viste da de er-

kendte at noget nyt må forsøges og udskrev den pågældende idékonkurrence. Således spiller fortællingen bolden over i hænderne på de politikere, der har indkaldt til høringen, og giver dem en konkret mulighed for at sætte det nødvendige forsøgsarbejde i gang. Hermed siges også at det politiske initiativ er nødvendigt for samfundsmæssige eksperimenter med mere fornuftige og moralsk anstændige måder at organisere omsorgsarbejdet. Spørgsmål jeg vender tilbage til i kapitel 8. og 9.

Høringen der fandt sted den 12. oktober 2005 fyldte ikke alene Landstingssalen med tilhører men også en tilstødende sal, hvor ekspertindlæggene og spørgsmålene fra politikerne kunne følges på storskærm. Alle 15 oplægsholdere fik 7-10 minutter til en præsentation. Den mundtlige præsentation af utopien byggede på forkortet men i nogen forstand også forandret udgave af ovenstående oplæg. Først og fremmest var det skriftlige oplæg omskrevet, så det egnede sig til mundtlig præsentation. Responsen fra salen på oplægget var meget positiv i den forstand, at der for første og eneste gang den dag blev klappet efter et oplæg, og efterfølgende gav både tænketanksmedlemmer og andre udtryk for, at det havde været et godt oplæg. Politikkerne havde noget vanskeligere ved at knytte an til visionen, også selvom jeg havde udstyret den med en konkret opfordring til at iværksætte en idékonkurrence.

Den femte og sidste samling

Oplægget til den femte og sidste samling i november 2005 handlede kort og godt om, hvordan vi kunne forestille os at visionen om *det velduftende plejehjem* blev videreformidlet og videreudviklet. Som annonceret fra starten af ville arbejdet med at udvikle visionen forløbe over syv måneder, og de var på dette tidspunkt gået. Foran lå der flere måneders intensiv arbejde med at skrive afhandlingen. Arbejdet i gruppen var helt afhængigt af den moderatorrolle jeg havde indtaget, og der var derfor ingen udsigt til og forventninger om at arbejdet skulle fortsætte herefter. Deltagerne gav udtryk for, at de havde været glade for at deltage og glade for at projektet i sidste ende havde »ført til noget« med henvisning til høringspræsentationen. Men det blev også sagt, at det gerne måtte føre til endnu mere, og vi diskuterede i den forbindelse forskellige muligheder for at søge penge til arbejde videre med visionen og give den et mere grafisk udtryk og mulighederne for skabe en animationsfilm om den fremtidens velduftende ældreinstitutioner. Jeg gav i den forbindelse udtryk for at jeg håbede at kunne finde finansiering til et nyt og større aktionsforskningsprojekt, der med afsæt de tanker og det netværk der indtil videre var skabt, kunne forsøge at få sat gang i et konkret eksperiment i en eller anden sammenhæng, hvor det politisk-administrative magtapparat har forstået vores budskab og ønsker at handle derpå.

Men det er en fortælling, som jeg håber at kunne vende tilbage med en anden gang.

Afhandlingens struktur og problemformuleringer

Jeg vil nu, som oplæg til min afhandlings teoretiske del, destillere en række tematikker og problemformuleringer ud af det feltarbejde, jeg indledningsvis har beskrevet. For der rejser sig sandt at sige en række interessante spørgsmål i kølvandet på denne historie. Spørgsmål som trænger sig på og kræver svar. Spørgsmål, der både relaterer sig til kritikken af den offentlige kostforplejning, som til de forestillinger og forforståelser om vilkårene for social forandring og kritisk samfundsvidenskab, som har gennemtrængt og formet forskningsprocessen.

Materialet fra fremtidsværkstederne, den efterfølgende workshop og arbejdet med at indkredse det velduftende plejehjem, har vist, at de der til dagligt, på forskellig vis, arbejder med og omkring maden på plejehjemmet er tydeligt frustrerede over forholdene. En kritik der retter sig mod en mangfoldighed af forhold, men som med lidt god vilje og argumentation kan siges at falde i følgende tematikker: 1) de forhindrede muligheder for »at lave mad fra bunden«, 2) adskillelse af madlavning og spisning i rum og tid og 3) manglende mulighed for at gøre sine og andres faglige og almenmenneskelige viden, erfaringer og forestillinger gældende i organiseringen af den offentlige omsorgsopgave.

I kapitel 3, der bærer overskriften *den offentlige kostforplejning under forandring*, skal vi se nærmere på de rationaler, jeg på baggrund af det empiriske materiale og refleksionerne herover antager at have været bestemmende for, at den offentlige kostforplejning har udviklet sig så kritisabelt, som både det empiriske materiale som anden videnskabelig dokumentation og de hyppigt tilbagevendende mediebarne skandaler antyder. I den forbindelse stiller jeg spørgsmål ved om, de videnskabelige miljøer, der arbejder med forskellige aspekter af den offentlige kostforplejning, ikke er blevet fanget i en politisk-administrativ funderet udviklingslogik, som vanskeliggør reelt tværfaglig erkendelse og samarbejde til fordel for begrænsede reformprojekter, som følger en snæver mål-middelrationalitet?

Men jeg vil i dette kapitel også forsøge at forstå noget af den modsætningsfuldhed, som moderniseringen af den offentlige kostforplejning rummer. Der synes således i og omkring den offentlige kostforplejning at danne sig en øget bevidsthed om, hvordan sammenhængene mellem et godt arbejdsliv, gode råvarer, rimelige teknologier og et godt måltid med fordel kunne se ud. En reorientering, der giver sig udslag i nye politikker og programmer, der forsøger at gøre sig gældende i moderniseringen af den offentlige kostforplejning.

I kapitel 4 skal det i forlængelse af ovenstående handle om arbejdet. Jeg vil tage fat i begreb om *det levende arbejde* og med dette foreslå, at menneskeligt arbejde må rumme nogle helt grundlæggende dimensioner. Dimensioner eller sammenhænge som den kapitalistiske-industrialistiske moderniseringsproces i væsentlig grad har eroderet og ødelagt, bl.a. gennem den detaljerede arbejdsdeling, der har sat sig igennem som et grundlæggende princip. Når kapitlet således sætter fokus på arbejdet, hænger det sammen med et ønske om at forfølge den tanke, at årsagerne, til at vi har en så kritisabel offentlige kostforplejning, hænger tæt sammen med, at processen med at lave de ældres måltider fragmenteres i tid og sted og reducerer madlavningens kunst til en form for forprogrammeret tilberedning af måltidskomponenter.

Fra køkken og plejefagligt hold viser der sig i den analyse af det empiriske materiale, jeg foretager i kapitel 4, et tydeligt ønske om kursskifte i opgavevaretagelsen. Men samtidig afsløres også en frustration over, hvor vanskeligt det er at handle på det man ved, der burde gøres. Så hvad er det for hårde realiteter, der gør, at man fastlåses i en for de ansatte ulykkelig situation? Hvad er det for en udvikling af det omsorgs- og kostfaglige felt, der gør sig gældende som overgribende tendens? Hvad er det for kræfter en reformbevægelse er oppe i mod, og er der nogen åbninger eller sprækker, der vil kunne danne grobund for alternative udviklinger?

Som det fremgik af den indledende beretning, fik jeg i takt med, at jeg bevægede mig fra køkken- og plejehjemsgulvet til en i fagligt henseende bredere deltagerkreds opmærksomhed på, hvad det var for styringsværktøjer, der med stadig større intensitet formgiver den offentlige sektor som helhed. I det omfattende forandringsperspektiv, der efterhånden dannede horisont for aktionsforskningsprocessen, blev det stadig mere påtrængende at forsøge at forstå, hvad det er for en styringsideologi, der præger moderniseringen af den offentlige sektor. Vi har hidtil været inde på den tekno-rationelle modernisering af den offentlige kostforplejning, og det døde arbejdes underlæggelse af det levende arbejde. I forlængelse heraf skal der i kapitel 5 kastes lys på det, der bliver betegnet som *det nyliberalistiske moderniseringsprogram*, og fokuseres på, hvad det er for en styringslogik, der kommer til udtryk og ikke mindst, hvilke konsekvenser denne forvaltningspraksis får.

Hermed skulle jeg være i stand til at indkredse et svar på afhandlingens indledende problemformulering, som kan sammenfattes således: *Kunne det tænkes, at de kriser, der hjemsøger kostforplejningen til de ældre, har rod i den formålsrationelle organisering fra oven?*

Det andet tematiske tyngdepunkt tager ligeledes afsæt i kritik- og utopimaterialet, men interesserer sig for, hvad det er for en alternativ rationalitet, der er kommet til udtryk, når feltets aktører får mulighed for at udtrykke deres forestillinger om, hvordan der kan skabes nye sammenhænge i kost- og

omsorgsarbejdet. Analysen vil primært tage afsæt i utopien om *det velduftende plejehjem*, men der vil også blive trukket på den analyse af fremtidsudkastene, der bliver foretaget i kapitel 4.

Jeg vil indlede analysearbejdet i kapitel 6 med at diskutere nogle problematiske aspekter af de offentlige omsorgsinstitutioner i velfærdsstaten. I forlængelse heraf vil jeg se nærmere på, om problemet er, at vi overhovedet organiserer omsorgsopgaven i professionelt drevne institutioner, eller om problemet nærmere handler om måden, vi gør det på. Arbejdet med at formgive det velduftende plejehjem, åbne nemlig op for et bredere og mere kritisk perspektiv på, hvordan vi overhovedet som samfund tager vare om de ældste og svageste, herunder får skabt en levende mad- og måltidskultur.

Dette kapitel er således primært et analysekapitel, hvor jeg med udgangspunkt i de begreber, der er blevet præsenteret i de forrige kapitler, vil arbejde mig igennem en række af empirimaterialets centrale dimensioner. Jeg vil starte med spørgsmålet om, hvordan sådanne institutioner tænkes skabt i krydsfeltet mellem de ældres behov og ønsker, medarbejdernes faglige viden, ønsker og hensynet til mere almene behov og nødvendigheder. En diskussion der vil fortsætte og udbygges i resten af afhandlingen. Herpå sætter jeg fokus på de rumlige-æstetiske sider af institutionen i et forsøg på at forstå, hvad det er for sammenhænge, der postuleres mellem grønne omgivelser, smukke rum, gode materialer m.v.

På baggrund af denne analyse vil jeg forsøge at sammenfatte rationale bag *det velduftende plejehjem*, men også sætte fingeren på en række problematiske modsigelser og potentielle konflikter. Med afsæt i indkredsningen af min indledende problemformulering og refleksioner over de problematikker, der er rejst i kapitel 6, nærmer jeg mig afhandlingens egentlige problemformulering, der sammen med en række underlæggende problemformuleringer skal forme og dirigere den sidste del af afhandlingen.

Afhandlingens egentlige problemformulering har jeg sammenfattet således:

Hvordan kan vi forestille os, at det organisationsprincip og den samfundsmæssige fornuft, der er bundet til begreber som 'omsorgsrationalitet' og 'kunstsans i arbejdet', og symboliseret i visionen om det velduftende plejehjem, kan sætte sig igennem som et paradigmeskift i omsorgsarbejdet og omsorgskulturen? Er det overhovedet muligt i virkelighed, hvor effektivitetsfremmende målrationelle styrings- og kontrollogikker griber om sig og tager karakter af at være uafvendelige strukturudviklingsprocesser?

I kapitel 7 vil jeg konsultere den tyske filosof Jürgen Habermas med henblik på at se nærmere på hans begreb om *systemets kolonisering af livsverdenen*. Jeg tager fat i Habermas, fordi han eksplicit og normativt interesserer sig for, hvordan de uddifferentierede og selvstændiggjorte ekspertkulturer, kan reintegreres sig i en livsverdenshorisont og skabe en form for modoffentlighed. En modoffent-

lighed, der potentielt vil kunne udvikle sig til en egentlig offentlighed, hvis rolle det er at påvirke det politisk-lovgivende niveau med henblik på at få ændret de generelle rammebetingelser. Habermas anstrengelser samler sig således om det proceduraldemokratiske i troen på, at fornuftsprægede dialoger og rettighedstænkning vil give mere plads til at få formet de samfundsmæssige institutioner i overensstemmelse med oplysningsprojektets idealer.

I forlængelse heraf tager jeg fat i Maarten A. Hajer og hans forestillinger om *refleksive institutionelle arrangementer* som en særlig form for planlægningsrum, der sætter dialogen og det sociale perspektiv i forsøget på at finde passende teknologiske løsninger på tidens alvorlige miljøproblemer. Problematikker som uden videre vil kunne overføres til det sociale felt. Således vil jeg med afsæt i Habermas og Hajer forsøge at indramme et diskursorienteret svar på tidens udfordringer.

Over for denne diskurs- og proceduraldemokratiske udvikling af den kritiske teori vil jeg i kapitel 8 tage fat i en mere basisdemokratisk tilgang til social forandring, hvis omdrejningspunkt i højere grad handler om en mere erfaringsbaseret, konkret og livspraktisk udformning af samfundsmæssige alternativer. Jeg vil i dette kapitel tage afsæt i den kritiske teoritradition, som Oskar Negt har været eksponent for, men primært beskæftige mig den kritisk utopiske aktionsforskning og de erkendelsesteoretiske begrundelser for den kritisk-utopiske arbejdsmåde.

Afhandlingens afsluttende kapitel indledes med en redegørelse for aktionsforskningens grundlæggende begrundelser, hvorefter der vil blive præsenteret en række forskellige fortolkninger af, hvilken rolle aktionsforskningen og aktionsforskeren har i udviklingen af ny viden og social handlen. Med afsæt i denne videnskabsteoretiske redegørelse, vil jeg reflektere over den aktionsforskningsproces, jeg har gennemført. Som afslutning på dette kapitel vil jeg samle op på afhandlingens tematikker og problemformuleringer, drage mine konklusioner og sætte et nyt perspektiv for de udfordringer, der tegner sig.

Den litteratur jeg har haft fat i og brugt angives i parentes i teksten og er at finde i litteraturfortegnelsen bagerst i afhandlingen. Undervejs henviser jeg til publikationer som jeg ikke personligt har haft fingrene i, hvorfor disse alene er angivet i fodnoteformat.

Den offentlige kostforplejning under forandring

Hidkalder vi os afhandlingens indledende problemformulering, så satte den, med baggrund i det empiriske materiale, følgende spørgsmål op: Kunne det tænkes, at de kriser, der hjemsøger kostforplejningen til de ældre, har rod i den formålsrationelle organisering fra oven, som har kendetegnet moderniseringen af den offentlige kostforplejning? Dette er et spørgsmål, jeg over de næste tre kapitler vil tackle fra forskellige indfaldsvinkler. I dette kapitel sætter jeg fokus på de rationaler, der har været dominerende i modernisering af den offentlige kostforplejning.

Igennem den første del af dette kapitel vil jeg i en kronologisk bevægelse trække på en række centrale rapporter om den offentlige kostforplejning på såvel ældreområdet som i mere generelt henseende. Jeg har i den forbindelse bestræbt mig for, i koncentreret form, at resumere disse rapporters centrale indholdsdimensioner, og kun i begrænset omfang analyseret materialet. I kapitlets afsluttende del vil jeg på denne baggrund sammenfatte et foreløbigt svar på problemformuleringen. Inden vi kommer dertil skal vi også kaste et blik på den økologiske modernisering af de offentlige storkøkkener. Således vil dette kapitel ikke kun sætte fokus på den hovedtendens, der kan identificeres, men også forholde sig til de mere perifere forsøg på at sætte andre værdier i centrum i arbejdet med at lave mad til de ældre. Det forekommer mig, at forsøget på at forstå den kritik, der fremkom i gennem aktionsforskningsprojektet, vil kræve, at vi holder os for øje at der sideløbende med de relativt ensidige teknorationalistiske moderniseringsbestræbelser er blevet udfoldet mærkbare bestræbelser på at reorientere den offentlige kostforplejning mod bredere menneskelige og samfundsmæssige hensyn. Forståelsesfigurer og erfaringer, der skønt de ikke har udfoldet deres potentialitet, men i stedet ofte er blevet forsøgt reduceret til implementerbare kvalitetsmål, danner en vis kritikbase for de implicerede, når de gives mulighed for at udtrykke deres kritik. I næste kapitel vil jeg nærme mig min problemformulering fra et arbejdslivsperspektiv, hvorimod jeg i dette kapitel vil kaste et kritisk lys på forskningens og eksperternes modsætningsfyldte rolle i moderniseringen af den offentlige kostforplejning.

Offentlig kostforplejning, eksperterne og velfærdsstaten

Egentlig er det meget sigende for problematikken, at ansvaret for og opgaven med at give de svageste og mest afhængige borgere en god mad og et godt måltid begribes som »offentlig kostforplejning« - prøv at smage på dette begreb og forsøg at sætte billeder herpå. Ordet »offentlig« har på

trods af, at det knytter til vores fællesvæsen, i denne forbindelse fået en betydning der i vid udstrækning udtrykker noget upersonligt og middelmådigt. »Kost« er ikke et begreb fra hverdagssproget men en helt og aldeles professionel term for helheden af menuer over tid. Vi kender det fra dietkost, smalkost, kostpyramider, kosttabeller, kostanbefalinger og kostskole. Ikke betydningssammenhænge der umiddelbart stimulerer appetitcentret. Endelig er der ordet »forplejning« som knytter sig til maden og måltidets status og sammenhæng med resten af den situation man befinder sig i. »Forplejning« udtrykker et leverandør - kunde/klient forhold.

Det kunne være interessant at få undersøgt de historiske årsager til, at der har udviklet sig et så forholdsvis klinisk sprog i og omkring de offentlige institutioner. Historikeren Søren Mørch (1996) har med reference til 'en klog mand' udtalt at 'ernæringsvidenskab forholder sig til madkunst som insemination til kærlighed'. Umiddelbart kan man vel være tilbøjelig til at give ret til såvel denne kloge mand, som til Mørch selv, når han i sin fortælling om 'den danske mad', hævder at der er en intim forbindelse mellem videnskabeliggørelsen af madkulturen, udviklingen af synergiske industrielle komplekser i fødevarerindustrien, og skabelsen af en trist og usund hverdagsmad. En udvikling der ligeledes ses næret af grundlæggende tone i den danske madkultur gennem moderne tid, som på den ene side blev slået an af den nydelsesforsagende protestantiske etik og på den anden side af store velstandsstigninger, som i nyere tid har givet danskerne adgang til meget mere af den samme mad.

Hvad Mørch ikke får med i fortællingen er at ernæringsvidenskaben (som alle andre videnskaber) har spillet en modsigelsesfuld, rolle i historien. På den ene side har ernæringsvidenskaben kunne berige sin omverden med viden om sammenhængen mellem det vi spiser og vores sundhed. Med den ernæringsfaglige viden var det muligt at aflive traditionelle myter om, at hvad der er sundhedsfremmende, og hvad der ikke er. F.eks. den myte, som eksisterede indtil en gang i 1930'erne, at grøntsager var uden nogen større ernæringsmæssig værdi. (Hansen, 1991).

”Ekspertviden definerer sig selv som ”uhildet”, ”objektiv, sagsorienteret og med interesse for målrational planlægning. Det er således ekspertviden, som på en række områder bringer civilisationsprocessen ind i moderniteten; det er ekspertviden, som likviderer henvisninger til traditionens opsamlede erfaringer og mytologisk begrundede holdepunkter i tilværelsen. (Nielsen, 1997:132)

Begrebet målrationalitet knytter an til en særlig handlemåde hvor man søger de optimale midler til at realisere et givent mål. Handlinger får deres legitimitet, fordi de er effektive og målrettede. Sociologen Max Weber, der for alvor bragte rationalitetsdiskussionen på banen, beklagede målrationalitetens absolutte dominans. Målrationaliteten vil slå over i sin modsætning, og vil føre til irrationalitet. Desuden påpeger Weber, at med målrationaliteten i centrum for det samfundsmæssige organiserende vil der ske en dehumanisering af samfundet og hverdagslivet.

På den anden side er der nok heller ikke tvivl om at ernæringsvidenskabens interesse for maden og fødevarernes mindste bestanddele og deres betydning for den humane ernæring, er blevet koblet tæt til den rationelle samfundsplanlægning, der for alvor tog fat med velfærdsstatens etablering.

Det er klart, at stiller man spørgsmålet om, hvorfor vi i dag har en så fattig og klinisk madkultur, som dele af det empiriske materiale indikerer, så kan man ikke komme uden om at beskæftige sig med, hvordan den offentlige kostforplejning har udviklet igennem historien. Det ville, så vidt jeg kan se, kræve en omfattende analyse, der formår at sammenbinde væsentlige træk ved institutionsudviklingen, ernærings- og humanvidenskaben, den danske madkultur, teknologiudviklingen¹⁴, den offentlige forvaltningskultur og de bærende politiske ideologier. Et sådant forsøg på en historisk totalanalyse af den offentlige kostforplejning er ikke på tapetet i denne afhandling. Jeg vil i stedet springe ind i historien, der hvor det offentlige plejehjem kommer til verden, og med raske skridt skitsere, hvilken rolle det offentlige køkken fik i denne forbindelse.

At lave mad har, sammen med rengøring, tøjvask og omsorgen for familiens yngste og ældste, traditionelt været en integreret del af familiens funktionsområde. Historisk set har det været kvinderne, der har taget vare om den nære familiære reproduktion, og da kvinderne i 1960'erne for alvor holdt deres indtog på arbejdsmarkedet, blev der skrevet endnu et vigtigt kapitel i historien om, hvordan traditionelle livsformer og kulturer over et meget kort historisk forløb har været udsat for en gennemgribende revolutionering, der på mere eller mindre radikal vis har tømt funktionerne ud af de nære sammenhænge og rekonstrueret dem som industriarbejde og givet dem vareform. Den voldsomme folkelige mobilitet, der i første omgang kom til udtryk med masseindvandringen til byerne i kapitalismens unge år, kommer i løbet af 1960'erne igen til udtryk i masseudvandringen til parcelhuskvarterene. En proces der både er betinget af og betinger, at børnene og de ældre fik deres egne institutioner, hvor der kunne blive taget hånd om dem af professionelle, mens arbejdsstyrken sørger for det materielle grundlag bag velfærdsstaten gennem en stadig mere intensiveret produktion og konsumtion.

I løbet af 1960'erne opføres således 200 nye moderne plejehjem landet over, som hver især udstyres med et køkken. (Hansen, 1993) Med etableringen af plejehjemmene åbner der sig et helt nyt arbejdsfelt for den professionaliserede køkkenfaglighed. Tidligere havde deres primære virkefelt været sygehuse og diverse typer af anstalter. I den offentlige kostforplejnings barndom blev det at lave mad ikke set som noget, der kræver en særlig uddannelse. Den oplæring kvinderne havde fået hjemmefra var alt rigelig til denne opgave. I takt med at ernærings- og hygiejnevidenskaben vokser frem og udarbejder anbefalinger og kvalitetsstandarder for menneskelig sundhedsfremme bliver der sat gang i teknologiudviklingen. Rationel køkkendrift er kodeordet. I forhold til såvel den private husholdning

¹⁴ Teknologi forstået som enheden af menneskeskabte ting, og menneskeskabt viden og organisation.

som den offentlige kostforplejning bliver arbejdet på at udvikle arbejdskraftbesparende procesudstyr og ingredienser. Forskellen mellem de private husholdninger og den offentlige kostforplejning er udover de offentlige institutioners formelle ansvar for klienternes sundhed, ikke først og fremmest karakteriseret ved dimensioneringen af køkkenet, men ved den adskillelse, der er i mellem den der laver mad, og den, der skal spise maden. Køkkenet er således ofte placeret perifert i forhold til de ældre, og i det hele taget betragtes madlavningen som noget forholdsvis teknisk, helt adskilt fra omsorgsopgaven. Om dette forhold skriver Else Hansen i 2. bind af Økonomaforeningens historie:

”Hvis næring og omsorg er en del af den samme proces – som i familierne – kan den være to måder at udtrykke interesse for andre mennesker på: den gode mad er fuld af næring (overlevelse), og den bliver givet med omsorg (kærlighed og oplevelse).” I institutionerne er næring og omsorg blevet skilt fra hinanden både rumligt og personalemæssigt. (Hansen, 1993:14)

Køkkenpersonalets rolle er at lave mad, mens plejepersonalets rolle er at servere maden for de ældre. Hvor madlavningen i familien er knyttet til både omsorg, oplevelse og overlevelse (ernæring), så har madlavningen i de offentlige køkkener traditionelt været et spørgsmål om mest rationelt at fremstille måltider, som imødekommer de ernæringsmæssige standarder, som man fra statens side anbefaler og eventuelt fra de enkelte institutioner sætter. De oplevelsesmæssige og æstetiske dimensioner i madlavningen, som den blev opfattet og praktiseret i offentligt regi, har ikke været fremtrædende. Gudrun Christensen har analyseret anbefalingerne fra Statens Husholdningsråd i perioden 1936-1985 og finder kun ganske få referencer til de lystfulde dimensioner af at lave og spise mad. Det at lave mad ses først og fremmest som et spørgsmål om at sikre den rigtige ernæring, og når der enkelte steder i de offentlige publikationer refereres til mere æstetiske og sociale dimensioner omkring maden og måltidet, har det først og fremmest karakter af et middel til at nå målet. (Christensen 1999: 95). En analyse der korresponderer fint med Deborah Lutons forskning (1998), der beskriver Ernæringsvidenskaben som en meget funktionel disciplin, der betragter menneskers madvaner og madønsker som noget sekundært, der skal arbejdes med i forsøget på, at få målgruppen til at indtage en ny og bedre diet. Når målet således snævert bliver sundhedsfremme gennem forbedret ernæringsindsats, står vejen åben for en formålsrationel og instrumentel tilrettelæggelse af opgaven. I det hele taget tegner der sig med det moderne velfærdsstatslige plejehjem et skift fra en mere erfaringsbaseret madkultur til en analytisk videnskabelig baseret kostforplejning. Et skift der indebærer:

”at sanselige, vanemæssige og traditionsbaserede måder at forhold sig til maden på, afløses af rationel kontrol med kosten baseret på uddannelse, planlægning og analytisk viden.” (Christensen, 1999: 95)

Op gennem 1960'erne og 1970'erne blev plejehjemskøkkenerne gradvist udsat for funktionstømning i kraft af fødevareindustriens og cateringindustriens stadig mere dominerende rolle i tilberedningsprocesserne. Forarbejdede måltidskomponenter erstatter tilberedningsprocesser, som tidligere blev udført i køkkenerne. Det totale forbrug af dybfrostvarer steg således i perioden 1974 til 1983 med

godt 100%, hvilket bevidner en ganske betydelig forskydning fra køkkenerne til industrien. (Kryger og Olsen, 1987: 32) Disse cateringoperatører overtager ikke alene en større del af madlavningen, men producerer også en lang række serviceydelser med det formål at lette arbejdet i køkkenet i forhold til ernæringsberegning, menuplanlægningen, og bestilling. (smst.) Betydningen af denne arbejdsdeling vil jeg vende tilbage til i kapitel 4.

Rationaliseringen af de offentlige køkkener

Hvor de offentlige storkøkkener op gennem 60'erne og 70'erne havde eksisteret relativt upåagtet så blev de i løbet af 1980'erne i stigende grad genstand for politisk, administrativ og videnskabelig interesse. Undersøgelser¹⁵ viste at rationaliseringspotentialet var stort og forskellige initiativer blev sat i værk for at forberede en modernisering af den offentlige kostforplejning. Baggrunden for denne interesse var flerfoldige, men det kan med rimelighed antages, at det først og fremmest kan ses som led i et mere generelt opgør med den ekspanderende velfærdsstat som fik næring med den generelle højredrejning af det politiske landskab, som i Danmark manifesterede sig med den borgerlige regeringsdannelse i 1982, og som konkret gav sig udslag i lanceringen af et større moderniseringsprogram for den offentlige sektor.¹⁶ Den borgerlige kritik af velfærdsstaten og den offentlige service sektor hvilede på både økonomiske og moralske argumenter. I følge den engelske politolog Richard Pierson falder velfærdsstatskrikken fra den i anglesaksiske lande fremvoksende nyliberale/nykonservative bevægelse i følgende fire punkter: 1) de administrative og bureaukratiske metoder til allokering er væsentlig dårligere end markedets allokeringsmekanismer 2) Velfærdsstaten er moralsk forkastelig for såvel giverne som modtagerne 3) Den offentlige serviceproduktion frarøver modtagerne af velfærdsydelser et reelt valg 4) På trods af de enorme ressourcer, der anvendes i den offentlige sektor, fejler den i forhold til at bekæmpe nød og elendighed. (Pierson, 1991:41)

Hvad angår de moralske anklager mod velfærdsstatens klientliggørelse af samfundets borgere, så adskiller den nykonservative kritik sig ikke markant fra den væstkritiske lejr, som også kritiserede velfærdsstatens institutioner for at gøre borgerne til klienter. Det gør derimod måden, hvorpå man fra forskelligt hold forestiller sig, at velfærdsstatens moralske og økonomiske kriser skulle tackles. Et tema jeg vil vende tilbage til i de kommende kapitler. For at gøre en lang historie kort, blev der med den borgerlige regering indledt en afinstitutionisering af den sociale sektor, hvilket for ældreområdet betød et stop for etableringen af nye plejehjem og en indsats for at holde de ældre længst muligt i

¹⁵ Se Statens Levnedsmiddelinstituts rapport *Mad til mange* (1980) samt *Storkøkken 90* projektets rapport nr. 1 *Plejehjemskøkkener* (1981) og rapport nr. 4: *Offentlig forplejning – status og debatoplæg*.

¹⁶ Moderniseringsprogrammet som det er blevet kaldt blev fremlagt i november 1983 under titlen *Redegørelse til Folketinget om regeringens program for modernisering af den offentlige sektor*.

eget hjem, hvilket ud fra såvel en økonomisk som moralsk betragtning blev set som fordelagtigt, ikke mindst i lyset af den hastigt voksende ældrebefolkning som demografien varslede. I et kostforplejningsperspektiv ville denne decentralisering af de spisende til deres eget hjem således kunne åbne for en privatisering af madservicen og muligheder for udnyttelse af de formodede stordriftsfordele, der ikke i samme grad vil kunne realiseres så længe køkkenerne og brugerne var knyttet til hinanden i tid og sted.

Statens Levnedsmiddelinstitutts Ernæringsenhed¹⁷ fik en central rolle i rationaliseringen af den offentlige kostforplejning. Styrelsens ressortområde var i den forbindelse først og fremmest knyttet til spørgsmål om hygiejne og ernæring, og netop de ernæringsmæssige problematikker, der var blevet registreret i en række undersøgelser af sektoren, fungerede i årene derefter som den primære argumentation for det teknologiskifte, der blev set som nøglen til en mere effektiv offentlig kostforplejning.

Oplæg om offentlig kostforplejning

For at få omsat den ernæringspolitik, der blev formuleret i *oplæg om ernæringspolitik* (1983) til ny ernæringspraksis i den offentlige sektor, måtte der sættes fokus på køkkener, hvor maden bliver fremstillet. I 1984 udgav Statens Levnedsmiddelinstitut (SLI) et *oplæg til forplejningspolitik*, med det formål at redegøre for de aktuelle problemer, samt komme med bud på mål og midler til, hvordan den offentlige forplejning kan organiseres i overensstemmelse med en række kvalitative krav til kosten, og samtidig efterleve en økonomisk målsætning om begrænset ressourceforbrug. Arbejdsgruppen bag oplægget påpegede følgende problemer:

- En meget varieret kvalitet hvad angår kulinariske kvaliteter og næringsindhold i kosten.
- Hygiejnemæssigt var der problemer ved varmeholdningen af maden i de store institutioner med central udportionering, da temperaturen ofte var for lav.
- I det hele taget var der store problemer forbundet med distributionen af mad fra centralkøkkenet til den spisende. Ligesom der ofte ikke var sammenhæng mellem

¹⁷ Statens Levnedsmiddelinstitut blev oprettet i 1968 under Indenrigsministeriet og senere i 1973 under Miljøministeriet. I 1985 skiftede institutionen navn til Levnedsmiddelstyrelsen, og kom i 1987 ind under det nyoprettede Sundhedsministerium. I 1997 opløste Levnedsmiddelstyrelsen sig i Institut for Fødevaresikkerhed og Ernæring under Veterinær- og Fødevaredirektoratet og senere (1999) blot Fødevaredirektoratet, under Fødevareministeriet. I 2002 blev Institut for Fødevareundersøgelser og Ernæring og Institut for Fødevaresikkerhed og Toksikologi sammenlagt til Institut for Fødevaresikkerhed og Ernæring (IFSE). Danmarks Fødevare- og Veterinærforskning (DFVF) blev etableret den 1. januar 2004 ved en sammenlægning af Danmarks Veterinærinstitut og Institut for Fødevaresikkerhed og Ernæring, der var en del af Fødevaredirektoratet. Indtil overflytningen fra Fødevareministeriet til det nyetablerede Ministerium for Familie- og Forbrugeranliggender refererede institutionen til Direktoratet for FødevareErhverv (DFFE)

portionsstørrelser og de spisendes reelle behov, hvilket også i et ressourceøkonomisk perspektiv betragtes som problematisk.

- For høje lønomkostninger pr. produceret enhed.
- Endelig kunne der konstateres en svigtende kommunikation imellem de personalegrupper, der er involveret i forplejningen, og mellem de forplejede og personalet. (SLI, 1984)

Arbejdsgruppen påpeger således alvorlige ernæringsmæssige problemer forbundet med 'de gamle køkkenmæssige traditioner'. Løsningen på disse problemer er ifølge arbejdsgruppen indførelse af nye rationelle produktionsteknologier og således et skifte fra en mere håndværkspræget til en mere industrielt organiseret produktion. »De kommende års udvikling inden for institutionskøkkensektoren vil blive præget af introduktion af nye produktions- og distributionssystemer.« (op. cit.:17)

Det er – i parentes bemærket – typisk og slående for disse typer af teknologivurderingsanalyser, at de på den ene side understreger et behov for nye produktions- og distributionssystemer og på den anden side slår fast, at udviklingen uafvendeligt vil gå den selv samme vej. Udfordringen kan derfor snævreres ind til at være forberedt på og præge de uundgåelige forandringsprocesser på bedst mulig vis. Udviklingen mod nye teknologier, der omkostnings- og næringsstofeffektivt er i stand til at accelerere adskillelsen af tid og rum i produktion, distribution og konsumtion, ses ikke blot som uundgåelig men også ønskelig. Særligt kølemadsproduktion bliver set som lovende udfra hensynet til ernæringsfremme, lønsomhed, og mere frit bruger valg.

Varmholdt	Kølemad	Frostmad	Vacuum	Gasteknik
Tilberedning	Tilberedning	Tilberedning	Tilberedning	Tilberedning
Udportionering	Pakning/udportionering	Pakning	Pakning	Pakning
	Nedkøling	Nedfrysning	Vacuumering	Vacuumering flushing
	Kølelagring	Fryselagring	Varmebehandling	Indsprøjtning af gas
	Genopvarmning	Genopvarmning	Kølelagring	Kølelagring
			Genopvarmning	Genopvarmning

Figur 2: De nye produktionsteknologier og deres produktionsflow, Økonomaforeningen 2006

Rationalet bag kølemadsproduktion og beslægtede teknologier er, at produktionstidspunktet kan gøres uafhængigt af spisetidspunktet. Det betyder, at man i køkkenerne kan producere mere kontinuerligt gennem hele arbejdsdagen og dermed udnytte de menneskelige og tekniske ressourcer mere ef-

fektivt, og dermed også reducere behovet for (den dyrere) arbejdskraft i weekenden. Indløsningen af den nye teknologiske produktionskapacitet og -logik kræver et større efterspørgselsgrundlag, hvorfor en implementering af teknologien stiller betingelser om en koncentration af produktionen til enkelte gennemrationaliserede køkkener og en samtidig nedlæggelse af køkkener i centralkøkkenets periferi, eller rettere omfunktionere dem til såkaldte modtagerkøkkener med genopvarmningsudstyr. Herudover fik de centrale produktionsenheder ansvaret for madservicen til de hjemmeboende pensionister. En opgave der i stigende grad blev genstand for udbudsrunder, og netop muligheden for at private cateringoperatører nu pressede sig på gav endnu et incitament til at gennemrationalisere kommunikations-, produktions- og distributionsprocessen.

Dette teknologiskifts indfrielse af iboende rationaliseringsgevinster afhang dog af overvindelse af en lang række udfordringer og dermed også arbejdsopgaver for dette nye felts korps af forskere og konsulenter. Både ældre oplæg om offentlige forplejning og nyere oplæg har tydelige henvisninger til nødvendigheden af at etablere en forsknings- og udviklingsinstitution, der kan fungerer som fødselshjælper for rationaliseringen af den offentlige kostforplejning, gennem faciliteringen af undervisning, efteruddannelse, formidling ny viden, rådgivning om indretning og ombygning, formulering af kvalitets- og mærkningskrav, assistance ved implementeringen af edb-systemer til næringsberegning, kostplanlægning, produktionsplanlægning, lagerstyring, personaleplanlægning og økonomisk styring (SLI, 1984:20)

Et af de centrale indsatsområder i forbindelse med udviklingen og implementeringen er udarbejdelsen af detaljerede metodebeskrivelser, der kan sikre ensartethed, imødekommelsen af fastlagte ernæringsmål, samt mere effektiv udnyttelse af de ressourcer (råvarer, energi og arbejdskraft). Rationalet heri kommer ganske klart til udtryk i dette økonoma-citat: ”Ved at have sine opskrifter såvel nøjagtig gramangivet, næringsberegnet som metodebeskrevet er vi i stand til at producere mere ensartede retter i henseende til smag, udseende og konsistens” (Økonomaen 1986 citeret fra Else Hansen, 1993:146)

Den rationelle køkkendrift, baseret på organisationsprincipper fra den private industriproduktion (stordriftsfordele, produktionsstyring, metodebeskrivelser) bliver i stigende grad en realitet, og samtidig forsvinder behovet for erfaring, forestillingsevne og intuition i den direkte madlavning, hvilket ud fra et kvalitetssikrings perspektiv blev anset som fordelagtigt, men som udfra et spørgsmål om indholdet i arbejdslivet er yderst problematisk. Et forhold jeg vil beskæftige mig mere indgående med i næste kapitel.

Målsætningen for den offentlige kostforplejning, som den formuleres i oplægget fra 1984, vidner om den tiltagende brugerorientering. Det kan der være flere grunde til. For det første kan det hænge

sammen med den simple kendsgerning, at ernæringsrigtig mad først har ernæringsmæssig kvalitet, når den er blevet spist. Ved at give brugerne større indflydelse gennem forskellige former for formaliserede kanaler, vil man i produktionen få den nødvendige information om de spisendes madønsker, og dermed på et ideelt plan både opnå bedre ernæring og mindske spildet. For det andet kan det være udtryk for et politisk ønske om en mere efterspørgselsdrevet offentlig service, hvor pengene følger borgeren.

Denne første fase af moderniseringsprocessen er således kendetegnet ved et forholdsvis snævert parløb mellem budget- og ernæringsstrategiske målsætninger og en forholdsvis ensidig satsning på implementeringen af ny teknologi udviklet i et netværk bestående af levnedsmiddelingeniører, storkøkkenproducenter, private catering operatører. Køkkenpersonalets erfaringer, ideer og behov i forhold til, hvordan den offentlige kostforplejning kan indrettes, er i det store billede ikke et tema.

Teknologivurderinger

I forlængelse af den såkaldte *grønne betænkning* fra Teknologirådet, blev der i perioden fra 1984 til 1989 gennemført 50 teknologivurderingsprojekter. Et af disse projekter, handler om de offentlige storkøkkener. I 1986 bliver teknologivurderingsprojektet *Storkøkkener, kostforplejning, ny teknologi*, iværksat af forskere fra RUC. Formålet var at afdække forudsætningerne for og konsekvenserne af den teknologiske udvikling. (Kryger, 1989:14) Når jeg trækker dette projekt frem, er det fordi det på flere måder er beslægtet med måden, hvorpå mit aktionsforskningsprojekt indledningsvist var tænkt, og i og med at en række af projektets konklusioner bryder med den dominerende teknologibejstring. Som ved tidligere oplæg og rapporter forbliver den grundlæggende præmis i dette RUC-projekt – implementeringen af ny teknologi – uantastet, men i modsætning til tidligere tiltag har dette projekt fokus på de ansattes ønsker til og ressourcer i forbindelse med teknologisk udvikling, og afspejler hermed den gryende orientering blandt forskere og de faglige organisationer i retning af medarbejderinddragelse i teknologiske forandringsprocesser.

Der afholdes i forbindelse med RUC-projektet flere fremtidsværksteder, hvor det første henvender sig til et bredt geografisk, institutionstypemæssigt og fagmæssigt udsnit af køkkenansatte under titlen »fremtidens køkken – din arbejdsplads«. Kritik temaerne handler blandt andet om 1) at køkkenindretning og teknologiimplementering sker hen over hovederne på de ansatte og ofte ikke fungerer optimalt, fordi der ikke tages hensyn til dem, der skal arbejde med de nye maskiner; 2) dårligt psykisk arbejdsmiljø på grund af dårligt samarbejde og kommunikation mellem de forskellige faggrupper, og manglende indflydelse på arbejdet for de nederste i hierarkiet; 3) at det fysiske arbejdsmiljø er for dårligt på grund af tunge løft, dårligt lys, støj, belastende temperaturforhold, glat gulvbelægning, dår-

lig ergonomi; 4) at samarbejdet med brugerne vanskeliggøres af dårligt udstyr, dårlige råvarer, manglende tid. Herudover er brugernes valgmuligheder i forhold madservice er for ringe; 5) at samarbejdet med plejepersonale var for dårligt. Så snart maden forlader køkkenet har køkkenpersonalet ingen indflydelse på, hvordan den serveres. (Kryger, 1989)

Der blev i forlængelse af disse fremtidsværksteder afholdt nogle reducerede udgaver af fremtidsværkstedet for en række ældre brugere. Hovedbudskabet herfra var, at plejehjemmene skal være mindre, så alle kan lære hinanden at kende. Der skal etableres mange små spisesteder, hvor de hjemmeboende ældre kan komme og være også udover spisetiderne. Et andet centralt budskab, der blev destilleret ud fremtidsværkstederne, var behovet for at blive involveret i såvel den overordnede planlægning af den offentlige forplejning i lokalområderne som direkte deltagelse i madlavning og indkøb. Maden skal generelt være friskere og serveres på mere indbydende service. Endelig blev behovet for flere valgmuligheder og fleksibilitet taget op. Blandt de hjemmeboende var der både dem, der savnede socialt samvær omkring spisningen og andre, der ønskede at være uafhængige af bestemte spisetider, hvorfor kølemad var attraktivt. Temaerne fra disse køkkenfremtidsværksteder harmonerer i store træk med de temaerne fra 'fremtidens tallerken' og pointerne fra brugerværkstedet er også i væsentlig grad afspejlet i indkredsningen af principperne bag *det velduftende plejehjem*.

Den afsluttende rapport fra det dette teknologivurderingsprojekt munder ud i en analyse af de ansattes og brugernes behov, som de er kommet til udtryk i blandt andet fremtidsværkstederne. Målsætningen i denne forbindelse peger i retning af selvforvaltning, dvs. at forplejningsområdet i videst udstrækning bliver forvaltet af de mennesker, der i deres dagligdag er i berøring med området. (Kryger, 1989:145) Herudover analyseres de herskende strukturelle tendenser inden for den offentlige forplejning, og projektgruppen kommer med en prognose, der peger i retning af et stadig mere centraliseret, industrialiseret, specialiseret, intensiveret og hierarkiseret system. Således påpeger forfatterne bag projektet da også, at selvforvaltningsperspektivet ligger fjernt fra den igangværende udvikling på forplejningsområdet (op. cit.:145) Som konsekvens af denne erkendelse opstilles principper for bruger- og medarbejderinddragelse i beslutninger vedrørende væsentlige forhold. Det forventes således, at imødekommen af disse principper på længere sigt vil åbne for, at brugernes og medarbejdernes mere grundlæggende behov kan komme i spil og imødekommes. (op. cit.: 146) Men der formuleres samtidig en målsætning, der i bredeste forstand understreger, at skal en reel selvforvaltning finde sted, må der sættes gang i eksperimenter og forsøg, der går på tværs af den traditionelle socialpolitik, sundhedspolitik, boligpolitik, uddannelsespolitik samt ernærings- og forplejningspolitik og forene disse politikområder som grundlag for en alternativ helhedsorienteret politik og planlægning. Der er således sket et skred i projektet fra at ville lette teknologiimplementering gennem dialog og inddragelse til grundlæggende at stille spørgsmålstejn ved rationalet bag de teknologiske rationaliseringsstrategier, der dominerer den offentlige kostforplejning.

Erfaringerne fra ovenstående teknologivurderingsprojekt indikerer at effektiviseringsbestræbelserne har haft betydelige omkostninger for køkkenpersonalets psykiske og fysiske arbejdsmiljø, hvilket også bekræftes af nyere undersøgelser (Christiansen og El-Salanti, 2001). Undersøgelsen viser, at etablerer man et socialt frirum for de køkkenansatte og de ældre, går ønskerne i retning af mindre og mere selvforvaltede enheder. En udvikling der dog ikke levnes nogen reel udfoldelsesmulighed i en udifferentieret og højt specialiseret offentlig sektor. I det hele taget tegner der sig et generelt billede i disse rapporter af en nærmest naturlig og i hvert tilfælde uafvendelig teknologiske udviklingsproces, som ikke levner nogen mulighed for selvforvaltningsinitiativer. Derimod bliver der op gennem 1990'erne sat fokus på, hvordan køkkenmedarbejderne kan inddrages i udviklingen af køkkentechnologi der forener et bredt arbejdsmiljøhensyn, miljøressourcehensyn, hensynet til spise- og ernæringskvaliteten og ikke mindst hensynet til driftsøkonomien. En central aktør heri er Storkøkkencentret.

Storkøkkencentret

De gentagende anbefalinger om etableringen af et center, der kunne bistå moderniseringen af den offentlige kostforplejning bar allerede i 1988 frugt med etableringen af Storkøkkencentret under Levnedsmiddelstyrelsen. Fra dette tidspunkt til et stykke ind i det nye årtusinde var det eksponent for en reformlinie, der forsøgte at forene ernæringsmæssige, miljømæssige, arbejdsmiljømæssige og driftsøkonomiske hensyn i moderniseringen af den offentlige kostforplejning. Jeg vil med afsæt i en beskrivelse af et større projekt i storkøkkencentrets regi forsøge at indkredse, hvad det er for en rationalitet, der kommer til udtryk i centrets mål og midler. Når jeg finder det vigtigt, hænger det dels sammen med, at en fornemmelse af denne meget udbredte *scientiske*¹⁸ og formålsrationelle tilgang til forandringsprocesser meget vel kunne tænkes at spille en vigtig rolle i cementeringen af en strukturudvikling, der måske i en vis forstand vil humanisere arbejdet og mindske ressourceforbruget, men som ikke afgørende arbejder i retning af større helhedsorientering, demokratisk selvforvaltning og bæredygtighed. Dels hænger min interesse sammen med at projekt Basiskost, der har dannet udgangspunkt for mit forskningsprojekt, er vokset ud på resterne af det nu nedlagte storkøkkencenter, hvilket tydeligt afspejles i det kommissorium, der oprindeligt lå til grund, men som jeg undervejs på afgørende vis har brudt med.

Storkøkkencentrets første år frem til 1992 bar præg af de rationaler, der kom til udtryk i 'oplæg om forplejningspolitik' med nøglebegreber som: »rationelle arbejdsmetoder«, »hensigtsmæssig kapaci-

¹⁸ Begrebet *scientisk* udtrykker både en naturvidenskabelig tilgang men som – isme også en udbredt ideologi fra den 19 og 20 århundrede, der alene havde tiltro til at samfundsmæssig fremgang afhang af naturvidenskabelig fremgang. Se <http://en.wikipedia.org/wiki/Scientism> for en nærmere begrebsindkredsning.

tetsudnyttelse« (mere kontinuerlig produktion), »fryse- og kølesystemer«, »forbedret distributionssystemer«, »mere industrielt præget produktion«, »nye styrings- og planlægningsredskaber«, »opskrifts-udvikling/metodebeskrivelser«. I Levnedsmiddelstyrelsens årsrapport fra 1988 fremgår det, at man ønsker centrets ekspertise udbygget inden for specielt økonomi og rationalisering. Arbejdsforholdene for de ansatte nævnes ikke. (Kryger, 1989:57) Storkøkkencentret er delvis finansieret af indtægtsdækket virksomhed, blandt andet gennem salg af edb-baseret kostplanlægningssystemer, og rådgivningen er i et betragteligt omfang orienteret mod bestemte teknologier. (op. cit.: 149)

I 1992 kommer det til et brud, der fører til dannelsen af det private Dansk Catering Center, som viderefører den hårde rationaliseringslinje, og et Storkøkkencentret, der åbner sig mod et mere bredspektret moderniseringsprogram, hvor ernæringsfremme, arbejdsmiljø, miljø og senere også økologi, bliver væsentlige målsætninger, og hvor forskellige koncepter til bruger- og medarbejderinddragelse prøves af og udvikles. Erfaringerne fra teknologivurderingsprojekterne, med hensyn til behovet for inddragelse af medarbejdere og brugere i teknologiudviklingen, begynder at gøre sig gældende.

På trods af, at Storkøkkencentret efter udspaltningen i 1992 op gennem årtiet følger en væsentlig bredere indfaldsvinkel til moderniseringen af den offentlige kostforplejning, vidner flere udgivelser fra Storkøkkencentret om en forholdsvis snæver økonomisk betragtningsmåde. Enkelte af de rapporter, der udgives af Storkøkkencentret anlægger et rent markedsstrategisk fokus på den offentlige kostforplejning. De mange decentrale køkkener ses udfra en produktionsøkonomisk vinkel at være uhensigtsmæssige. Ved at sammenlægge disse køkkener til store produktionsenheder og udstyre dem med en moderne produktions- og procesteknologi, der gør det muligt at producere kontinuerligt, kan man ifølge forfatteren til en SC-udgivelse minimere ressourceforbruget og ruste disse køkkener mod konkurrence fra private cateringoperatører. Den rene markedsøkonomiske logik kommer tydeligt til udtryk i dette i dette citat:

”Årsagen til, at man sandsynligvis vil se en større afsætning til de større enheder, skal søges i at en væsentlig større storkøkkenproducent, må formodes at være mere bevidst omkring produktionsbetingelserne, og derfor vide hvilken forarbejdning, det er rationelt selv at foretage. Små køkkener kan dårligt tiltrække højt uddannet arbejdskraft, der kræves for at operere en teknologisk produktion med et godt resultat. Ydermere er udviklings- og kvalitetsstyringsmuligheder minimale i de små enheder, hvilket plæderer for større enheder.” (Solkær, 1995:48)

Som helhed er Storkøkkencentrets tilgang til modernisering af den offentlige kostforplejning som nævnt mere bredspektret end ovennævnte rapport, om end der grundlæggende ikke sættes spørgsmålstegn ved de politisk-økonomiske målsætninger, der dominerer sektorens strukturudvikling.

Det gode arbejde

I starten af 1990'erne kommer der fra arbejdslivsforskningen og de faglige organisationer fokus på begrebet »det gode arbejde« og senere »det udviklende arbejde«. I modsætning til de traditionelle negativt bestemte arbejdsmiljøkrav, tegner orienteringen mod »det gode arbejde« en tilgang til arbejdslivet, hvor medarbejderne tildeles en meget mere proaktiv rolle i udviklingen af arbejdspladsen og dens teknologier.

Begrebet om 'det gode arbejde' er interessant, fordi det tegner en modbevægelse, der igen begynder at tænke i sammenhænge og de ansatte som subjekter, men som i forsøget på at gøre sig attraktiv i forhold til de eksisterende offentlige og private virksomhedskompleks og dets udviklingslogik synes at forkaste muligheden for at eksperimentere med mere radikale reformer. Men samtidig har denne tilgang sandsynligvis været med til at ændre en række forståelser, af hvad der er på spil i arbejdet. Forståelser, der selv om de kun på en halveret måde kommer til udtryk i praksis, har skabt et sprog og en bevidsthed, der kan være befrugtende for de nyudviklinger, som ifølge afhandlingens empiriske fund synes nødvendige og ønskelige.

Forskningsdesignet bag Storkøkken 2000, som var et forholdsvis stort anlagt forsknings- og udviklingsprojekt fra Storkøkkencentret, vidner tydeligt om at diskussionerne om »det gode arbejde« har øvet sin indflydelse. I »rapport 1« (Trolle m.fl., 1996) hentes begrebet »det gode arbejde« i Elert og Jørgensens publikation *Vort eget Slagteri*. (1987) Et godt arbejde er her karakteriseret ved:

- Gode muligheder for positivt udbytte af arbejdet og en lille risiko for negativt udbytte af arbejdet.
- God produktkvalitet, brugerindflydelse og mindst mulig ressource- og miljøbelastning.
- Gode muligheder for sammenhold og demokrati på arbejdspladsen.

Det første punkt refererer blandt andet til tryghed i ansættelsen, mulighed for samarbejde og gode personlige kontakter, varieret arbejde og rimeligt ansvar. Trygheden i ansættelsen handler om ikke konstant at frygte udlicitering, rationalisering og lukning af køkkenet og dets opgaver. Disse trusler ses proaktivt imødegået gennem kvalitetsudvikling, medarbejderudviklede alternative rationaliseringsforslag, når ledelsen bringer forslag til besparelser på banen. Med hensyn til samarbejdet mellem medarbejderne er det nødvendigt, at køkkenet er indrettet således, at medarbejderne kan kommunikere, mens de arbejder og således, at de kan bevæge sig uhindret rundt i køkkenet. Støjniveauet skal være lavt, lysforholdene gode, og indeklimaet rart. Hertil kommer at arbejdet skal være varieret, indholdsrigt og socialt og intellektuelt stimulerende, hvilket ses fremmet gennem etableringen af selvstyrende grupper, jobrotation, produktion af mest muligt fra bunden, samt en spændende og kreativ

færdigtilberedning af de industriprodukter, der tages ind for blandt andet at undgå ensidigt gentaget arbejde.

Det andet punkt handler om god produktkvalitet, brugerindflydelse og mindst mulig ressource- og miljøbelastning. Den gode produktkvalitet ses som en forudsætning for såvel brugernes tilfredshed som køkkenets tilfredshed med sig selv og deres arbejde. En god produktkvalitet afhænger både af de råvarer og industriprodukter, der kommer til køkkenet er af høj kvalitet, godt udstyr i køkkenerne og af køkkenpersonalets faglige færdigheder med hensyn til at forarbejde ingredienserne til menuer af høj ernæringsmæssig standard. Samarbejde mellem køkkenet og plejepersonalet betones som vigtigt, men betydningen af, at maden i sidste ende, når den når slutbrugeren i en måltidssituation, fremstår indbydende og appetitvækkende, bliver ikke diskuteret i rapporten. Der lægges derimod mere vægt på, at køkkenet bliver i stand til at kvalitetsudvikle og -styre deres produktion så den giver maksimalt ernæringsmæssigt udbytte samtidig med at ressourceforbruget mindskes mest muligt. Anvendelse af økologiske fødevarer nævnes som et middel til i et livscyklusperspektiv at minimere miljøbelastningen.

Endelig ses brugerindflydelse og god produktkvalitet at hænge tæt sammen. En kontakt der vanskeliggøres jo større afstand der er i rum og tid mellem køkkenet og dets slutbrugere. Det foreslås at oprette formaliserede kontaktflader, hvor køkken, plejepersonale og de spisende kan mødes.

Det tredje punkt handler om at ruste medarbejdernes videns- og erfaringsgrundlag med, hvordan deres arbejdsplads og deres arbejdsliv kan organiseres, og således styrke deres position når arbejdspladsen udsættes fra krav fra ledelsen. En udviklingsproces der kan styrkes ved at prioritere øget efteruddannelse, deltagelse i udviklingsprojekter, udarbejdning af kostpolitikker samt etablering af selvstyrende grupper og jobrotationsordninger. Hermed får medarbejderne erfaringer med sammenhold, samarbejde, problemløsning og demokratiske beslutningsformer og øget tillid til egne evner. Rapporten kommer ikke nærmere ind på, hvordan en sådan *empowerment proces* kan iværksættes, og hvem der i så fald kan tænkes at have de centrale roller.

'Storkøkken 2000' rapporterne sætter således eksplicit fokus på medarbejdernes aktive engagement i udviklingen af deres arbejdsplads og arbejdsliv. Rapporterne vidner om nødvendigheden af en vis grad af helhedsorientering i arbejdet med at moderniserer den offentlige storkøkkensektor. Perspektivet med dette og andre medarbejderinddragende teknologiudviklingsprojekter er at få udviklet metoder og koncepter, der gør storkøkkensektoren i stand til at modernisere sig på en måde, der både honorer kravet om mindre ressourceforbrug, ernæringsrigtig mad, større valgfrihed fra slutbrugerne samtidig med at storkøkkenerne danner rammer for, hvad der er blevet defineret som et udviklende og godt arbejdsliv.

Betænkning om offentlig kostforplejning

På foranledning af Sundhedsministeriet blev der i 1994 nedsat et udvalg under Levnedsmiddelstyrelsen, der skulle undersøge den offentlige kostforplejning og komme med forslag, til hvordan kostforplejningskvaliteten kunne styrkes. Tre år senere, i 1997, offentliggøres betænkningen *Offentlig kostforplejning i Danmark*. Af udvalgets kommissorium fremgår det tydeligt, at det handler om at gøre status over om de offentlige kostforplejningsordninger og madens ernæringsmæssige indhold lever op til brugernes behov, med henblik på at udvikle rådgivnings- og vejledningsindsatsen. (Levnedsmiddelstyrelsen, 1997:13-14) Bag betænkningens ræsonnementer kan der tydeligt ses en figur, der sammenkæder ernæringsfremme med spisekvalitet og måltidets sociale kontekst. Ernæringsfremme synes stadig at fremstå som den overordnede målsætning. Og da erkendelsen af, at maden i den offentlige kostforplejning først får en ernæringsmæssig betydning, når den bliver spist af brugerne, synes at være alment udbredt, kalder ernæringsfremmende strategier naturligt på hensynet til at maden fremstår appetitlig, at den reelt er spiselig, og at måltidets sociale rammer stemmer overens med den enkelte brugers behov.

Det første betænkningen slår fast, er derfor behovet for »udvikling af individuelle og differentierede service tilbud til brugerne af den offentlige kostforplejning.« Det kræver mere »fleksibilitet og valgmuligheder vedrørende menuvalg, måltidssammensætning, portionsstørrelser, spisetidspunkter« (op. cit.: 25). Hertil understreges det, at der er behov for bedre kommunikation mellem institution og brugere, løbende vurderinger af brugernes ernæringsstatus og næringsindtagelse samt mere inddragelse af brugerne i madlavningen. Med hensyn til personalegruppernes virke understreges behovet for større tværorganisatorisk samarbejde omkring madens vej fra køkkenbord til spisebord. Der efterlyses redskaber til at vurdere råvarenes og den færdige mads kvalitet, herunder fastsættelse af normer for god spisekvalitet og god ernæringsmæssig kvalitet.

Nok så interessant kritiseres de teknorationalistiske køkkenomlægninger for manglende helhedsorientering i forhold til madens ernæring, kvalitet og smag. Som årsager til problemerne peges på dårlige råvarer, ugennemarbejdede opskrifter, lang varmholdningstid, lang kølelagring og iltning under lagring. (op. cit.:27) I forhold til det politiske ansvar peger betænkningen på behovet for offentlige kostpolitikker i de enkelte kommuner og amter.

Udviklingen og implementeringen af metoder og systemer, der kan sikre en høj madkvalitet, er således en af betænkningens helt centrale pointer. Et målbevidst og systematisk arbejde med kvalitetsfastlæggelse og kvalitetsudvikling ses som betingelse for en rational planlægning. Det kræver opstilling af kvalitetsmål, kvalitetskriterier og kvalitetsstandarder samt metoder til at kvantificere resultaterne som afsæt for dataindsamling, analyse og evaluering. EDB baserede systemer skal sikre en hen-

sigtsmæssig håndtering af opskrifter, valgsystemer, brugerønsker og næringsberegning. Herudover skal detaljerede arbejdsvejledninger sikre, at medarbejderne er i stand til at lave den planlagte mad, hvilket ydermere kræver en holdningsbearbejdelse af personalet (op. cit.:100). Det kræver nye medarbejderkvalifikationer og nye administrative og planlægningsenheder i kommunerne, samt efteruddannelse. Som helhed skal udfordringen på det kostforplejningsmæssige område i følge den betænkning løses ved udvikling af metoder og systemer, der kan sikre en målopfyldelse i krydsfeltet mellem driftsøkonomi, ernæringsfremme og brugerønsker.

Det skal hertil understreges, at anbefalingerne, på linie med det tidligere beskrevne oplæg om den offentlige kostforplejning, anbefaler en styrket forsknings- og formidlingsindsats, nu i form af et egentligt institut. »Et institut, der skal udvikle metoder til undersøgelse af brugernes tilfredshed, metoder til undersøgelse af ernæringsstatus, systemer til styring af den ernæringsmæssige indsats og systemer, der understøtter samarbejde og kommunikation mellem de forskellige faggrupper.« (Levningsmiddelstyrelsen, 1997:35-36) Der tegner sig således et særligt sektorforskningsspektiv på den offentlige kostforplejning, hvor målsætningen om imødekommen af officielle ernæringsanbefalinger skal sikres gennem ekspertudviklede styrings- og dokumentationsværktøjer.

Det sociale måltid

Undersøgelser af plejehjemsbeboernes ernæringstilstand har afsløret at over halvdelen af dem er fejlnærede med undervægt til følge (Beck & Ovesen, 2002) Kun 7% af de undervægtige og småtspiende ældre får tilbudt den energiberigede og spisevenlige kost, der anbefales i denne forbindelse. (Beck, Pedersen og Schroll, 2005:273) Årsagerne hertil skal i følge disse forskere findes i det forhold, at den mad, der kommer fra køkkenene, ikke er afstemt med beboernes individuelle (og hermed skiftende) ernæringsbehov. Herudover peges på begrænsede muligheder for inddragelse i indflydelse på madlavningen, og en begrænset dialog mellem de ældre, plejepersonalet og køkkenpersonalet. Forklaringen herpå er i følge forskerne mange. Udover økonomien og etikken, peges der på »manglende ansvarsfordeling, manglende opbakning fra ledelsen, manglende inddragelse af de ældre, manglende tværfagligt samarbejde og manglende synlighed fra ledelsen.« (smst.) Med afsæt i undersøgelsens konklusioner anbefales det at gennemføre undersøgelser af de »ernæringsmæssige risikofaktorer«, og betydningen af god ernæring for de ældres sundhed og trivsel. »Behandlingen af den lave vægt blandt ældre i hjemmepleje og på plejecentre bør således være målrettet og kronisk, og forebyggelse (inkl. forskning) bør have højeste prioritet.« (smst.)

Der synes således – ikke overraskende kan man sige – at eksistere en intim sammenhæng mellem de ældres ernæringstilstand og deres trivsel og velvære. Undersøgelsens kritiske pointe er, at den offent-

lige kostforplejning og de institutionelle rammer for ældreomsorgen langt fra er i stand til at imødekomme de ældres individuelle og skiftende ernæringsmæssige behov.

I forlængelse af den stadig mere påtrængende underernæringsproblematik, begyndte man fra ernæringsfagligt hold blandt andet at interessere sig for sammenhængen mellem rammerne for måltidet og de ældres ernæringsstatus. I forlængelse af betænkningen *Offentlig kostforplejning i Danmark* blev der sat gang i forskningsprojekt, hvis tese var, at det sociale samvær under måltidet er afgørende for de ældres oplevelse af måltidskvalitet. Formålet med undersøgelsen er, at bidrage til udviklingen af et »værktøj som (...) kan måle den måltidskvalitet, som de enkelte institutioner tilbyder deres brugere.« (Kofod, 2000:6). Måltidets kvalitet bygger på en mangfoldighed af elementer, men kan i følge Kofod reduceres til to grundlæggende dele; spisemiljøet og madens sensoriske kvaliteter. Dimensioner af måltidets sociologi som afdækkes gennem kvalitative og semikvantitative interaktioner med de ældre selv. Som den fremgik af denne afhandlings indledende fortælling, blev der i tænketanksforløbet trukket på resultaterne af denne undersøgelse, som blandt andet viste, at det sociale samvær blev anset som det vigtigste for de ældres bestemmelse af måltidskvaliteten. Kofods anbefalinger går på en generel opprioritering af måltiderne med hensyn til såvel madens sensoriske kvaliteter, differentierede tilbud og måltidets sociale rammer. Et værktøj til måling af måltidskvalitet skal fokusere på en helhedsvurdering af måltidet.

I det efterfølgende projekt *Fremtidens kost til ældre* blev der undersøgt, hvilken indflydelse det sociale samvær har på de ældres ernæringstilstand, hvorledes fremtidens måltidsordninger kan skabes og fremtidens spisemiljø indrettes. Resultaterne af denne undersøgelse viste blandt andet, at påtvunget socialt fællesskab ikke er ernæringsfremmende, at ernæringstilstanden blev påvirket i positiv retning, når personalet deltog i spisningen. Duge, lys, musik og servering på fode bidrager ligeledes til bedre ernæringstilstand. (Beck og Kofod, 2003) Måltidets sociale betydning for de ældres trivsel og ernæringstilstand blev således dokumenteret. Igennem min egen interaktion med plejehjemspersonalet har netop denne sammenhæng været i centrum for deres fremtidsudkast og kritiske ytringer. Jeg forestiller mig, at den offentlige tematisering af det sociale måltid har været med til at sætte begreber på forhold, som af personalet intuitivt er blevet fornemmet som vigtige, og som i lyset af deres manglende mulighed for at handle herpå bliver set som meget problematiske. Jeg vender tilbage til dette spørgsmål i næste kapitel.

Udforskningen af disse sammenhænge har uden tvivl været med til i at afdække alvorlige konsekvenser af den dominerende måde at organisere og tale om den offentlige kostforplejning på. En offentlig kostforplejning, der står i mål med *anbefalingerne* og giver de ældre en livskvalitet, må således være orienteret mod langt bredere forståelse af, hvad der er konstituerende herfor. Ernæringsfremme ses i ovennævnte rapporter som den grundlæggende målestok, for om den offentlige kostforplejning er

på rette vej, og det er for mig at se tydeligt at Luptons (tidligere refererede) konstatering af, at ernæringsvidenskaben er en målrational disciplin, hvor de sociale og sanselige dimensioner af måltidet bliver midler til mål opfyldelsen, har noget på sig. Det er brugernes ernæringsstilstand, der er i centrum, og viden om måltidets betydning for næringsindtaget omsættes til koncepter og værktøjer for at kunne opnå målet. Det betyder ikke, at problemforståelsen i de antropologiske studier som f.eks. Kofod har foretaget, alene er bundet op på et sådant målerationelt sigte. Faktisk tror jeg, at mange af de krydsbestøvninger, der er imellem ernæringsvidenskaben og de andre videnskabelige miljøer, der som satellitter kredser om den ældreomsorgen, er et udtryk for at man gennem koblinger til ernæringsmæssige problematikker får mulighed for at udfolde sine særlige dimensioner af helheden. Jeg synes i hvert tilfælde at kunne registrere betydelige anstrengelser på at parre de økologiske strategier og gerontologiske studier med et anvendelsesorienteret ernæringsfremmende sigte.

Jeg vender tilbage til denne diskussion i kapitlets opsamling. Inden da skal vi se nærmere på den økologiske omlægning af den offentlige kostforplejning.

Den økologiske vej

Jeg vil nu vende mig mod den økologiske omlægning som forandringsstrategi og tage den i behandling. Det gør jeg, fordi jeg mener, at denne tilgang til madkulturelle forandringer, på trods af, at den i helt praktisk forstand kun har berørt en meget lille del af de offentlige køkkener, har haft en stor symbolsk betydning og været med til at sætte gang i kostfaglige nyorienteringer.

I dette afsnit er jeg interesseret i at få indkredset, hvad det er for kritiske erfaringer, som den økologiske omlægningsbevægelse har gjort sig, hvad det er for en rationalitet, der kommer til udtryk i denne forandringsstrategi. Vi skal på dels se nærmere på, hvorledes den økologiske omlægning udskiller sig som et alternativ til den dominerende moderniseringsdiskurs og dels fokusere på de forhold, der gør, at den som forandringsstrategi er trængt. Det skal dog i denne forbindelse understreges, at det ikke er min hensigt – og det er heller ikke rimeligt – at måle den økologiske omlægnings succes i lyset af dens evne til at igangsætte så omfattende kulturelle forandringsprocesser, som situationen kalder på, hvis jeg har tolket mit empiriske materiale ret.

Alligevel mener jeg, at det i lyset af de aktuelle blokeringer af fortsat økologisk omlægningspraksis er nødvendigt at diskutere, hvordan økologien i sin bredeste betydning kan spille sammen med ønsket om at skabe en levende madkultur og institutionsliv.

De første erfaringer

De første erfaringer med at omstille den offentlige kostforplejningssektor til økologisk fødevareforbrug blev høstet sidst i 1980'erne. Op gennem 1990'erne tager omstillingsprojekterne til i antal og omfang. De bærende kræfter er forskere og selvstændige konsulenter med tilknytning til den økologiske produktionsmiljø, som omkring dette tidspunkt vandt terræn på de bredere markeder, gennem lovfæstet statslige støtte til økologisk (jordbrugs)omlægning, og senere gennem supermarkedernes tiltagende interesse for at lade de økologiske fødevarer få plads på hylderne.

Den økologiske produktion vokser hastigt disse år. Men hvor der bliver tændt lys, bliver der også kastet en skygge. Den økologiske producenters oprindelige ideer, om en relokalisering af de samfundsmæssige fødevarekredsløb og etableringen af socialt, økonomisk og miljømæssigt bæredygtige produktioner og markeder, fik ikke mulighed for at udfolde sig og i stedet sker der en gradvis konventionalisering af den økologiske produktionskultur.

I Miljøministeriet vedtog man i midten af 1990'erne en indkøbspolitik, der sigter på, at det offentlige skal optræde som en kritisk og grøn forbrugerenhed. På den måde kan den offentlige sektor være med til at sætte gang i efterspørgslen af grønne produkter og teknologier og dermed styrke de grønne produktionsmiljøer og nedbringe ressourceforbruget i den enkelte institution såvel som i samfundet som helhed. Den folkeopdragende effekt har nok også spillet en rolle, og her får økologien en særlig rolle at spille i og med, at den er en så sansekongret og direkte størrelse, der omskabes til noget som så direkte indoptages og fordøjes af de mange mennesker, der til dagligt er i berøring med den offentlige kostforplejning i rollen som ansat, klient, forbruger og medborger.

Omlægningsstrategien

Det bliver i høj grad private omlægnings eksperter med sympati for den økologiske fødevarekultur, der udvikler principperne og metoderne bag økologisk køkkenomlægning. En omlægningsproces hvis målsætning normalt handler om at opnå forholdsvis høje økologiprocenter uden at belaste driftsbudgettet yderligere. Umiddelbart en umulig opgave hvis det blot handlede om at udskifte det eksisterende sortiment ud med et økologisk ditto. Men netop denne »umulige opgave« har været fordrende for udviklingen af en kreativ søgeproces og konceptudvikling, der når målet ad omveje. Omveje, der er meget betydningsfulde i flere henseender, og som tilsammen karakteriserer en alternativ rationaliseringsstrategi, der synes at være i stand til at forbinde miljøhensyn, brugerhensyn, ernæringsfremme, faglig udvikling uden at gøre krav på større budgetter. En succesfuld omlægning afhænger af en lang række faktorer, men i sidste ende er det afgørende, at omlægningsprocessen kan hente økonomien til de signifikant dyrere økologiske råvarer ved at gå efter at reducere spildet i den eksisterende produktionsgang og erstatte de dyre industrielle måltidskomponenter med lavt forarbejdede råvarer.

Omlægningsprocesser rummer derfor som indledende element en registrerings- og analysefase, der blotlægger hvor der den eksisterende produktion baserer sig på dyre løsninger, og hvor den fører til stort spild i såvel selve produktionen som i spisnings- og fordøjelsessituationen. Herefter følger et uddannelses- og planlægningsforløb, hvor der bliver lavet mad i overensstemmelse med de officielle kostanbefalinger og de nye økologiske råvarer. De økologiske principper bliver tematiseret og bearbejdet til økologiske menuer og en mere generel økologisk orientering, der på kort og lang sigt er nødvendig for forankringen af den nye økologiske praksis. Det er ikke blot køkkenet, der er omdrejningspunktet i omlægningsforløbene, idet man de steder, hvor køkkenpersonalet ikke selv serverer maden har fundet det nødvendigt at engagere de andre personalegrupper i projektet. Ligeledes har der også været tradition for at gå i tæt dialog med de økologiske grossister om produktudvikling og fremtidige samhandelsrelationer.

I denne proces bliver den eksisterende arbejdsdeling mellem produktionskædens mange led taget til genovervejelse, og generelt har køkkenerne i denne proces tilbageerobret nogle af de delprocesser som igennem historien er blevet overtaget af cateringsindustrien (brødbagning, forarbejdning af grøntsager og diverse tilberedningsprocesser m.v.). Betydningen af denne generobring af arbejdsopgaver, det større håndværksmæssige præg og den større autonomi i udfoldelse af sin faglighed vil jeg tage under behandling i næste kapitel.

Køkkenfaglige nyorienteringer

De økologiske omlægninger fik sidst i 1990'erne stor opmærksomhed i såvel de faglige medier som i dagspressen. Der har ikke mindst i bladet *Økonomaen*¹⁹ været talrige historier om, hvorledes den økologiske omlægning har ført og vil føre en lang række positive effekter med sig, såsom større opmærksomhed omkring og ansvar for sammenhængen mellem den ydre og den indre økologi (miljø og sundhed), faglig udvikling og deraf følgende øget selvrespekt samt større social anerkendelse af deres faglighed og virke fra omgivelserne. Disse erfaringer er også på mere systematisk vis blevet påvist i rapporten *Meget mere end økologi* (Mikkelsen, Pedersen og Therkildsen 2004).

Indførelsen af økologisk mad og med den betoning af det håndværksmæssige, det naturlige, det æstetiske, det smagfulde og det sundhedsfremmende, bliver i de centrale køkkenfaglige kredse betragtet som et væsentligt moment i udviklingen af en ny faglighed. En ny faglighed, hvor det at lave mad i de offentlige institutioner, ikke længere betragtes som et lavstatusarbejde præget af manglende autonomi og social anerkendelse. Sidst i 1990'erne formulerer Økonomaforeningen en lang række politikker, som i vid udstrækning kredser omkring den økologiske vej.²⁰

¹⁹ Bladet skiftede i forbindelse med Økonomaforeningens navneskifte til Kost- og Ernæringsforbundet, navn til *Køkkenlin*.

²⁰ Se www.kost.dk

I Økonomaforeningens fødevarepolitik (1999) erkendes, at det i en årrække har været vigtigst at producere mest muligt frem for bedst muligt, og at fødevarernes kvalitet gradvist er blevet kraftigt forringet. Denne teknologiske udvikling og ensidige fokusering på kvantitet frem for kvalitet har betydet, at storkøkkenet opfattes som et lavstatus arbejdsområde, der ikke kalder på respekt og anerkendelse fra omgivelserne. Økologien nævnes som det første vigtige indsatsområde på grund af de økologiske produkters smagfuldhed, nærings- og sundhedsværdi og miljøhensynsfuldhed. I anden omgang kritiseres en stor del af den fødevareteknologi, der hele vejen fra den primære produktion, over forarbejdningsindustrien til køkkenernes produktionsteknologi, først og fremmest sigter på, at producere mad, der kan holde sig længst muligt billigst muligt. Økonomaforeningen opfordrer køkkenerne til vise miljøhensyn ved at bruge lokalt indkøbte friske økologiske råvarer, bruge mindre kød, mindske spildet, vand- og energiforbruget.

Selvom kun en brøkdel af de offentlige køkkener har været genstand for økologiske omlægningsprocesser, så tyder meget på, at den økologiske køkkenomlægning som fænomen haft stor indflydelse på formuleringen af nyorienterende faglige politikker og etikker. Den offentlighed, der her blev skabt omkring den økologiske omlægning, vidner om, at der er væsentlige dimensioner, værdier, behov og potentialer, der ikke tilfredsstilles og kommer til udfoldelse under de eksisterende regimer i den offentlige kostforplejning.

Økologien toner ud

Hvor omlægningsstrategien er driftsøkonomisk neutral i forhold til køkkenernes driftsbudgetter, så kræver selve omlægningsprocessen offentlige investeringer til analyse-, planlægnings-, produktudviklings- og undervisningsforløbene. Konceptet er således helt afhængigt af, at man fra offentlig side ønsker at prioritere den økologiske omlægning. Og netop det forhold, at økologisk omlægning grundlæggende handler om at sætte gang i den økologiske produktion og på denne led primært betragtes i et miljøperspektiv, gør også konceptet sårbart i en situation, hvor det offentlige fokus skifter fra økologi til ernæringsfremme, fra offentlige erhvervsstøtte til økologisk udvikling til dyrkelsen af markedsorienterede offentlig-private partnerskaber på sundhedsområdet. Og fokuset skiftede netop da VK regeringen satte kursen i 2001. Puljen til de økologiske omlægninger blev indstillet, og samtidig betød skattestoppet, at de kommunale økonomier blev sat under pres.²¹ Herudover blev miljøområdet kraftigt nedprioriteret, hvilket i første omgang berører kommunernes muligheder for at forpligtige sig på miljøpolitiske målsætninger i de nationale Agenda 21 og Dogme 2000 programmer. I anden omgang berører det den økologiske omlægning, fordi kommunernes forpligtigelser i disse miljøprogrammer har haft afgørende betydning for lokal politisk opbakning i forhold til medfinansiering af den økologiske omlægning.

²¹ I 2003 kom der efter pres fra Dansk Folkeparti en efterbevilling på 10 millioner kroner.

Parallelt hermed erobrede fedmeepidemien den dagsorden, som få år forinden i vid udstrækning var domineret af økologien. Netop betoningen af den epidemiske karakter, med de alvorlige konsekvenser for den enkelte såvel som sundhedsudgifterne og i sidste ende samfundsøkonomien, får drejet de offentlige diskussioner og erhvervslivets konceptudvikling i retning af sundhedsfremme beroende på madservice på markedsvilkår.

Endelig har den offentlige kostforplejning på trods af økologiske indslag, formuleringen af brede kostpolitikker og pletvis implementering af forskellige andre moderniseringskoncepter i det store og hele ikke haft mulighed for at bryde med den dominerende effektivitetstænkning og de teknoinstrumentelle strategier. Kommunalreformen og dens sandsynlige konsekvenser i form af yderligere rationaliseringer har sandsynligvis lammet lysten til at sætte nye projekter i værk. Herudover har der vist sig eksempler på, at økologiske gevinster er nogen af de første, der bliver ofret, når de offentlige køkkener bliver stillet over for krav om effektivitetsforbedringer. Således måtte det meget omtalte økologiske køkken på Glostrup sygehus i 2004 suspendere de økologiske produkter, for at redde køkkenet fra at blive nedlagt. I den forstand er de økologiske omlægninger sårbare.

Ser vi bort fra Dogmeøkologi projektet i København, der tilsyneladende har den økonomiske og politiske vilje til at gennemføre den ambitiøse målsætning om 75 % økologi, er den økologiske omlægningsbevægelse i det store og hele gået i stå, ligesom interessen fra de faglige medier, massemediernes, de faglige organisationer, uddannelsesinstitutionerne, sektorforskningen er tonet ud på bekostning af nye dagsordener og strategier.

I et afsætningsmæssigt perspektiv har den økologiske sektors forsøg på at erobre den offentlige kostforplejning (endnu) ikke været en eventyrhistorie. Men betragter vi den økologiske omlægningsbevægelse²² i et mere kulturelt perspektiv, mener jeg, det med rimelighed kan hævdes, at økologiens favntag med den offentlige sektor har været et betydningsfuldt indslag.

For det første på grund af den frontløberfunktion de økologiske omlægningsprojekter har haft i forhold til at tænke primærproduktionen, forarbejdningen, madlavningen og spisningen ind i en større helhed og igennem madkulturelle og madfaglige lære- og udviklingsprocesser omsætte det til reelle velfungerende praksisforandringer. Den økologiske omlægning har været med til at åbne køkkenet mod producenterne, de spisende og offentligheden.

²² Af mangel på bedre betegner jeg fænomenet som en bevægelse, fordi den i væsentlig grad har haft sit afsæt i græsrodssammenhænge.

For det andet på grund af den kritiske indsigt i og viden om den dominerende produktionskulturs irrationaliteter, der er afdækket igennem de økologiske omlægningsprocesser.

For det tredje på grund af den relativt store afsmittende effekt den økologiske omlægning har haft på køkkenfaglige diskussioner og omorienteringsforsøg. Den økologiske omlægningsbevægelse har på denne led haft en markant indflydelse på diskussionerne om udviklingen af den offentlige kostforplejning og har i forhold til de forandringsbestræbelser, der er udgået fra de ernæringsfaglige kredse betonet behovet for etableringen af nogle mere vidtrækkende sammenhænge mellem menneskelivets økologiske rammebetingelser, menneskets behov for skabende meningsfuld aktivitet, den indre økologi²³ og æstetikken i arbejds- og hverdagslivet.

Den økologiske omlægning knytter i væsentlige henseender an til køkkenfaglige traditioner fra tiden før den ekspertkulturelle rationalisering og den specialiserede arbejdsdeling for alvor tog fat, og må ses som et udtryk for, at der man i revitalisering eller modernisering af tidligere tiders kulturteknikker og husholdningsmæssige praksisser ser nogle muligheder for at berige arbejdet med at lave mad på en måde, der også rummer æstetiske og bæredygtighedsmæssige potentialer. Jeg ser det også som et udtryk for et opgør med den form for målrational køkkendrift, som karakteriserer sektoren som helhed.

Opsamling og diskussion

Den i et civilisationshistorisk perspektiv meget voldsomme segregering af den traditionelle familie, hvor både de yngste og ældste i befolkningen institutionaliseres, betyder for de ældstes vedkomme, at den pleje og omsorg, de har brug for – og med det velfærdsstatslige kompromis garanteres – nu bliver varetaget af mad-, rengørings- og omsorgsprofessionelle. Madlavning er således ikke mere en integreret del af en omsorgshandling, men en opgave for selvstændiggjort professionel driftsenhed, hvis opgave det er mest omkostningseffektivt at leve op til de skiftende kvalitetsforskrifter. Op gennem 1970'erne sker der store køkkensammenlægninger i forsøget på at høste industrielle stor-driftsfordele, hvilket også medfører at stadig flere forarbejdningsopgaver bliver uddelegeret eller overtaget af den fremvoksende cateringindustri. I takt med, at velfærdsstaten sidst i 1970'erne kommer under stort pres, sættes der ekstra kraft på denne proces i et forsøg på at effektivisere de offentlige finanser og skabe legitimitet bag det velfærdsstatslige projekt. De ernæringsvidenskabelige sektorforskere får med afsæt i denne situation formuleret en strategi, der sigter på en teknologisk rationalisering af den offentlige kostforplejning med henblik på synkront at høste ernæringsmæssige om

²³ Forstået som noget der er mere end blot næring, men uden spirituelle overtoner.

driftsøkonomiske gevinster. I denne periode begynder en omlægning til produktionsteknologier, der yderligere får adskilt madlavningen, distributionen og konsumtionen i tid og sted. I takt hermed sker der en afinstitutionalisering, eller rettere en ominstitutionalisering af ældreomsorgen, der kræver at maden i stigende omfang skal bringes hjem til de ældres eget hjem, hvilket giver mulighed for etableringen af store centrale køkkener med industriel produktionsteknologi og åbner for konkurrence fra det private cateringmarked. En stor del af plejehjemmene er ikke rationaliseringsmodne, mens andre bliver indrettet med modtagerkøkkener og tilknyttes et centralkøkken.

Skal begrebet målrationalitet anskueliggøres, er rationaliseringen af den offentlige kostforplejning et godt eksempel. Værdierne, der danner udgangspunkt for processen, knytter sig først og fremmest til en snæver ernæringsfaglig målsætning og et økonomisk rationaliseringsperspektiv, som italesættes som muligheden for at de offentlige køkkener kan blive i stand til at hamle om med øget konkurrence fra den private cateringindustri. Med afsæt i disse værdier udstikkes der, i et samspil mellem ernæringseksperter, tekniske fabrikker, embedsværket og de i et vist omfang de faglige foreninger, mål og rationaliseringsstrategier, der i det store og hele ikke involverer det køkkenfaglige personale for slet ikke at tale om de ældre.

Fra slutningen af 1980'erne synes flere værdier at trænge sig på og gøre sig gældende på inden for den offentlige kostforplejning. Teknologivurderingsprojekter får med afsæt i begreber som det gode og udviklende arbejde, miljøteknologi, økologi m.v. formuleret alternative moderniseringsstrategier, der mere proaktivt forsøger at involvere det køkkenfaglige personale i forandringsarbejdet. Fra den gerontologiske antropologi bliver der sat fokus på måltidets sociale kvaliteter.

Selvom disse forsøg på at bringe andre interessehensyn ind, dominerer den projektlitteratur, der forfattes i perioden og umiddelbart giver indtryk af en væsentlig madkulturel omorientering, så er det stadig rationaliseringseksperter og de politisk styrede embedsværk, der i tæt parløb tegner de store linier i den offentlige kostforplejnings strukturudvikling. Denne strukturudvikling er så massiv, at den får karakter af, at være uafvendelig – ja nærmest naturlig. I dette perspektiv tvinges forsknings- og udviklingsaktiviteterne til at rette sig mod de snævre manøvrerum, der trods alt er til stede, i forsøget på at præge udviklingen i overensstemmelse med deres specifikke faglige projekter. Ernæring, økologi, miljø og arbejdsmiljø m.v. kæmper som temaer om dagsordenen og bevillingerne, og må i det konkrete reformarbejde forsøge at få implementeret nye teknologier under hensyn til de overliggende politisk-administrative ønsker i retning af øget effektivitet og kontrol.

Den økologiske omlægning tegner sig som en forandringsstrategi, der i sin opsætning forsøger at skabe koblinger, der går på tværs af uddifferentierede sfærer, og som gennem efteruddannelsesaktiviteterne og innovationsvirksomheden formår at involvere medarbejderne i, hvordan man kan nå de

forskellige målsætninger gennem etableringen af nye sammenhænge i arbejdets organisering. Den økologiske omlægning er dog tvunget til at operere inden for en politisk udstukket virkelighed, hvor køkkenerne og institutionerne konstant er udsat for et økonomisk effektiviseringspres, der truer de nye og sårbare forsøg på at skabe en alternativ madkulturel sammenhæng. På trods af forsøg på at udvide rationalet bag den økologiske omlægningsproces til mere end 'blot' økologi og skabe en fortælling om denne proces som en mulighed for at integrere helheden af de hensyn, der gør sig gældende inden for feltet, så har den ikke formået at trænge igennem og præge den overgribende kostpolitiske dagsorden. Og som vi skal se nærmere på i Kapitel 5. en dagsorden hvor disse kritisable forhold fortolkes og angribes som et spørgsmål om manglende styring og kvalitetskontrol.

På trods af, at den offentlige kostforplejning som hovedtendens er underlagt et økonomisk - teknisk rationaliseringsperspektiv, farvet af skiftende dagsordener – hvoraf det ernæringsvidenskabelige er mest fremtrædende – så synes indsatsen med at 'økomodernisere' og humanisere sektoren at have næret en kritik af det teknorationalistiske paradigme. Læsningen af faglitteratur, diverse undersøgelsesresultater, og mit eget empiriske materiale peger på, at der er sket en form for aflejring fra de mange reformprojekter, videnskabelige undersøgelser og mere generelle madkulturelle dagsordener, der over de sidste par årtier har udfoldet sig. Fra køkkenfagligt hold efterlyses således et arbejdsliv der på alle måder er omsorgsfuldt. Omsorgsfuldt i forhold til arbejdet i køkkenet (det gode arbejde) men også omsorgsfuldt i forhold til samfundets naturgrundlag (bæredygtighed) og i relation til de spisende.

Som afslutning på dette kapitel vil jeg i stedet sætte fokus på, hvad jeg vil kalde *den fastlåste ekspert*. Pointen er i grove træk den, at nok er der sket en funktionel uddifferentiering af de samfundsmæssige sfærer i ekspertkulturer, der hver i sær kredser om og isolerer sig deres egne dagsordener og omverdensforståelser, men det betyder ikke, at den enkelte eksperts forståelse af, hvad der burde og kunne gøres automatisk lader sig reducerer til dette mere eller mindre singulært perspektiv og en instrumentel orientering. En vigtig erkendelse affødt af min interaktion med feltets eksperter er, at der eksisterer, hvad man kan kalde en sociologisk fantasi, der af forskellige veje forsøger at kombinere sociale, sundhedsmæssige, økologiske, æstetiske erfaringer og videnskabelige erkendelser til en ny samfundsmæssig fornuft i arbejdet med at give de ældre et godt liv. En sociologisk fantasi der folder sig ud, når situationen opfordrer og give plads og muligheder til det, hvilket situationer i det eksisterende udviklings- og forskningsmæssige klima kun undtagelsesvis gør. Ligesom moderniseringen af den offentlige sektor gennem mikroorganiseringen af rum og tid medfører et voksende pres på de ansatte og hermed vanskeliggør muligheden for at handle autonomt og spontant (hvilket jeg se nærmere på i Kapitel 5.) så fastlåses også eksperten (videnskabsmanden/kvinden og konsulenten) til bestemte dagsordener, som det er vanskeligt at bryde med, hvis man vil have smør på brødet. I en sådan situation skabes der hos forskersubjektet ambivalenser mellem ens praksis (som man forsøger

at legitimere for at kunne leve med sig selv og sit arbejde) og ens ideer om, hvordan ens praksis kunne eller burde tage sig ud, hvis man kunne handle i overensstemmelse med sine erfaringer og forestillinger.

Det blev i den forbindelse hævdet, at disse ekspertkulturer som helhed indskrives sig, ja konstituerer et herredømmeforhold i det udøvelsen af ekspertisen i den nuværende historiske situation knytter sig til, hvad er blevet karakteriseret som »den kapitalistiske markedsregulerede industrialisme« og en »industrialisering fra oven«. Forstået på denne måde kan man tale om, at eksperten er med til at befæste en form for teknokrati, der helt og aldeles er instrumentelt orienteret i forhold til at skabe resultater.

Hvis det på den ene side kan argumenteres med, at det er vigtigt at have sig den teknokratiske tendens for øje, så er det på den anden side også vigtigt at understrege, at selv om disse eksperter med deres særlige ekspertiser aktivt og instrumentelt arbejder på at effektivisere systemet eller udøve krisemanagement, så kan der ikke sættes lighedstegn mellem deres praksis og deres individuelle orienteringer forankret i deres øvrige livssammenhæng²⁴. Af samme årsag må et forandringsperspektiv på den offentlige omsorgsopgave have øje for, at disse eksperter under de rette vilkår vil kunne koble deres viden og ekspertise ind i et livssammenhængs perspektiv, der udfolder sig neden under og på tværs af de dominerende bureaukratiske og magtmæssige strukturer. I kapitlerne 10-12 vil jeg fokusere på, hvordan sådanne vilkår vil kunne fremmes og skabes.

Min egen erfaringer fra omgangen med feltets eksperter med omdrejningspunkt i ernæringsvidenskaben, de tekniske videnskaber, antropologien, arbejdslivsforskningen og økologien er, at de, og her foretager jeg en grov generalisering, der dækker over et kontinuum af holdninger og praksisser, forsøger at jage evidens på systemiske uhensigtsmæssigheder og komme med løsninger inden for en forholdsvis snæver faglig løsningsramme, hvor tværdisciplinært samarbejde i vid udstrækning har et strategisk fokus i retning af at erobre dagsordenen og dermed allokere forskningsmidler til særlige hjørner af helheden. Men mine erfaringer med omgangen af disse ekspertkulturer er som sagt, at den faglige profil ikke er identisk med personens brede sociale og faglige orienteringer. I mine interaktioner og samtaler med disse forskere, som indrømmet ikke hører til feltets mest benhårde instrumentalister, bliver det tydeligt at de – naturligvis – fastholder deres særlige disciplins vigtighed og i den forbindelse erkender den målrationalitet, der er knyttet til de specifikke problemområders løsninger.

Pointen med ekspertkulturernes uintenderede styrkelse af teknokratiet er vigtig, men der er samtidigt også væsentligt at få pointeret, at de brede udviklingsprojekter og den faglige debat om sammenhængen mellem arbejdsliv, ældrelev, folkesundhed og bæredygtighed føder nye orienteringer, som i

²⁴ Begrebet livssammenhæng betoner i modsætning til begrebet livsverden, den for individet både kropsligt og bevidsthedsmæssige sammenhæng mellem hverdagslivets adskilte felter

hvert tilfælde på det diskursive plan over indflydelse. Uanset om de ekspertinitierede udviklingsprojekter og offentlige diskussioner ikke formår at unddrage sig tyngdefeltet omkring den herskende udviklingsmodus og reelt bidrage til en omorientering af kostpolitikken og varetagelsen af den omsorgsforpligtigelsen, synes der i periferien af den glatte hovedstrøm at vokse nogen sammenhængsforståelser frem, som bryder de herskende moderniseringsmønstre. Formulering af kostpolitikker, Økonomaforeningens fødevarepolitik, den økologiske omlægningsbevægelses grundlæggende hensyn og principper, de kritiske udforskninger af de menneskelige arbejds- og livsvilkår i den moderne velfærdsstat vidner om en bredere forståelse, der blandt andet er blevet skabt i de velmenende forsøg på at modernisere feltet i en mere human og økologisk retning.

Kapitel 4

Et levende arbejde

Indledning

Jeg refererede i den indledende fortælling til et udsagn, som blev fremsat i forbindelse med workshopen. Det lød i al sin enkelthed således: »Den dårlige kvalitet i arbejdet følger med ned i sovsen«. Det empiriske materiale er mættet med sådanne koblinger mellem arbejdets vilkår og kvaliteten af den producerede mad. Det forekommer mig derfor indlysende, at en indkredsning af et svar på afhandlingens indledende problemformulering må kræve, at vi beskæftiger os med arbejdets betydning og rolle i den offentlige kostforplejning. Dette kapitel skal således bringe os tættere på en forståelse af en sammenhæng mellem kvaliteten i arbejdet, og oplevelserne af ikke at kunne bidrage til en ordentlig kvalitet i madlavningen og måltidet. Dette spørgsmål handler, som vi skal se, i høj grad om manglende sammenhænge, om fragmentering af arbejdsprocesser i tid og rum.

Vi beskæftigede os i forrige kapitel med de teknologiske rationaliseringsprocesser i storkøkkensektoren og de dagsordner, der prægede denne moderniseringsproces. Nu skal det handle om, hvad disse teknologiske forandringsprocesser fra oven, får af konsekvenser for arbejderne og kvaliteten af arbejdet. Først vil jeg på meget koncentreret form skitsere, hvordan man historisk har set på arbejdet som værende forbundet med henholdsvis møje og slid, som en pligt og som en kilde til realisering af sig selv som menneske.

Herefter vil jeg under overskriften *arbejdets fornedrelse* koncentrere mig om, hvad der er sket med arbejdet i moderne tid, og i den forbindelse sætte særligt fokus på den specialiserede arbejdsdelings konsekvenser. I forlængelse heraf skal det handle om, hvordan man inden for den kritiske samfundsvidenskab har forholdt sig til arbejdet i det moderne samfund. Groft sagt tegner der sig to positioner. På den ene side dem, der argumenterer for, at en frisættelse af menneskelige skabende evner skal ske hinsides det traditionelle lønarbejde, i fritiden. En fritid som i den forbindelse er blevet udvidet kraftigt gennem en reducere af det nødvendige samfundsmæssige arbejde. På den anden side dem, der taler for at omskabe lønarbejdet i det levende arbejdes billede. Igennem denne redegørelse og diskussion arbejdsbegrebet, er vi blevet udstyret med en række begreber, der skulle give os mulighed for at analysere det empiriske materiale. En analyse som vil udfolde sig i den sidste del af dette kapitel.

Begrebet arbejde

Arbejde er en særlig form for virksomhed, hvorved vi som mennesker skaber og genskaber vor materielle tilværelse gennem aktiv indgriben og omformning af de materielle omgivelser. Mennesket har til alle tider klaret sig gennem livet ved at arbejde. Larsen og Thyssen (1981) understreger, at arbejdets formål er, at sikre overlevelsen og formindske naturtvangen. I natursamfundet er det først og fremmest naturens kræfter og ikke menneskets kræfter, der her giver udbyttet, selvom jagt- og samlererfaring spiller en stor betydning. I sådanne samfund går det sociale, det reproduktive, det rituelle og de jagtmæssige aktiviteter går op i en højere enhed, hvorfor anvendelse af begrebet arbejde kun vil give mening i sin bredeste betydning. Helge Hvid (2006) foreslår at bruge betegnelsen *fællesarbejde* til at udtrykke arbejdsformen i jægersamfundet. En betegnelse der også kan bruges i moderne tid til at betegne den virksomhed, der udfoldes blandt mennesker i mellem når de f.eks. laver lokalt beboerarbejde.

Med den fremvoksende landbrugskultur i Mesopotamien startede en samfundsudvikling, der adskilte sig fra de hidtidige samfund ved bydannelser og opbygning af centralmagter. I disse magt og administrationscentre voksede en politisk elite frem som gennem planlægning satte gang i store anlægsprojekter som krævede udvikling af håndværkene og en masse arbejdskraft. Hermed opstod også et skarpt skel mellem eliten optaget af politisk arbejde og den store masse af slaver og håndværkere, hvis rolle var at materialisere og vedligeholde disse bydannelser. En udvikling, der på den ene side byggede på massiv undertrykkelse og udbytning, men på den anden side også danner basis for kulturelle og politiske fremskridt.

Filosofferne i de antikke Grækenland besynger højlydt menneskets frie aktiviteter (diskussioner, olympiske lege og krig), mens arbejdet, som udføres af slaver og håndværkere, betragtes som værende foragteligt og uværdigt men dog nødvendigt. Således er håndværkerne i følge Aristoteles nok forsynet med en viden, men ikke en viden der kvalificerer dem til deltagelse i den politiske ledelse, idet det kræver en almen viden som kun findes hos mennesker som ikke arbejder med deres krop og håndterer fysiske ting. (Larsen og Thyssen, 1981:22) Selvom Aristoteles synes at foragte arbejdet og håndværket, havde han et skarpt blik for arbejdets betydning og nåede frem til følgende særegne træk ved håndværket: »Håndværket består i sandhed i det at forestille sig det resultat, der skal produceres, før det realiseres materielt.« (citeret fra Braverman, 1978:41)

Op gennem den følgende historiske periode frem til renæssancen kan der hos samfundets elite og deres filosoffer registreres en modsætningsfuldhed mellem at betragte arbejdet som noget, man bør frigøre sig fra for derved at kunne få mulighed for at dyrke de frie aktiviteter og de åndelige dimensioner og som noget, der er en afgørende kilde til samfundsmæssig rigdom. I renæssancen udvikles,

med religionen som løftestang, en borgerlig ide om arbejdet. Som Max Weber så grundigt har undersøgt fører den protestantiske revolution til en radikal forandring af arbejdsbegrebet. Med protestantismen bliver det at arbejde nu besunget som en hellig pligt, et kald. Hvad det vil sige at arbejde blev i denne periode udvidet til dække næsten alle former for hverv: bondens, møllerens, købmandens, lærerens og præstens virksomhed. Verdslig succes blev i denne forbindelse i stigende grad knyttet sammen med religiøs kvalitet. Som Weber viser i afhandlingen ”Den protestantiske etik og kapitalismens ånd”, sætter Calvins doktrin om sammenhængen mellem religiøs pligt og penge gang i arbejdet på alle fronter i forsøget på at maksimere den økonomiske profit, og dermed blive sikret en plads i det hinsides.

I takt med at handelen udvikles, udvikles også håndværket, og der skabes en håndværkerstand, der mod betaling fremstiller ting og sager til købmændene. I forsøget på at forbedre profitmulighederne, og overvinde den magt som håndværkerlaugens monopol og de feudale arbejdsformer udgør, udvikler købmændene nye arbejdsformer, der giver dem råderum over arbejdskraften i rum og tid. Med manufakturproduktionen organiseres arbejdet som lønarbejde under samme tag og i én samlet arbejdsgang, hvor hver slags håndværker bidrager med at producere deres særlige del af det samlede håndværk. Som Larsen og Thyssen understreger, er der stadig tale om håndværk, men en form for håndværksmæssig virksomhed, der er blevet organiseret, rationaliseret og centraliseret. (1981:35)

Med oplysningstiden undergår arbejdsbegrebet endnu en forandring. Oplysningstidens filosoffer, som både rummer den såkaldte tyske idealisme, der er orienteret mod foreningen af det sande, det gode og det skønne, og de franske af slagsen som var mere materialistisk orienteret, argumenterer for, at det er arbejdet, der skaber og danner mennesket. Der udvikler sig således et positivt arbejdsbegreb, der understreger, at et menneske bliver rigt og alsidigt, i kraft af et rigt og alsidigt arbejde. Samtidig er det også et kritisk begreb, der kan rettes mod forhold, der hindrer eller blokerer for et rigt og alsidigt arbejde. Den tyske filosof Hegel udtrykker forholdet således:

”Det er meget vigtigt for mig at frembringe noget: jeg må være med; jeg vil tilfredsstilles gennem fuldførelsen af denne gerning. Et formål, som jeg aktivt skal arbejde på, må på en eller anden måde også være mit formål; jeg må i den proces tilfredsstille mit formål, samtidig med at det formål jeg arbejder på, også har mange andre sider, som ikke angår mig. Det er dette, der er subjektets uendelige ret: at det kan finde sig selv tilfredsstillet i sin kreativitet og i sit arbejde” (Hegel citeret fra Negt, 1985:162)

Et menneskeligt tilfredsstillende arbejde baserer sig således i følge Hegel om aktivt og kreativt at fuldføre en gerning, hvis formål man selv har sat sig eller i vid udstrækning har været med til at sætte. Det er også interessant, at Hegel skriver, at der er sider af dette autonome formålsrettede arbejde, der ikke angår det enkelte skabende individ selv. Det er måske en lidt underlig negativ formulering, men så vidt jeg tolker det, handler det om at formålet med individets arbejde også har betydninger,

der rækker ud over at tilfredsstille den enkelte i sin skabende aktivitet. Igennem arbejdet skabes også en umiddelbar brugsværdi for omverdenen eller som noget, der indgår i den større samfundsmæssige arbejdsdeling.

Det er især Marx og den traditionsstrøm der er fulgt i kølvandet på ham som har understreget, hvorledes arbejdet er, at forstå som en erkendende virksomhed. Det er gennem arbejdet, den sanselige genstandsmæssig omgang med tingene, at man lærer tingene og deres sammenhænge at kende. Og det er gennem arbejdet, at man udvikler sine skabende evner og erkender sig selv som et væsen. Samtidig med at man ændrer sine omgivelser gennem arbejdet, ændrer man også sig selv. Marx har udtrykt det således:

”Arbejdet er i første instans en proces, hvori mennesket og naturen deltager, en proces hvor mennesket på eget initiativ iværksætter, regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen. Han stiller sig som naturmagt op som modstykke til selve naturstoffet; han sætter de naturkræfter, han er udrustet med, nemlig arme, ben, hoved og hænder, i bevægelse for at tilegne sig naturprodukterne, i en form der er tillempet hans behov. Samtidig med at han gennem denne bevægelse indvirker og ændrer naturen uden for ham selv, ændrer han sin egen natur. Han udvikler de kræfter, der slumrer i ham, og tvinger dem til lydigt at efterkomme hans magtbud.” (Marx 1972 s. 302, citeret fra Hvid, 2006:64)

Som Negt gør opmærksom på forstås arbejdet hos Marx som et:

“grundlæggende subjekt-objektforhold, hvor der for sanserne, det psykiske apparat og tænkningen skabes en berøringsflade med omverdenen, der er helt afgørende for personlighedsudviklingen.” (Negt, 1985: 172)

Hvis arbejdet har så grundlæggende en betydning for, at mennesket kan udvikle sig som et myndigt, autonomt og kreativt skabende menneske, bliver det en alvorlig sag, når mennesket tvinges til at arbejde under forhold, der ikke opfylder de grundlæggende krav til et menneskeligt arbejde. For kritiske sociologer har det derfor været oplagt med et begreb om menneskeligt arbejde, at konfrontere samfundet med analyser, der viser at mennesket lider under de eksisterende former for (løn)arbejde eller tvangsarbejde. En af de centrale figurer i denne forbindelse er den amerikanske sociolog Harry Braverman.

Arbejdets fornedrelse

Harry Braverman har i bogen med den noget gumpetunge titel *Arbejde og monopolkapital* og den mere sigende undertitel *Om arbejdets fornedrelse under kapitalismen* (1978) analyseret, hvad der er sket med ar-

bejdet i forbindelse med industrialismens gennembrud. Et særligt kendetegn ved og et af de helt centrale dynamiske elementer i den kapitalistiske produktionsmåde²⁵ er arbejdsdelingen eller rettere en særlig form for arbejdsdeling. Alle samfund er karakteriseret ved arbejdsdeling (samfundsmæssig arbejdsdeling), hvor samfundsmedlemmerne varetager og udvikler specifikke opgaver og kompetencer. Den samfundsmæssige arbejdsdeling er et artstræk hos mennesket, som f.eks. kommer til udtryk i, at nogen laver landbrugsmaskiner, andre bearbejder jorden med landbrugsmaskiner, andre igen forarbejder de høstede afgrøder, nogen bringer dem på markedet og andre igen laver mad heraf. Man kan næppe forestille sig den moderne civilisationsudvikling uden en veludviklet samfundsmæssig arbejdsdeling. Mennesket har til alle tider specialiseret sig og forsøgt at finde sin plads i den samfundsmæssige arbejdsdeling, hvorfra de kunne berige samfundet, sig selv og sine. Ingen samfundsudvikling uden samfundsmæssig arbejdsdeling. Som Helge Hvid, med direkte reference til den franske sociolog Durkheim, peger på, skaber denne samfundsmæssige arbejdsdeling grundlaget for, at mennesker kommer i kontakt med hinanden og samvirker med hinanden, hvilket igen danner grundlag for og nødvendiggør, at der udvikles moralske regler for menneskelig interaktion. (Hvid, 2006:72).

Med kapitalistiske samfunds fremmarch blev den samfundsmæssige arbejdsdeling sat under et vedvarende og intensiveret forandringspres, og den samfundsmæssige arbejdsdeling er i dag et globalt og hyperkomplekst anliggende. Traditionelle sammenhænge er blevet sprængt og genindlejret på tværs af tid og rum. Denne komplekse samfundsmæssige arbejdsdeling gør det meget svært at have øje for og være opmærksom på helheden. En proces der har gødet interessen i at forstå, om der er sammenhæng mellem afstanden i tid og rum mellem mennesker og deres organisationer, og graden af uansvarlighed, ligegyldighed, instrumentalitet, brutalitet, kontrol og kvalitetsstyring. Men også i at forstå, som jeg var inde omkring i forrige kapitel, hvorledes den voldsomme udifferentiering af samfundsmæssige funktionsområder medfører at væsentlige sider af helheden undlades i udformningen af samfundets institutioner og deres praksis.

Jeg vil nu i det følgende i stedet fokusere på en anden form for arbejdsdeling, den detaljerede arbejdsdeling. Den er ifølge Braverman grundlaget for de store produktivitetstigninger i industri og service i moderne tid. I modsætning til den samfundsmæssige arbejdsdeling, hvis fremvækst har været kaotisk og 'anarkistisk', er den detaljerede arbejdsdeling gennemført ved hjælp af central planlægning og kontrol. Hvor den samfundsmæssige arbejdsdeling underopdeler samfundet "underopdeler den detaljerede arbejdsdeling mennesket" (Braverman, 1978:66). Denne detaljerede arbejdsdeling ser Braverman som kilden til ødelæggelse af såvel erhverv som de menneskelige evner og behov, med alvorlige konsekvenser for såvel det enkelte individ som samfundet.

²⁵ En produktionsmåde, som også blev et kendetegn ved arbejdets tilrettelæggelse i de statsocialistiske regimer.

”Den samfundsmæssige arbejdsdeling opdeler arbejdet i erhverv, hver svarende til en produktionsgren, den detaljerede arbejdsdeling, derimod, ødelægger erhverv i egentlig forstand og gør arbejderen ude af stand til at gennemføre nogen komplet produktionsproces.” (Braverman 1978:66)

Den detaljerede arbejdsdelings principper har rødder tilbage til den liberale økonom Adam Smith og hans forsøg på at gennemtænke, hvordan produktiviteten kunne forøges markant gennem at nedbryde fremstillingsprocesserne i deres enkelte bestanddele. Den enkelte arbejder kunne nu koncentrere sig om og specialisere sig i at udføre en bestemt og yderst begrænset del af den totale fremstillingsproces. Om dette skriver Arendt:

”Mens fremstillingsprocessens specialisering grundlæggende retter sig imod det færdige produkt, som af natur forudsætter, at forskellige færdigheder er blevet samlet og organiseret i samarbejde, forudsætter arbejdsdeling derimod en kvalitativ ligegyldighed mellem hver enkelt aktivitet, som i sig selv hverken kræver særlige færdigheder eller som har noget mål, men altid blot repræsenterer bestemte mængder arbejdskraft, der lægges sammen på en ren kvantitativ måde.” (Arendt, 2005:132)

Hvor Adam Smith i en vis udstrækning var opmærksom på arbejderen som individ, er arbejdersubjektets interesser og behov helt uden betydning for F. Taylors (1856-1915) i hans indædte – ja måske nærmest psykopatiske – indsats med hensyn til at effektivisere produktionen og nedbryde arbejderens kontrol over arbejdet gennem udviklingen af principperne bag hvad, der blev kendt som Taylorisme eller i bredere forstand *Scientific Management*. Principper som med Bravermans omtrentlige ord er som følger: 1) Arbejdsprocessens adskillelse fra arbejderens kvalifikationer. Arbejdet skal gøres uafhængigt af håndværket, traditionen og arbejderens viden. 2) Alt hjerne-arbejde, skal fjernes fra værkstedet og koncentrerer i planlægnings- og tilrettelæggelsesafdelingen. 3) Arbejdsnormen specificeres i detaljer med hensyn til, hvad og hvordan arbejdet skal udføres og inden for hvilken tidsramme, det skal gøres. Det kræver systematisk forudplanlægning i managementafdelingen, og derved kan »udnyttelsen af dette vidensmonopol bruges til at kontrollere hver eneste trin i arbejdsprocessen og hvert eneste aspekt i den måde den udføres på.« (Braverman, 1978:111)

Den i et civilisationshistorisk perspektiv fortsatte rationalisering af produktionsteknikkerne, accelererede med udviklingen af kapitalismen og kulminerede i forhold til arbejdets indhold og form, med Taylorismens totale opgør med ethvert håndværksmæssigt islæt. Konsekvenserne af denne revolutionering af produktionsmåden melder sig på flere fronter. Hvis menneskeligt arbejde, som det understreges af oplysningstidens filosoffer, grundlæggende fordrer enheden af ånd og hånd i frembringelsesprocesser, at kunne forestille sig helheden, mens man arbejder med detaljen, må denne systematiske fragmentering af arbejdsprocesserne, adskillelse af ånd og hånd, isolationen, en rigid tidstvang, et monotomt og meningsløst arbejde, resultere i nedbrydning af menneskets krop og ånd. Et klassisk eksempel på de menneskelige konsekvenser af Taylorismen ses i filmen *Moderne tider*, hvor Charles

Chaplin som konsekvens af det hårde og monotone arbejde ved samlebåndet, bryder sammen og går fra forstanden. Chaplin går i bogstavelig forstand i ét med de tandhjul, han er tilknyttet som viljeløs arbejdskraft. Skal vi tale om rytmen i arbejdsprocessen, så var der tale om den totale overgivelse til maskinens rytme. Og i denne rytme er tandhjulene langt overlegne, når det gælder om at blive ved. En rytme der er i grundlæggende disharmoni med menneskelige rytmer, og altså derfor umenneskelig. Hvis vi skal forstå arbejdets betydning, som det er formuleret i det udvidede arbejdsbegreb, så er sådanne arbejdsformer menneskeligt destruktive såvel åndeligt, socialt som fysisk.

Selvom disse former for industriel organisering ikke behøvede det hele menneske, ja måske ligefrem frygtede det, så slog denne hårdt fragmenterede arbejdsdeling, de monotone bevægelser og manglende social horisont, tilbage som en boomerang på virksomhederne i form af modstand og sygdomsfravær. Omkostningerne ved sygdomsfraværet kunne dog i væsentlig omfang eksternaliseres til det omgivende samfunds social- og sundhedssektorer, og særligt i tider med høj arbejdsløshed kom nye arbejdere til, hvor de gamle faldt.²⁶

Samlebåndsarbejdet er ikke virkeligheden inden for den del af plejehjemssektoren, jeg har interageret med, men det er bestemt ikke et fremmed fænomen i den offentlige kostforplejning. De store centrale produktionskøkkener, som spiller en stadig større rolle på den offentlige kostforplejnings scene, er organiseret efter modererede udgaver af de traditionelle fordistiske virksomhedskoncepter. Det samme gælder for en stor dels vedkommende de fødevarerindustrielle virksomheder, hvis produkter er i stald hos de dominerende cateringgrossister. De teknologiske rationaliseringer i plejehjemssektoren har, som vi var inde på i forrige kapitel, først og fremmest haft karakter af funktionstømning, ekspertliggørelse og avancerede produktionssystemer. Og som vi skal se nu, så er degraderingen af arbejdet, ikke kun noget der ses i sammenhæng med den fordistiske massefremstillings virksomheder, men også noget, der hænger sammen med den efterfølgende automatisering af de produktive sammenhænge. De procesteknologiske innovationer muliggjorde efterhånden at maskinerne på en lang række felter kunne erstatte arbejderne og omfunktionere, der resterede til at passe disse maskiner.

Den amerikanske sociolog Richard Sennett har interesseret sig for, hvad der sker med arbejdet og ikke mindst arbejdersubjekterne, når der sker teknologiske rationaliseringer. Han beskriver således i bogen *Det fleksible menneske* et besøg på et italiensk bageri i Boston engang midt i 1960'erne. Det var

²⁶ Denne voldsomme teknologiske rationaliseringsproces er gennem historien blevet mødt af modstand fra de faglærte arbejdnernes side, da den nye teknologi udraderede det traditionelle håndværks eksistensmuligheder. Mest kendte op spektakulære er *luddisterne*, (opkaldt efter den nok mytiske leder Ned Ludd) som i det attende århundredes England, angreb de industrielle tekstilvirksomheder og ødelagde maskineriet. Den industrielle revolution har på mere alment samfundsmæssigt plan resulterede i arbejdskampe og arbejderorganisering, som via indflydelse i det politiske system juridisk har sikret arbejderne visse rettigheder og minimumslønninger, som kompensation for virksomhedernes udnyttelse af deres arbejdskraft.

en barsk og larmende arbejdsplads, hvor lugten af sved og gær dominerede. Indeklimaet var ulideligt, og det skete ofte, at bagerne simpelthen kastede op af varme. Men det var også en arbejdsplads, hvor den håndværksmæssige kunnen og stolthed og solidaritet var helt i centrum blandt de græske arbejdere, der i generationer havde arbejdet i bageriet. En meget manuelt betonet og erfaringsbaseret arbejdsliv hvor såvel hænderne, som næsen og øjnene, blev brugt for at vurdere brødet undervejs i processen. Men samtidig også en arbejdsplads, de ansatte havde svært ved at elske, i og med at det var natarbejde og i og med at arbejdet med de primitive maskiner var så hårdt ved deres kroppe.

Sennett kommer tilbage til bageriet efter 25 år og møder en helt anden virksomhed. Nu ejes bageriet af en kæmpekonzern og den mangfoldige brødproduktion er erstattet af en fleksibel specialisering muliggjort gennem avancerede computerstyrede maskiner. Bageprocessen er nu helt og aldeles kontrolleret af fuldautomatikken, og kræver alene, at de ansatte – som næppe kan kaldes bagere mere – på computerskærmen trykker på den brødtype, der er blevet programsat. Sennett beskriver nu bageriet som et veltempereret, lyst og i forhold til forrige besøg også mærkeligt afdæmpet sted. De ansatte repræsenterede en mangfoldighed af etniciteter, som kommer og går døgnet igennem som følge af den nye arbejdsorganisering. Særlig bider Sennett mærke i det øjensynlige paradoks, at i ”denne højteknologiske, fleksible arbejdsplads, hvor alt var brugervenligt, følte arbejderne sig personligt nedvurderede over den måde, de er nødt til at udføre deres arbejde på. Og i dette ’bagerparadis’ forstår de ikke engang selv denne reaktion. Driftsmæssigt er alting overskueligt og velordnet, men emotionelt er det helt uigennemskueligt.” (Sennett, 1999: 72)

I forhold til hans første besøg i bageriet har bagerne nu stort set ingen fysisk kontakt med hverken ingredienserne, dejen eller brødet, men overvåger nu i stedet produktionsprocesserne på computerskærme. Bagerne er ikke mere i stand til at bage, men er blevet programafhængige medarbejdere. De højt avancerede og svært gennemskuelige brødmaskiner er indført for at rationalisere og effektivisere produktionen, men er så fejlbehæftede, at brødene ofte mislykkes, og tit sker det også, at de helt er ude af drift. De ansatte er ikke i stand til at gribe ind, og i modsætning til tidligere tider, smides der nu ofte hele portioner brød ud. Den brugervenlige teknologi, som altså ikke var særlig venlig, når den med jævne mellemrum brød sammen, har sin egen økonomiske logik. Symbolerne på skærmene for flute og bagels kræver ikke kendskab til engelsk, og ydermere gør det muligt at rekruttere billig arbejdskraft.

Bageriet er ud fra et striks arbejdsmiljømæssigt perspektiv blevet humaniseret gennem den nye produktionsteknologi. Frisk luft, veltempererede lokaler, ufarlige maskiner er blevet en realitet. Men Sennetts beretning fra bageriet vidner om, at arbejdet stadig er hårdt, bare på en anden måde. Bagerimedarbejderne i det nye bageri følte sig personligt nedvurderede over måde, de var nød til at udføre deres arbejde på, og som forsvar mod den fremmedbestemt måde arbejdet var organiseret på og

maskineriets uigennemskuelige væsen, udviklede de en ligegyldighed og uansvarlighed over for arbejdspladsen. Udviklingen af moderne industrier følger i høj grad dette mønster. Tacklingen af ulidelige forhold på arbejdspladsen sætter, i sammenhæng med ønsket om øget effektivitet og omsætning, gang i teknologiske udviklingsprocesser, der resulterer i et arbejdsliv, hvor erfaringen, fornemmelserne for maskinerne, den sansekongkrete bearbejdning af naturens materialer til socialt nyttige produkter synes at blive overflødiggjort til fordel for et arbejde af mere operativ karakter. ”Det er et forfærdende paradoks, at vi ved at nedbryde modstand og problemer gøder jorden for ukritisk aktivitet og ligegyldighed hos brugerne” (Sennett, 1999:77).

Karl Marx’ fremmedgørelsesteori, som udarbejdes på baggrund af hans indkredsninger af de menneskelige arbejdes indholdsdimensioner, som vi indtil videre kort har berørt, kan være med til at forklare, hvad det er der sker i det moderne bageri eller køkken. Helge Hvid henviser i denne forbindelse til Grints (1998) bearbejdning af denne teori, og Hvid har hertil selv tilføjet et ekstra femte punkt, som han dog ikke forestiller sig, at Marx ville have bifaldet, af grunde jeg vil lade Hvid om at redegøre for i hans disputats. Fremmedgørelsens årsager er som følger:

- Producentens manglende kontrol over det produkt, han/hun laver. Dermed bliver produktet ikke et udtryk for menneskelighed, men tværtimod en undertrykkelse af menneskelighed, ikke et led i menneskelig livsytringer, men noget fremmed for menneskelige livsytringer. Og når produktet er færdigt, er det en vare, en abstrakt ting, der beskrives i penge.
- Den fremadskridende arbejdsdeling opdeler arbejdet i små delprocesser, som gør, at arbejderen ikke længere er en producent, men blot en mekanisk indretning. Arbejderen er af omstændighederne tvunget til at blive et instrument i en gigantisk rytmisk arbejdsproces.
- Markedsøkonomien og den konkurrence, der knytter sig hertil, bidrager også til fremmedgørelse, fordi den gør alle individer til konkurrenter og dermed fremmedgør mennesker fra sociale fællesskaber.
- Tingene, teknologien, som i overensstemmelse med den menneskelige natur skulle være produceret til at øge menneskets aktionsradius (man, the toolmaking animal), bliver i stedet midler til at kontrollerer mennesket.
- Den opsplittede produktionsproces har fremmedgjort sig selv fra det naturgrundlag, den hviler på. (Hvid, 2006:126-127)

Nedbrydningen af håndværket i dets operationelle bestanddele, som indførelsen af automatiseret procesteknologi og den deraf følgende *deskilling* (nedbrydning af faglighed) af arbejdskraften har sin egen økonomiske logik, idet det gør virksomhederne mindre afhængig af dyrere faglært arbejdskraft,

som nu kan erstattes af ufaglært arbejdskraft eller overtages af maskiner. Et forhold der i direkte relation til cateringsektoren er blevet påvist og diskuteret af Goodman & Rama (1987).

Den rationelle køkkendrift, baseret på detaljerede metodebeskrivelser, raffinerede måltidskomponenter og avanceret produktionsteknologi mindsker behovet for faglige kvalifikationer, men øger behovet for kvalitetssikringssystemer o. lign. Samtidig er der behov for nye kompetencer i forhold til at kunne servicere maskineriet og følge forskrifterne. Denne bevægelse væk fra det erfaringsbaserede og mere sansekonkrete madhåndværk mod et mere systemhåndterende arbejde afspejler sig også i uddannelserne og det generelle faglige kunnen og betyder i sidste, at nye teknologiers funktionsmåde må tage udgangspunkt i tilstedeværelsen af en mere ufaglært arbejdskraft. Sådan fortolker jeg i hvert tilfælde Braverman, når han pointerer:

“As in many other fields of work, the simplification and rationalization of skills in the end destroy these skills, and, with the skills becoming ever more scarce, the new processes become ever more inevitable – because of shortage of skilled labour!” (Braverman 1974:370)²⁷

Den retaylorisering, der har fundet sted inden for rengørings- og hjemmehjælpsområdet, kan måske netop ses som udtryk for en sådan nedadgående spiral i faglærte arbejdskraft. Det relativt lave faglige niveau, kombineret med den aktive og passive modstand som medarbejderne på forskellig vis udviser over for de utilfredsstillende arbejdsforhold, giver sig udslag i at kontrol- og styringsdimensionerne styrkes fra oven. Ligegyldighed og ny disciplinerende styringsteknologi kommer således til at udgøre hinandens vækstbetingelser i en nedadgående spiralbevægelse. I følge Negt (1985) er det netop forestillinger om at mennesket fra naturens side er dovent og skal styres og kontrolleres, der er grundlaget for al herredømme, og som vi også skal se i næste kapitel, er det netop sådanne forestillinger, der ligger til grund for den økonomiske teori og ideologi, der sætter sig igennem i styringen af den offentlige sektor.

Som Yiannis Gabriel henleder opmærksom på i bogen *Working Lives in Catering*, er Braverman blevet kritiseret fra flere sider og på flere fronter. Braverman bliver blandt andet anklaget for ikke at have øje for, at der, på trods af ødelæggelsen af det traditionelle håndværk og den deraf følgende *deskilling*, sker en *reskilling* omkring nye opgavevaretagelser som konsekvens af ny teknologi og nye former for arbejdsorganisering. Ligeledes kritiseres han for at have en idealiseret forestilling omkring det traditionelle håndværk og en manglende forståelse af teknologiens frigørende potentialer. (Gabriel, 1988:11)

²⁷ Her anvendes den engelske udgave af Braverman's bog da kun den første del af bogen er oversat i den danske udgave fra 1978.

Til det første kritikpunkt, som altså går ud på, at der i arbejdslivet udvikles og fordres nye kvalifikationer, som tilfredsstiller medarbejdernes behov for meningsfuldhed i arbejdet, er madhåndværket i storkøkkenet uomtvisteligt været udsat for en omfattende udhulning i takt med at catering- og fødevarerindustrien har overtaget stadig flere tilberedningsprocesser og i takt med indførelsen af avancerede planlægnings- og produktionsteknologier har defineret mere begrænset spillerum for hvilke retter der kan laves i køkkenet. Jeg kunne, i mangel på empirisk belæg herfor, lade det være et åbent spørgsmål om man i et større perspektiv kan sige at køkkenpersonalet parallelt med denne proces har få udviklet deres faglighed i forhold til nye områder igennem jobrotation, selvstyrende grupper m.v. Og dog. Tendensen til at den offentlige kostforplejning adskilles i tid og sted fra producenterne og konsumenterne, at cateringindustriens måltidskomponenter får stadig større plads i de offentlige køkkener, at såvel delene som helheden i tilberedningsprocesserne bliver uigennemskuelige, at normeringerne bliver dårligere, at over halvdelen af plejehjemsbeboerne er fejlnæret, ja, disse forhold taler for, at Bravermans diagnose er retvisende.

Med hensyn til det andet kritikpunkt, der handler om, at Braverman opererer med en idealiseret forestilling om det traditionelle håndværk, ser jeg det som udtryk for en egentlig misforståelse af hans projekt. For, som han skriver indledningsvis om hans konkrete erfaringer med transformationen af de industrielle processer:

”Gennem disse år havde jeg muligheden for på nærmere hold at følge ikke bare transformationen af de industrielle processer, men også måden hvorpå disse processer (arbejdsmæssigt) reorganiseredes, hvorledes arbejderen, systematisk frarøvet en håndværksmæssig arv, kun blev givet lidt eller intet i stedet. Som alle håndværkere, selv de mest uarticulerede, har jeg altid været vred over dette, og som jeg læser disse sider igen, finder jeg i dem ikke blot en følelse af social forurettelse, hvilket var hensigten, men muligvis også en følelse af personlig krænkelse. Hvis det forholder sig således, er det utilsigtet, men jeg mener heller ikke, det gør nogen skade. Imidlertid må jeg gentage, at jeg ikke håber, at nogen heraf drager den konklusion, at mine meninger er formet af nostalgi for en tidsalder, der ikke kan genvindes. Snarere er mine meninger om arbejde bestemt af nostalgi for en tidsalder, der endnu ikke er oprundet, i hvilken den håndværksmæssige tilfredsstillelse, der kommer af en bevidst og målrettet beherskelse af arbejdsprocessen, vil blive kombineret med videnskabens vidundere og maskinvæsnets snildhed.” (Braverman, 1978:8)

Det, Bravermans ønsketækning retter sig i mod i afslutningen af ovenstående citat, er overført til storkøkkenområdet en revitalisering af det håndværkets helt grundlæggende karakteristika bakket om af snilde teknologier. Jeg tilslutter mig i denne anledning Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen, når de fremhæver at Bravermans analyse:

”ikke er en forfaldshistorie fra det ideelle håndværk til det dequalificerende, automatbetjenende arbejde. Det er derimod en almen kritik af den kapitalistiske organisering af arbejdet og teknologiudviklingen, konkretiseret i forhold til en bestemt akkumulationsepoke. Det er en

fortælling om blokerede eller forspildte muligheder, som den industrielle udvikling åbnede for.” (Nielsen og Nielsen, 1999:8)

I relation til ovenstående citat skal det i forbindelse med den sidste linie bemærkes, at den industrielle organisering af arbejdet ikke ses som modsætning til håndværket. Håndværk og industrielle arbejdsgange kan udmærket sameksisterer. Problemet er ikke industrialiseringen, men denne særlige form for industrialisering fra oven, der har domineret udviklingen af det moderne samfund.

Frigørelse fra arbejdet

Som jeg var inde på tidligere, så de gamle grækere på (slave)arbejdet som uværdigt men også helt nødvendigt, for at de selv kunne give sig hen i fri beskæftigelse. Som Larsen og Thyssen gør opmærksom på, proklamerede Aristoteles, at arbejde og slaveri kunne høre op, når maskinerne bevæger sig af sig selv, hvilket forfatterne nok ganske rigtigt tolker som et argument for slaveriets nødvendighed og ikke et forsøg på forudsigelse. (1981:47) Med industrialiseringen begyndte maskinerne for alvor at bevæge sig selv og det endda i et sådan grad, at store dele af befolkningen til tider overflødiggøres og drives ud i ledighed. De objektive muligheder for, at lade maskinerne skabe det nødvendige materielle eksistensgrundlag og derpå som menneske give sig hen i frie aktiviteter, synes i stigende grad at være historisk tilstede. Men denne frigørelse fra arbejdet synes ikke at ske. Vi arbejder i dag så meget som aldrig før, og de mennesker, der udstødes fra arbejdslivet af den ene eller anden grund bliver, tvangsaktiveret, da lediggang betragtes som roden til menneskeligt forfald og som trussel mod væksten i samfundsøkonomien. Den utopiske socialist Charles Fourier kommenterede denne forherligelse af industriarbejdet på følgende måde:

”Elsk arbejdet, prædiker man os. Det er et ironisk og latterligt råd. Man burde i stedet give arbejdet til dem, som vil have det, og gøre arbejdet tillokkende; for i civilisationen er det afskyeligt på grund af lønnens utilstrækkelighed, uroen for arbejdsløshed, kedsomhed i værkstederne, de lange arbejdsdage og det ensformige arbejde. Hidtil er det hverken lykkedes politikken eller moralen at gøre arbejdet elsket. Hele arbejderklassen får stadig mere lyst til ikke at lave noget. Man kan se, hvordan arbejderne i byerne holder fri fra arbejdet både søndag og mandag, hvordan de arbejder uden iver, langsomt og med afsmag.” (Fourier, 1953, citeret fra Larsen og Thyssen, 1981:48)

De utopiske socialister som Fourier (1772-1837), og Robert Owen (1771-1858) forsøgte på helt forskellig vis at vise alternativer til det fremvoksende industrisamfund. Fourier ignorerede simpelthen industrialismen, som han så som en overgangsfase, og beskæftigede sig i stedet med det samfund, der kunne komme herefter. Blandt hans meget fabulerende skrivelser om det perfekte samfund,

hvor saltet i havene ville forsvinde og havvandet forvandle sig til limonade, finder man også mere konkrete udkast til landbrugskollektiver karakteriseret ved afvekslende og alsidigt arbejde²⁸

Den walisiske industrielle pioner Robert Owen havde succes som leder af det første bomuldsspinnier i England, og brugte blandt andet sin formue på at omdanne bomuldsfabrikken New Lanark til en virksomhed, der gav de ansatte væsentligt forbedret arbejds- og levebetingelser. Han forsøgte siden i USA at få kooperativet New Harmony etableret, men oplevede for mange benspænd fra samtiden til at hans ideer ville lykkes. Hans tanker om Kooperationen har dog haft indflydelse på den senere kooperative bevægelse.

Paul Lafarque, som i øvrigt var Marx' svigersøn, havde ligesom Fourier og Owen svært ved at se det frigørende i det industriarbejde, som så åbenlyst drænende livskraften ud af de arbejdende. I følge ham var arbejderklassen selvforskyldt i deres ulykkessaglige situation på grund af deres »perverterede kærlighed til arbejdet«, og slog til lyd for at det nødvendige samfundsmæssige arbejde som et moderne industrisamfund forudsatte, skulle reduceres til tre daglige timer, og således fungere som en slags »krydderi på dovenskabens fornøjelser«. (Negt, 1985:170)

Karl Marx adskiller sig fra Lafarque ved hans forståelse for at nødvendigheden af, at få udviklet produktivkræfterne. Frihedens rige åbner sig på basis af det nødvendige arbejde. Men så vidt jeg kan forstå, er de enige, når det gælder behovet for at sætte arbejdstiden ned, så der kan blive plads til den fri selvvirksomhed, til at menneskers kunstneriske, tænkende og skabende evner kunne komme til udfoldelse.

Den franske socialfilosof Andre Gorz har i forlængelse af Arendt foreslået at reducere arbejdsbegrebet til at dække over det nødvendige samfundsmæssige arbejde organiseret i industrielt organiserede virksomheder. Han kritiserer i den tankevækkende artikel *Arbejdsbegrebet er ikke hvad det har været* (1994) forsøget på at udstrække arbejdsbegrebet til at dække alle former for sanselig skabende aktiviteter, fordi det dermed bliver vanskeligt at skelne mellem på den ene side det nødvendige samfundsmæssige erhvervsarbejde, der selvom det reduceres til et minimum ikke kan undgå at rumme momenter af ulyst og fremmedgørelse, og så på den anden side den frie og kreative selvvirksomhed der i takt med at erhvervsarbejdet reduceres kan folde sig ud i fritiden. Gorz kritiserer det moderne samfund for at gøre alt til arbejde, til noget der antager vareform og i det offentlige rum gøres til genstand for bytte- og udvekslingsrelationer. Gorz argumenterer for, at begrebet *arbejde* reserveres til at dække over alle de ufrie og ikke-skabende aktiviteter, som reelt karakteriserer det moderne samfund i form af kassedamer, rengøringspersonale, servitricer m.v. (1994:65)

²⁸ I følge Larsen og Thyssen (1981)

Her overfor foreslår Gorz at benævne den form for frie aktiviteter, der hører hjemme i fritiden, som *eget-arbejde* eller *fri selvvirksomhed*. Det er simpelthen ikke muligt, understreger Gorz, at forestille sig, at det nødvendige samfundsmæssige arbejde kan imødekomme det ideal, som kommer til udtryk i det udvidede arbejdsbegreb. Det er ganske simpelthen ikke muligt at holde fast i det udvidede arbejdsbegreb inden for det moderne erhvervsarbejde, som i vid ustrækning netop er kendetegnet ved specialiseret arbejde, og som i et stadig mere globalt omfang er udspændt over tid og rum i meget komplekse relationer. Særligt inden for servicesektoren ser Gorz det for problematisk at anvende det udvidede arbejdsbegreb, da dette arbejde jo netop ikke har karakter af stoffligt formende arbejdsaktivitet. Arbejde, forstået som stofforandrende (poietisk) aktivitet, er ikke kendetegnende ved det meste erhvervsarbejde i dag, og det får Gorz til at understrege, at en fastholdelse af dette udvidede arbejdsbegreb gør, at man må betragte de reelt eksisterende former for arbejde med betegnelser som fremmedgørende, specialiseret og ustofligt, som noget det ikke er rigtigt arbejde. Herved fastholdes arbejdet som kritisk begreb og som afsæt for i gennem arbejdskampe og politiske initiativer at gøre op med fremmedgørelsen, tvangen og den detaljerede specialisering. (op. cit.:67) En sådan bevægelse forudsætter ifølge Gorz, at evnen til selvvirksomhed og en grundlæggende orientering mod at forstå arbejdet som poietisk aktivitet og dermed kunne forstå de nuværende betingelser som undertrykkende og fremmedgørende er til stede og lever/hviler i de arbejdende subjekter, indtil de politiske forudsætninger for en forandring af forholdene bliver en realitet. (op. cit.:68) En sådan forestilling er ifølge Gorz problematisk, for som han siger: »Under de nuværende omstændigheder eksisterer hverken muligheden for at forvandle arbejdet eller den subjektive evne til at gøre det.« (smst.)

”*Arbejde* forstået som selvvirkeliggørelse gennem fremstillingen af ”ikke-fremmedgjorte genstande” er for det meste noget, der kun er muligt i form af beskæftigelse ved siden af erhvervsarbejdet”. Vi ”arbejder rigtigt”, når vi netop ikke er ”på arbejde”. Men dette ”rigtige arbejde” som jeg vil kalde ”eget-arbejde” eller fri selvvirksomhed, savner et samfundsmæssigt rum, hvor det kan udfolde sig samfundsprægende og –skabende. Dette rum gælder det om at skabe. Nedsættelsen af arbejdstiden er helt nødvendig, men ikke en tilstrækkelig forudsætning for det.” (Gorz, 1994:69)

I et frigørelsesperspektiv handler det ifølge den figur Gorz tegner, om at tilkæmpe sig og skabe et samfundsmæssigt rum for selvvirksomhed hinsides det traditionelle erhvervsarbejde og dermed få erfaringer med og dermed udvikle evnen til fri selvvirksomhed. En sådan læreproces, kan ikke bygge på erfaringer fra det eksisterende erhvervsarbejde, men må dyrke de former, der trods alt kommer til udtryk i fritiden, og som rummes i livsverdenen. Mulighederne for udfoldelse af selvvirksomheden må ifølge Gorz være det normative udgangspunkt for en frigørende praksis, og lige som Negt ser han de historiske muligheder for et sådant brud åbne sig. Gorz citerer i den forbindelse Negt:

”Distancen til ens eget arbejde, den kritiske vurdering af, om det man laver nu er menneskeværdigt eller ej, det er noget, der er trængt ind i bevidstheden hos brede dele af befolkningen.” (citeret fra Gorz, 1994:71)²⁹

Et citat som Gorz helt og holdent tilslutter sig og bruger til at spørge om ikke netop den stadig mere udbredte tendens til, at arbejdssubjekterne, i en vurdering af hvor lidt autonomi og livsfylde deres erhvervsarbejde bibringer dem, søger at finde udfoldelse for sine skabende evner hinsides erhvervsarbejdet. En søgeproces der grundlæggende forhindres af lønarbejdets massive beslaglæggelse af tidsrummet. Således vil en udfoldelse af selvvirksomheden afhænge af massive arbejdstidsnedsættelser samt en vedtagelse af, hvad han kalder en *tidspolitik*, der omfatter:

”den kulturelle og rumlige udformning af vores livsmiljø, men også hele uddannelsespolitikken, spørgsmålet om sociale ydelser og rettigheder, alt sammen med henblik på at forøge mulighederne for selvhjælp, selvforsørgelse og selvvirksomhed.” (Gorz, 1994:73)

En sådan tidspolitik skal ansprende til, at der åbnes en mangfoldighed af samfundsmæssige rum, hvor dette *eget arbejde* eller *fri selvvirksomhed* kan udfolde sig uden at være underlagt hensynet til samfundsmæssige mål, og dermed blive vurderet på effektivitetskriterier. At Gorz er stærk inspireret af Sartres meget individorienterede eksistentialisme bliver tydeligt, når han efterfølgende beskriver udfoldelse af eget-arbejdet som en aktivitet, der alene tjener:

”egennytten”, ”selvforsørgelsen” og ”udfoldelse og plejen af ens egen person og de personer man har et privat livsfællesskab med. Det er kun i overensstemmelse med sin *egensindighed*, hvis den ikke er underlagt samfundsmæssige nyttekriterier og ikke skal relatere sig til samfundets totalarbejde og til reproduktionen og bekræftelsen af hele det samfundsmæssige system af relationer. Det private område har sin egen egensindighed: Her er individerne til for hinanden som unikke personer, de skal ikke tjene nogen overordnede samfundsmæssige formål – selv om de selvfølgelig også kan gøre det inden for rammerne af privat samarbejde og ud fra en personlig overbevisning”(op. cit.:74)

Det er tydeligt, at Gorz mener, at der er ganske store problemer forbundet med at fastholde arbejdsbegrebet som den centrale kategori for menneskelig frigørelse og fornuftig samfundsskabelse. Arbejdet skal som begreb reserveres til det mere eller mindre fremmedbestemte og slidsomme og tidsmæssigt reducerede samfundsmæssige arbejde, og derved give mulighed for fri selvvirksomhed i den private sfære.

I forbindelse med denne afhandlings problemstillinger er det yderst relevant at få sat spørgsmål ved, om den for de ældre og de ansatte på mange måder ulykkessalige situation, som omsorgsarbejdet befinder sig i, skal forsøges forandret gennem at trække opgaven væk fra erhvervsarbejdets arena og

²⁹ Citatet stammer oprindeligt fra Oskar Negt's bog *Die Herausforderung der Gewerkschaften*, Frankfurt, 1989. (s. 266)

de økonomiske og styringsmæssige redskaber og arbejdsdelinger, der hersker her, for i stedet at blive genindlejret i familien og lokalsamfundet? Eller om det skal handle om at skabe andre former for sociale institutioner og andre former for arbejde som kan eksistere i et rum som hverken er baseret på *det døde arbejdes* principper eller baserer sig på en genindlejring i de nære sammenhænge? En problemstilling jeg vender tilbage til i kapitel 6.

Inden jeg forlader Gorz og argumentationen om ”frigørelse fra arbejdet”, skal det understreges, at Gorz dermed ikke mener at organiseringen af det nødvendige samfundsmæssige arbejde skal overlades til teknokraterne og arbejdsgiverne. Han understreger, at vilkårene for dette arbejde skal forbedres i væsentlige henseender, men han slår samtidig fast, at dette arbejde ikke kan omformes fuldstændigt til »helt overskuelig, livsverdensmæssig egen-aktivitet« (1994:72). I hans bog *Paradisets veje* fra 1983, argumenterer han for, at det simpelthen ikke vil være muligt i en stadig mere globaliseret verden, baseret på komplekse specialiseringer på tværs af tid og rum, at få fremstillet vores moderne forbrugsgoder og stadig have kontrol over hele processens midler, mål og mening. Trægheden i systemet lader sig ikke afskaffe, og en eller anden grad af fremmedgørelse er prisen for at leve i et samfund, der skaber komplicerede produkter, hvorfor det ifølge Gorz er en fejldisponering at sætte alle de emancipatoriske kræfter ind på at levendegøre erhvervsarbejdet. Her er han helt på linie med Habermas, som heller ikke tildeler frigørelse af arbejdet nogen større værdi i frigørelsen af den menneskelige fornuft og fornuftsbaseret samfundsdannelse.

Frigørelse af arbejdet

Oskar Negt er på linie med Hannah Arendt, Habermas og Gorz i deres påpegninger af, hvordan samfundets produktivkræfter snævert og instrumentelt er blevet orienteret mod bevidstløs og subjektløs masseproduktion og -konsum uden øje for menneskets skabende potentialer og behov. Også Negt ser et stort problem i måden hvorpå arbejdet er blevet absoluteret til at være den eneste kilde til samfundsmæssig rigdom. Men til forskel for de der vil tage afsked med arbejdsbegrebet, ønsker Negt at fastholde arbejdet som det centrale felt for menneskelig frigørelse og fornuftsbaseret samfundsdannelse. Ved at nedvurdere arbejdsbegrebet i forsøget på at distancere sig fra de former, arbejdet antager i den industrialistiske produktionsproces, skyller man barnet ud med badevandet. Selvom arbejdet viser sig som fordummende, fornedrende og tidsrøvende, eksisterer der i arbejdet, hvad Negt kalder et »kulturelt sandhedsindhold, (...) bundet til den levende arbejdskraft i dens mangfoldige udtryksformer, der rækker langt udover produktionen af industrielle brugsgenstande.« (1985:161)

Oskar Negt insisterer på det kritik-, modstands- og forandringspotentiale, der er forbundet med den utopiske indholdsdimension, som rummes i begrebet om *det levende arbejde*. Når Negt insisterer på at fastholde arbejdets utopiske indholdsdimensioner, handler det ikke kun om, at et sådant begreb kritisk kan rettes mod de eksisterende former for arbejde. Begrebet om det levende arbejde kan også fastholde orienteringen mod at få udviklet en mangfoldig af nye måder at arbejde på.

”Alternativet til det borgerlige erhvervsarbejde, der har gjort os dumme og ensidige, er ikke den idealistiske illusion om ophævelse af arbejdet som sådan, men kampen om at mangfoldiggøre og udvide samfundsmæssigt anerkendte former for arbejde, der står i egenproduktionens og selvvirkeliggørelsens tjeneste.” (Negt, 1985:163)

Negt taler således for, at det må handle om at udstrække det levende arbejdes grundlæggende principper til erhvervsarbejdet, og dermed mangfoldiggøre erhvervsarbejdet hvad angår udtrykket og indholdet. Det ses således som frugtbart i et frigørelsesperspektiv at forfølge en strategi, der forsøger at forandre det han kalder *det døde arbejde* (og de andre blot kalder arbejde) i det levende arbejdes billede, og samtidig sigter på at reducere det eksisterende døde arbejde så der kan blive mest mulig fritid til mere autonom selvudfoldelse. Negt argumenter også for generel arbejdstidsnedsættelse og dermed øget tidssuværenitet, således at der kan produceres en mangfoldighed af samfundsmæssige udkast, gennemføres eksperimenter og iværksættes lære- og forandringsprocesser, der kan give erfaringer og basis for, at der kan skabes nye former for samfundsmæssig organisering af arbejdet.

Man fornemmer tydeligt at det er arbejdets kulturelle dimensioner, der står i centrum hos Negt. Kultur og arbejde hænger sammen, sådan at forstå at kultur oprindeligt var et arbejdsbegreb, der handlede om den bevidste opdyrkelse af naturlige ressourcer. Med de moderne principper for arbejdets organisering som opsplittet og specialiseret lønarbejde rykkes arbejde og kultur fra hinanden, og det kulturelle bliver noget, der dyrkes i afgrænset samfundsmæssig sfære. Palle Rasmussen, der har beskæftiget sig med sammenhængen mellem arbejde og kultur hos Negt, skriver således:

”Kultur må forstås som en *produktionsform i hverdagslivet*. Denne forståelse afspejler således netop den oprindelige betydning af ordet kultur: Det drejer sig om opdyrkning af sanserne. For sanserne er det livsvigtigt at kunne genkende sig selv i objekterne, i den genstandsmæssige omverden, man dagligt har at gøre med. Sanserne udvikles derimod ikke ved at blive overvældet af opsplittede indtryk.” (Rasmussen, 1997:57)

Arbejde og kunstsans

Som optakt til den konkrete analyse det empiriske materiale, vil jeg med udgangspunkt i nedenstående citat sætte fokus på betydningen af et stort håndværksmæssigt element i arbejdet:

”Videnskabeliggørelsen og teknologiseringen af arbejdsprocesserne har ført til, at menneskene også har mistet deres naturlige evner og færdigheder i deres omgang med tingene. Det, jeg her har i tankerne, er en ekspropriation af sanserne, af tænkningen, af alle de evner til selv at udføre noget, som det komplekse maskineri efterhånden har taget fra os. Alle de apparater og maskiner, vi bruger til daglig, tillader kun ganske få indgreb. Alle mennesker besidder en række håndværksmæssige evner, men der bliver stadig færre objekter, som kræver at disse evner bliver brugt. De rester af en individuel håndværksmæssig kapacitet, som endnu eksisterer, står i så grel modsætning til hele den objektiverende teknik, at det virkelig gør det rimeligt i denne sammenhæng at tale om ekspropriation.” (Negt, 1994:55)

Negt taler endvidere om en egentlig primitivisering af relationerne mellem mennesker og livsverdenen som følge af den massive objektdominans som de teknologiske rationaliseringer har medført. I en verden hvor mere og mere er præfabrikeret udtørrer menneskets skabende kræfter. Oversat til positiv indholdsdefinering af det levende arbejde, er det vigtigt, at teknikken og arbejdsdelingen udfordrer den arbejdernes kreative og skabende potentialer og giver mulighed for, at den arbejdende kan bruge sine hænder og evner til at give produktet sit udtryk. Når Negt i denne forbindelse taler om evnen til ekspropriationserfaring, er det fordi han mener at den moderne teknologi i mange – men ikke alle – henseender har eksproprieret mulighederne for en omsorgsfuld forarbejdning af ting. Der ligger også i ekspropriationsbegrebet en henvisning til at vi før hen, inden disse instrumentelle teknologiske rationaliseringer slog igennem, har haft en sådan omsorgsfuld og kreativ omgang med tingsverden. Som vi har været inde på i kapitel 4 var madlavningen i de offentlige storkøkkener tidligere præget af håndværksformen, men omsorgsfuld over for den menneskelige fysik var den ikke. Følger man Negt i hans argumentation, vil man nemt kunne blive tiltalt for at nære et romantisk og restaurerende forhold til tidligere tiders teknologier. Det skal derfor understreges - sådan forstår jeg i hvert tilfælde Negt - at pointeringen af, at den voldsomme teknologiske rationalisering har ødelagt nogle vigtige håndværksmæssige elementer, ikke skal ses som et forsøg på en venden tilbage til tidligere tider, men derimod at genopdage nogle udbytterige kulturteknikker og gøre dem til genstand for nye læreprocesser og en ny produktionskultur.

Som vi har været inde på tidligere, var det kendetegnende for håndværkeren, at han mestrede både detaljen og helheden, ja hele håndværket. For nærmere at forstå betydning af denne bemestring trækker introducerer Nielsen og Nielsen begrebet kunstsans. Et begreb der oprindeligt er skabt af Marx for at begribe de uindløste potentialer i industrialiseringen, men som den tyske socialfilosof Rudolf zur Lippe har videreudviklet.

Begrebet forbinder to dimensioner. For det første en arbejdsmæssig dimension, en æstetisk formgivningskapacitet, som har at gøre med det konkret sanselige forarbejdning af materialet på en måde, der stimulerer den historiske udviklede menneskelige »evne(n) til i arbejdet med detaljen at fastholde del og helhed som en både praktisk og forestillet enhed.« (zur Lippe, 1978:74, citeret fra Nielsen og Nielsen, 1999:9) En evne som vi har været inde på ovenfor har fået udtørret sine kilder i takt med en

ensidig udvikling af produktionsapparatet. Den anden dimension handler om at skabe mulighed for udfoldelse af den første dimension, så den danner grundlag for at arbejdet kan bidrage til »et rigt socialt liv og fællesskab«. Arbejdet er således forstået som en kulturskabende aktivitet. (op. cit.:10) Som forfatterne i et tidligere anvendt citat understreger med henvisning til Braverman, skal forsøget på at introducere kunstsansbegrebet som et kritisk og horisontudviklende begreb, ikke ses som et forsøg på at vende tilbage til tidligere tiders håndværkersamfund, men derimod kritisk at spørge om ikke »transformationen af håndværket kunne have fundet andre former.« (op. cit.:8)

Vilkårene for udvikling af kunstsansen i lønarbejdet har, som vi har været inden på tidligere, været så godt som strukturelt umuliggjort gennem fragmentering og specialiseringsprocesser. Dette undertrykte behov har så forsøgt at finde andre udtryksskanaler i den private sfære, som hobbyarbejde m.v. Selv ikke i hobbyarbejdet ser Negt de store muligheder for at kunne udfolde menneskets skabende evner og »udfordre den intellektuelle kombinationsevne«, af den grund, at også hobbyarbejdet i vid udstrækning baserer sig på præfabrikerede enheder. (Negt, 1994:56) Det kan muligvis have ret i. (Jeg kender dog flere for hvem det at samle en IKEA reol udfordrer den intellektuelle kombinationsevne til sin maksimale grænse)

Det centrale spørgsmål i denne forbindelse er hvor stort et element af kontrol over hele processen, der skal til, før vi kan tale om, at kunstsansen bliver stimuleret og udviklet i arbejdet. Håndværket i såvel hobbyarbejdet som i lønarbejdet må jo nødvendigvis afgrænse sig i forhold til den totale indsats som er forbundet med at forvandle naturens produkter til ting og sager. En kok, kan således ikke være kok hvis hun selv skal smede sine pander og gryder, så markerne til med grøntsager og høste dem, opdrætte kødkvæg og malkekvæg, producere surmælksprodukter og olier. At udfoldelse af et håndværk må basere sig på en samfundsmæssig arbejdsdeling, betyder ikke, at det er ligegyldigt, hvordan denne samfundsmæssige arbejdsdeling er organiseret. Vi har tidligere i kapitlet beskæftiget os med det, som Braverman betegnede som den specialiserede arbejdsdeling, og som handlede om, hvordan arbejdsprocessen blev ekstremt fragmenteret, så den kun krævede ganske få bevidstløse mekaniske greb. Denne form for taylorisering af arbejdet genfindes kun i modererede udgaver i de allerstørste storkøkkener, som egentlig er at karakterisere som madfabrikker. Som vi har også har været inde på, så er det håndværksmæssige element i arbejdet blevet udhulet gennem indførelsen af avancerede procesteknologier, hvis produktionslogik adskiller produktion og konsumtion i tid og rum. Præfabrikerede og højtforarbejdede måltidskomponenter, bliver efter detaljerede metodiske anvisninger kombineret til menuer i køkkenet, for derefter at blive sendt videre i systemet til de endelige destinationer. Udfoldelse af kunstsans i arbejdet må således baseres på en vis samfundsmæssig arbejdsdeling og Kooperation, og kan ikke eksistere under forhold, der ikke giver plads til, at man kan udtrykke sine særlige erfaringer, ideer og kreative indslag i arbejdet.

Fremtidens tallerken – en analyse

Jeg vil nu med afsæt i såvel kapitlet om moderniseringen af den offentlige kostforplejning, som dette kapitels forsøg på at indkredse arbejdets mere grundlæggende menneskelige og samfundsmæssige betydninger, give mig i kast med at analysere det empiriske materiale ved hjælp af de begreber og figurer, der er blevet bragt på banen.

Det første, jeg retter mit analytiske fokus på, er et kritiktema, der umiddelbart er svært at udskille fra selve madlavningens vilkår, men som alligevel udgør et selvstændigt tema, nemlig adskillelsen i tid og rum af madlavning og måltid. Dette afsnit har fået overskriften *sammenhæng i tid og rum*. Herefter vil koncentrere mig om at få analyseret forhold, der knytter sig til selve madlavningen. Med direkte reference til en kritik-tema-overskrift, fra et af fremtidsværkstederne, kalder jeg dette afsnit *at lave mad fra bunden*. Jeg vil på denne baggrund forsøge at læse begrebet om kunstsansen i arbejdet ind i analysen for at se, om vi hermed kan indfange en væsentlig overgribende dimension i det empiriske materiale.

Igennem mine senere gennemlæsninger og refleksioner over det empiriske materiale, forekommer det mig at en helt central dimension i kritikken og de utopiske udkast knytter sig til spørgsmålet om at have indflydelse på, hvordan arbejdet kan tilrettelægges, så det tager afsæt i såvel personalets, som de ældres mangeartede behov. Denne analysevinkel bliver lagt over materialet i afsnittet *ønsker om indflydelse og deltagelse*. Endelig vil der være et kort analyseafsnit, der bærer overskriften *det sociale måltid*. Afslutningsvis vil jeg foretage en opsamling. Med afsæt i denne opsamling vil jeg dels vise, hvordan vi gennem en forståelse af arbejdets betydning er kommet noget tættere på et svar, der kan tilfredsstille afhandlingens indledende problemformulering, dels stille nogle nye spørgsmål, der kan lede os videre.

Det er først og fremmest protokollerne fra fremtidsværkstederne og præsentationerne på workshoppene jeg her vil basere analysen på. De sammenhænge omkring maden og måltidet, der kom til udtryk i visionen om *det velduftende plejehjem*, korresponderer i overvejende grad med de fremtidsudkast, der blev skabt i forbindelse med *fremtidens tallerken*. I kapitel 6 vil jeg kaste mig over en analyse af *det velduftende plejehjem* og koncentrere blikket på den alternative rationalitet, der synes at være forbundet med at skabe en mere organisk form for institution.

Lad mig, inden jeg tager fat på analysearbejdet, knytte et par kommentarer til brugen af det empiriske materiale. Fremtidsværkstedsformen giver, på den måde materialet opsamles i protokoller, ikke umiddelbart muligheder for at se menneskene bag ytringerne som andet end en gruppe. Man kan selvfølgelig se, om bestemte temaer træder oftere igennem end andre, og om de får stor opslutning ved stemmeafgivning, men de protokoller, man efterfølgende bl.a. skal basere sin analyse på, åbenba-

rer ikke, om der er enighed blandt deltagerne om disse temaer. Jeg vender senere tilbage og diskuterer fremtidsværkstedet som metode, og vil blot her gøre opmærksom på, at når jeg på trods af disse forbehold sætter lys på et bestemt tema, som fx det at »lave mad fra bunden«, hænger det sammen med, at det reelt blev et tema på fremtidsværkstedet, og at mine erfaringer i øvrigt fortæller mig, at dette er et tema. Jeg ved bare ikke om det er faglærte økonomaer eller ufaglærte mandlige køkkenassistenter, der gør det til et tema.

Sammenhæng i rum og tid

Som det fremgik af den indledende fortælling udfoldede der sig gennem hele aktionsforskningsprocessen et gennemgående tema, der handlede om den store afstand i tid og rum mellem køkkenet og spisningen. Det kom særligt til udtryk i den arbejdsgruppe, der havde udgangspunkt i centralkøkkenmodtagerkøkken relationen. Hvis vi genkalder os deres præsentation på workshoppen, så var den bygget op omkring to tegninger. (bilag 4) Den første tegning er en tegneserie, der illustrerede hvorefter maden »uden kærlighed« blev masseproduceret og udportioneret på et fabriksanlæg, hvorefter den med lastbil blev fragtet til plejehjemmet. »Dagens levering« bliver modtaget af en noget skeptisk køkkenmedarbejder, hvorefter maden genopvarmet uden hensyn til de enkelte måltidskomponenters særlige krav til genopvarmning. Herefter sættes maden i på madvogne og skubbes ud på afdelingerne. De to beboere i tegneserien overraskes over, at maden kommer ind i madvognen, og som den køkkenassistent, der fremlagde historien hertil kommenterede »uden nogen form for advarsel«. Under måltidet udbryder den ene beboer, at kødet er sejt, mens den anden trodsigt proklamerer at hun ikke er sulten. På det sidste billede udbryder den ene af de ældre et »hjælp os«.

Fra et køkkenperspektiv går kritikken blandt andet på, at de ikke har kontrol over, om maden i sidste ende også bliver anrettet og serveret som tiltænkt. Den ukritiske genopvarmning af maden kan således også ses som en (meget udbredt) kritik af, at man ude i modtagerkøkkenerne eller ude på de enkelte afdelinger ikke gør sig umage med at håndtere maden som tiltænkt, hvorfor den sidste rest af den æstetiske og sensoriske appel, der kunne være til stede i maden, mistes. Som jeg var inde på i forrige kapitel er netop denne manglende kommunikation og forståelse langs kæden fra køkkenbord til spisebord et centralt tema i på den kostfaglige scene. På den anden side kan det også ses som et udtryk for, at respekten for centralkøkkenets mad kan ligge på et meget lille sted, hvilket blandt andet kom til udtryk i at personalet ikke selv havde lyst til at spise den mad, der kom fra centralkøkkenet.

Denne kvalitative ligegyldighed, der her kommer til udtryk, kan tages til udtryk for en svag kommunikation og manglende fælles fodslag i organisationen. Det synes i hvert tilfælde at være således problemet traditionelt forstås i de kostfaglige kredse. Indsatsen rettes derfor mod at forbedre samar-

bejdsstrukturerne på det kommunikative plan. Ligegyldigheden, som er i familie med dovenskaben, skal, som vi har været inde på, ikke ses som en karakterbrist eller manglende ønske om at ville gøre det godt. Det skal derimod forstås som en reaktion på fremmedgørelse.

Ønsketænkningen, som den kommer til udtryk på den anden tegning, gik først og fremmest i retning af, hvordan køkkenet for fremtiden kunne integreres som en mere levende og sanselig del af den institutionelle helhed. Dette ønske gennemsyrrer de fleste af de forestillinger, der er kommet til udtryk fra de indledende fremtidsværksteder, over workshopen til tænketankens arbejde. Med udgangspunkt i drømmen »om vores eget køkken« vil jeg gå igennem en række af de værdier og hensyn, som kan komme til udtryk, når køkkenet er genindlejret i den nære institutionelle kontekst. Andre dimensioner i tilknytning hertil, såsom muligheden for de ældre at deltage i køkkenarbejdet, vil jeg komme ind på i kapitel 6, hvor jeg med udgangspunkt i utopien om det velduftende plejehjem, sætter mere fokus på ældresiden.

Som ramme for de fire dimensioner, der karakteriserer drømmen om »vores eget køkken« er der tegnet et hjerte i hvert af hjørnerne på arket. En detalje, som den medfølgende fortælling ikke berører direkte. Som det fremgik af *tegneserien* blev maden i det nuværende system lavet 'uden kærlighed', hvorfor jeg tolker disse fire hjerter som et udtryk for, at denne ønskedrøm om eget køkken i mere omfattende forstand er baseret på en anden rationalitet, der giver plads til at udtrykke kærlighed og have hjertet med i arbejdet og relationen til beboerne.

På det første billede ser vi to glade mennesker og ordet »individualitet«. Som det blev fremlagt, handlede det både om opmærksomheden på og respekten for de ansattes og de ældres individuelle behov, ønsker og ressourcer. For de ældres vedkommende var det særligt problemet med, at de ikke fik den mad de af forskellige grunde ønskede og havde behov for, hvorfor det nødvendige næringsbehov i stort omfang blev løst med næringsdrikke. Så vidt jeg tolker budskabet om at tage hensyn til individualiteten, så drejer det sig også om at kunne tage hensyn til de ældres biologiske rytmer. Et generelt problem på plejehjem, og altså ikke kun de som er underlagt *cook-chill* teknologien, er at køkkenet er organiseret efter de ansattes rytmer. Der er tale om kvindearbejdspladser, og en meget stor del af disse kvinder har en familie at tage sig af, hvorfor ønsket om at kunne komme hjem til familien og de reproduktive gøremål, der er knyttet hertil, resulterer i et udtalt behov for en daglig arbejdstid, der ligesom andre lønarbejdere slutter efter 8-9 timer, engang midt på eftermiddagen. Og så plejepersonalet, der blandt andet står for madserveringen, er talmæssigt mest tilstede i dagtimerne. Dette betyder, at de tre hovedmåltider og mellemmåltiderne af ressourcemæssige årsager koncentrerer sig til en periode på 9-10 timer, og for de, der hjælpes sidst ud af sengen, ligger morgenmaden og frokosten meget tæt op af hinanden. I de resterende 14-15 timer er de ældre mere eller mindre uden mad. Så den sult, der her tales om, stammer således både fra det forhold at maden ikke er appetitlig

og derfor ikke bliver spist i samme omfang som beregnet, og at den ikke følger de ældres biologiske rytmer. Hertil kunne man forestille sig, at denne sult også relaterer sig til behovet for »at spise med øjnene«.

I visionen om »vores eget køkken« blev der således gjort opmærksom på ønsket om fleksibilitet som en anden central dimension. Som det fremgår af tegningen står viserne på uret ud fra 'kl. 3' (kl. 15.) hvilket netop illustrerer arbejdsdagens ophør for de fleste. I fremlæggelsen blev det understreget at ønsket om i eget køkken, at kunne lave velduftende og appetitstimulerende mad fra bunden krævede fleksibilitet blandt de ansatte. Dette var et tema, som gik igen i flere af de fortællinger, der blev skabt og diskussioner, der blev taget på fremtidsværkstederne og workshopen. Dette var en svær problematik at finde løsninger på, for ønsket om »en normal arbejdsdag« synes lige så stor, som indsigten i at de ældre har brug for, at maden, måltidet og plejen tager afsæt i de ældres behovsrytmer. Der blev arbejdet med forskellige former for arbejdsfordelings-modeller, hvilket må tages som udtryk for at et ønske om solidarisk at skabe grundlag for et mere fleksibelt system.

På næste billede ses en ældre person med et tilfredst og nærmest lykkeligt udtryk i ansigtet. Årsagen er duften af maden. Billedet udtrykker den almene erfaring, at duften af mad stimulerer appetitten. En erfaring som de ældre har med sig fra et langt liv, og som både rummer en psykologisk dimension, der knytter sig til forventningerne om at få stillet sin sult, (for manges, men ikke alle vedkommes) en mere social dimension, der handler om det snarlige samvær med de andre omkring spisebordet, og en rent fysiologisk der handler om at signalerne fra madlavningen og måltidsforberedelser, forbereder fordøjelsessystemet til at modtage maden. En sanselig dimension af madlavningen, som i denne vision er muliggjort gennem etableringen af "vores eget køkken"

På den sidste tegning ser vi et grisehoved og nogle grøntsager, og ordene »mad fra bunden«. Hermed nærmere vi os et meget centralt tema i det empiriske materiale, hvis betydning jeg nu under egen overskrift vil arbejde mig ind på.

At lave mad fra bunden

På især det ene af de to fremtidsværksteder kom køkkenpersonalets utilfredshed ved i stort omfang at være henvist til anvendelsen af voldsomt forarbejdede måltidskomponenter fra fødevarerindustrien frem i kritikfasen som i utopifasen. Fra kritikfasen fra fremtidsværkstedet den 29. juni 2004 blev følgende kritiktema skabt på baggrund af den indledende brainstorm:

INGEN CHARME VED AT LAVE INDUSTRIMAD

- manglende friske grøntsager

- for lidt håndværk
- masseproduktion
- maden bliver opvarmet
- alt bliver behandlet ens
- for lidt sæson
- dampet mad dufter ikke
- maden bliver mere og mere elendig
- intet individuelt præg
- industriost
- ingen stegt flæsk med persillesovs
- flæskesteg uden flæskesvær

Med udgangspunkt i disse stikord udviklede arbejdsgruppen drømmen om plejehjemmet »Fred of ro«. (bilag1) Et plejehjem med eget køkken, hvor »kokekonen Laura« symboliserede en faglighed, der formår at holde hus. På tegningen er angivet en række pile, der illustrerer flowet fra mark til måltid og tegner en mere traditionel forståelse, af hvorledes køkkenet efter aftale modtager råvarer (men ikke præfabrikerede måltidskomponenter) som gennem kyndig håndtering bliver til mad, til menuer og til sidst måltider for de ældre. Menuer som på indbydende vis er blevet præsenteret på forhånd. I den videre bearbejdning af dette udkast, blev der også tilføjet pile den anden vej, således at de endelige menuer både afspejlede de ældres ønsker og køkkenpersonalets faglighed. En faglighed, der med stor grad af autonomi netop knytter sig til at være opmærksom på de mange behov, ønsker, muligheder og nødvendigheder, der mødes i madlavningen.

Denne gruppe formulerede i forlængelse af fremtidsværkstedet den i afsnittet ovenfor omtalte tegneserie, som i forhold til temaet »mad fra bunden« sætter et kritisk blik på den overindustrialiserede madfabrikation, afstanden i rum og tid, den kærlighedsløse og sansefattige, ja faktisk uappetitlige mad, som er resultatet af den eksisterende produktionsteknologi, faglig delkvalificering, undernormering og et meget presset økonomisk råderum.

Det synes tydeligt, at en væsentlig kritik retter sig mod den fungerende produktionsteknologi, der som vi var inden på i kapitel 3 er kendetegnet ved, at den koncentrerer madlavningen i korte og mere kontinuerlige forløb, hvorefter maden opbevares på køl i perioder, der strækker sig op mod en uge. Centralkøkkenets teknologi er hverken kendetegnet ved en tayloristisk arbejdsorganisering, hvor personalet er bundet til ensidigt gentagende arbejde eller til et fuldautomatisk anlæg, som det f.eks. gjorde sig gældende på det bageri i Boston som Sennett genbesøgte.

Cook chill teknologien betegnes af værkstedsdeltagerne med udsagn som »masseproduktion«, »ingen charme ved at lave industrimad«, »for lidt håndværk« og »manglende friske grøntsager« m.v. Hvis vi skal forstå hvorfor »manglende friske grøntsager« og andre udsagn, der knytter sig til brugen af cateringindustriens halv- og helfabrikata bliver fremhævet, så hænger det ikke sammen med at køkkenudstyret, forstået som pander, gryder og ovne ikke er egnede til mere frisk forarbejdede råvarer, men må ses som en konsekvens af en række forhold. For det første bygger implementeringen af *cook chill* systemerne på centralforvaltningens ønske om at få nedbragt produktionsprisen pr. måltidsenhed, hvilket forudsætter, at produktionen specialiseres. Dette fordrer, som vi har været inde på tidligere, at væsentlige sider af madlavningen udskilles fra køkkenet og placeres hos specialiserede producenter. Således bliver en overvejende del af grøntsagerne, rensset, skrællet, findelt og fortilberedt i fødevarerindustrielt regi, og ankommer til køkkenet i poser med nøje afstemt og kvalitetssikret indhold, lige til at viderebearbejde. Denne arbejdsdeling betyder samtidig, at køkkenet får nedlagt det rum og de maskiner, der skal til for at tilberede grøntsagerne. De økologiske omlægningsprocesser har som centralt indsatsområde at få disse funktioner tilbage i køkkenet, og dette arbejde har vist, at mange ansatte har et ambivalent forhold til at skulle tage sig af de rå naturprodukter. På den ene side værdsættes friskheden, smagen, konsistensen og muligheden for at anvende en langt mere mangfoldigt udvalg af arter og sorter. På den anden side kan det være vanskeligt at se, hvordan de skal få tid til dette tilberedningsarbejde, som desuden kan være koldt, snavset, vådt og hårdt.

På den tredje samling i forbindelse med *det velduftende plejehjem* blev dette tema om teknologivalg og ønsket om at lave mad fra bunden behandlet. Af denne diskussion kom det synspunkt frem, at det ikke handler om, at man fra medarbejdernes side ønsker at erobre alle tilberedningsprocesser tilbage til køkkenet, men derimod bevidst at definere hvilke arbejdsopgaver man ønsker at varetage i køkkenet, og hvilke man ønsker at lade specialiserede forarbejdningsvirksomheder håndtere.

Det er således ikke muligt at angive nogen generel formel på den optimale arbejdsdeling mellem køkkenet og de bagvedliggende forsyningslinier. Det må altid afhænge af lokale forhandlinger på baggrund af køkkenets størrelse, udstyr og ikke mindst medarbejdernes vurderinger i forhold om givne tilberedningsprocesser i køkkenet i bred forstand er berigende for arbejdslivet og madkvalitet. Det empiriske materiale, der er opfanget i 'mine' protokoller og referater giver os ikke mulighed for at komme nærmere ind på, hvordan en anden arbejdsdeling mellem køkken og industri ideelt eller konkret kunne tage sig ud. Hvad der derimod er afgørende i spørgsmålet om teknologivalg er hvilket spillerum, der i udgangspunktet defineres af initiativtagerne. Der er afgørende forskel på udfoldelsesgraden af hvad man vil kunne kalde teknologisk fantasi, alt efter om spillerummet snævert defineres af eksisterende fysiske og organisatoriske rammer eller om denne proces har mulighed for at tage udgangspunkt i mere eller mindre frie rammer, som det gør sig gældende i forsøgsvirksomhed.

Ønsket om at lave mad fra bunden, kan så vidt jeg forstår udsagnet, ikke reduceres til et spørgsmål om at få tilbageerobret centrale produktionsprocesser til køkkenet, men er i lige så høj grad et spørgsmål om, at man som individ og kollektiv føler, at man har kontrol over produktionsprocessen og dens endelige produkt, således at man til i sidste ende kan se sig selv i produktet og føle, at man har investeret sig selv i arbejdet, fået udviklet og afprøvet sin faglige viden og fornemmelser i samspillet med udstyr, råvarer og med tanke på de der skal spise maden.

”Det handler om respekt. Ingen kok vil finde sig i, at skulle lave sovs af 100 liter vand og 1 kilo bouillon-pulver – uden måske oven i købet at vide, hvad sovsen skal bruges til”³⁰

Det kokken Claus Tingstrøm påpeger i dette citat, er den dobbelte krænkelser af de køkkenfagligheden i de offentlige storkøkkener, der kommer til udtryk ved både at være tvunget ind i rollen som bevidstløs tilbereder af en uigennemskuelig om end muligvis ernæringsrigtig måltidskomponent, og samtidig være uden viden om den endelige menus komposition og destination.

Forskellen på den offentlige kostforplejning med dens besætning af økonomaer, køkkenassistenter og køkkenmedhjælpere, og restaurationsbranchens kokke og kokkeelever træder i medierne tydeligt frem som forskellen mellem lavstatus- og højstatusarbejde, mellem bevidstløst industriarbejde og kreativt håndværk, mellem anonyme industrielle lavkvalitetsprodukter og gedigne højkvalitetsråvarer fra lokale og regionale småskalaproducenter, mellem anonyme og tavse brugere og restaurationens mere aktivt tilbagemeldende publikum, mellem kvinder og mænd. Når alt kommer til alt, er der dog langt flere gråtoner mellem disse modsætningspar.³¹

Men det væsentlige i denne forbindelse er, at medie-kokkene de sidste 10 år har været de primære eksponenter for en revitalisering af madlavningen baseret på sæsonens friske, økologiske og råvarer hvilket blandt andet har givet sig udslag i manifest for *Det Nye Nordiske Køkken*³². Et manifest der er skrevet udelukkende af mænd, og som sikkert har været med til at fremprovokere *Oprør fra Maven*³³. Et primært kvindebaseret netværk, der arbejder for at nyorientere de offentlige køkkener mod man-

³⁰ Interview med kokken Claus Tingstrøm i Økonomaen nr. 8. 2003

³¹ Det er jo egentlig ikke rigtig muligt at komme med entydige svar på hvorfra deltagerne i fremtidsværkstedet henter deres kritik. Der er jo tale om en mangfoldighed af mennesker fra forskellige socialisationsforhold og med erfaringer fra et stort historisk tidsspænd, der bl.a. kunne give de ældste blandt deltagerne en mulighed for at sætte den nuværende situation i et faghistorisk perspektiv. For nogen dannes kritikken formentlig på baggrund af personlige erfaringer fra hjemmets madlavning, andre igennem at leve sig ind i det transcenderende univers som de moderne kokke bevæger sig i, men hvis fascinationskraft jo netop også opstår fordi den taler til en særlig erfaring eller drift i den enkelte. Andre igen er måske slet ikke så kritiske da de ikke umiddelbart oplever nogen form for ekspropriation af muligheden for at lave en god mad, al den stund at de rent faktisk ikke har erfaringer fra livssammenhængen der står i et modsætningsforhold til kvaliteten af den mad de professionelt er involveret i fremstillingen af.

³² http://www.norden.org/jord_skog/virksomhed/sk/Nordisk%20køkken%20manifest.pdf

³³ www.oproerframaven.dk

ge af de samme grundlæggende principper, som gør sig gældende i manifestet og mod at give mere status til arbejdet med at lave hverdagsmad.

Når ønsket om at kunne »lave mad fra bunden« og få det håndværksmæssige ind i arbejdet får så stor opmærksomhed, vil jeg hævde, at det hænger sammen med en følelse af fremmedgørelse over for såvel produktet som sig selv og sin omverden. En fremmedgørelse, der hænger sammen med den opsplitning af arbejdsprocesserne, og manglende muligheder for at opdyrke sanserne i arbejdet. Når de økologiske omlægninger, bliver mødt med så stor velvilje fra de kostfaglige kredse, tror jeg blandt andet, at det hænger tæt sammen med erkendelsen af at den økologiske udfordring i et vist omfang imødekommer behovet for en mere sanselig og håndværkspræget produktionsform.

Ønsker om indflydelse og deltagelse

Et af de helt væsentlige kritikpunkter på fremtidsværkstederne handler om den manglende indflydelse i hverdagen. En kritik, der både relaterede sig til de ældres muligheder for at være medbestemmende i forhold til hvad og hvornår der skal spises, og mod de ansattes muligheder for handle i overensstemmelse med hvad situationen påbyder. En af topscorerne i den afstemning, der fandt sted efter kritikfasen hed »ufleksibelt bestillingssystem«, efterfulgt af udsagn som »alt er forudbestemt – egne idéer kommer ikke frem«, »tung madplanlægning« og »for lidt indflydelse på planlægningen«. Der tegner sig således et billede af en hverdag præget af høj grad af systemtvang og en tilsvarende indsnævring af mulighederne for såvel de ældre som de ansatte at gøre sine subjektive erfaringer, forestillinger og behov gældende. Der kan i det empiriske materiale registreres en stor opmærksomhed omkring de ældres behov for deltagelse i forberedelserne til måltidet samt hensynet til, at man som køkken- og plejepersonale bliver i stand til at tage hensyn til de ældres individuelle behov. De systemer, der er blevet introduceret med henblik på at få kommunikeret de ældres behov og ønsker ned i køkkenerne, anses for at være for tunge og ufleksible. Omsat til utopitemaer, skulle 'fremtidens talerkeren', således afspejle beboernes behov. »Beboerne bestemmer madplanen« var sammen med »mere fokus på den enkelte beboerne« og »alt er muligt i køkkenet« udsagn, der gik igen i flere af utopitemaerne.

Kritikken af det ufleksible system var helt afgørende stærkest i det fremtidsværksted, hvor deltagerne havde en hverdag i om omkring centralkøkkenet med dets *cook chill* teknologi og modtagerkøkkenet med dets genopvarmningsudstyr. Den samme grad af systemtvang omkring madlavningen, genfindes ikke på det andet fremtidsværksted, hvor de deltagende plejehjem hver havde deres eget køkken. Kritikken af de manglende indflydelsesmuligheder samlede sig på dette fremtidsværksted om, hvordan der kunne skabes den optimale kostpolitik, og hvordan der kunne skabes en praksis, der virkeliggjorde den. En af grupperne præsenterede en illustration, (bilag 6), der viser hvordan de ældres

livshistorier og vaner i fremtiden udgør grundlaget for køkkenets produktion af menuer, samtidig med at der er fokus på de ældres aktuelle situation. Kombinationen af opmærksomheden på de ældres vaner og deres livssituation gør køkkenerne i stand til at omsætte deres kostfaglige viden om menuernes ernæringsindhold og sensoriske og æstetiske kvaliteter til et ala carte køkken. Dele af denne arbejdsgruppe udviklede til workshopen, historien om *fluen på væggen*. En fremtidsfortælling, der blandt andet handler om, at beboernes individuelle behov løbende drøftes og imødekommes af køkkenet. Beboernes medbestemmelse er meget større, og de har mulighed for at deltage med det huslige arbejde. Maden er i udstrakt grad ønskemad, og gruppen understreger afslutningsvist at »vi skal passe på, at borgernes billede af deres livskvalitet ikke kommer til at blive overskygget af ernæringsstabeller – økologi – politikker – tilsyn osv.«

Spørgsmålet om indflydelse vender vi tilbage til i næste kapitel, hvor det blandt andet skal handle om indflydelsesmulighederne i lyset af den nyliberalistiske forvaltningsteknologi. Her må jeg blot konstatere, at der fra medarbejderside eksisterer et udtalt ønske om, at blive i stand til at agere på den erfaring og viden, man har og får om de ældres behov og ønsker. Et ønske der i vid udstrækning blokeres af de tunge systemer, der er udviklet af effektiviseringshensyn, og af hensyn til kvalitetssikringen.

Det sociale måltid

På det fremtidsværksted, hvor de to plejehjem med eget køkken deltog, var det mest dominerende tema, uroen omkring måltidet. »Kaos/uro i spisestuen«, var den ubestridte topscorer, efterfulgt af »serveringen går for hurtigt«, »spisesituationen er ikke hyggelig«, »fokus på måltidet er for ringe«, »for lidt plads i spisestuen«, »uæstetisk spisesituation«, »unødigt støj fra personalet ved måltidet«, »måden der makes på er uværdig«, »for mange rollatorer«, »servicet er ikke tilrettet den enkeltes behov«, og »mangel på personale ressourcer«. De efterfølgende kritikbilleder (bilag 5) samlede sig om »kampen om maden«, »synkron-madning« og »stress og jag i forbindelse med måltidet«. I utopifasen udfoldede der sig originale ideer til hvordan rammerne omkring måltidet kunne gøres smukke, indbydende og hyggelige i samarbejde med brugerne, beboerne og deres pårørende. Præsentationerne af fremtidens rammer om måltidet var, på begge fremtidsværksteder, karakteriseret ved at have store ligheder med restauranter. Lyset er smukt, bordene er veldækkede med lys og blomster, væggene er dækket med kunst og i hjørnet sidder en pianist og spiller dæmpet på sit klaver, og ikke mindst kan man sidde uforstyrret sammen med dem man holder af.

I forbindelse med projektet *fremtidens kost til ældre*, blev der afholdt et fremtidsværksted med det formål at idéudvikle fremtidens spise miljø og sociale samvær på plejehjemmene. Deltagerne var skuespillere, scenografer, designere, arkitekter, kokke, marketing- og reklamefolk og antropologer. Be-

grundelsen for at inddrage disse faggrupper var »at disse i det daglige ikke er konfronteret med de begrænsninger, som plejecentrene rummer. Dette forhold indebærer erfaringsmæssigt, at deltagerne har let ved at generere idéer.« (Beck og Kofod, 2003) Af det idekatalog, der efterfølgende blev udarbejdet, fremgår det at de ideer som denne tværfaglige gruppe kom op med, på afgørende punkter er identiske med de ideer, som gruppen af køkken- og plejepersonale udfoldede. At det hænger sådan sammen, har at gøre med selve fremtidsværkstedet som socialt frirum. Hverdagens begrænsninger holdes netop (kunstigt) på afstand i et vellykket fremtidsværksted, og der gives mulighed for at mere frit at forestille sig hvordan en ønskefremtid kunne tage sig ud. Når der således gives plads til at udfolde sig mere frit, kan deltagernes mere omfattende fornemmelser af gode og nødvendige livssammenhænge komme til udtryk. En æstetisk og social orientering, der til dagligt ikke har mulighed for at komme til udtryk, og derfor ikke umiddelbart kan observeres. Men selvfølgelig er der forskel på om fremtidsværkstedets tema knytter an til det konkrete arbejdsliv eller forholder sig helt frit til rammerne for fremtidens plejehjem. Fremtidsværkstederne i forbindelse med *fremtidens tallerken*, var i udgangspunktet tænkt ind i den konkrete omlægningsproces. Ideerne skulle efter, at have været 'ude at flyve', forsøges landet igen, så de kunne befrugte omlægningsprocessen og dermed berige hverdagspraksis. Selvom 'virkeligheden' sættes i parentes for en stund så lurder den alligevel, og påvirker udkastene. Derfor er udkastene i så høj grad relateret til de konkrete rum og vilkår. Man skal således ikke undervurdere medarbejdernes sociale fantasi, men heller ikke muligheden for et frugtbart samspil mellem medarbejdergrupper og de kunstneriske lag.

Opsamling og diskussion

Søndag den 21. maj 2006 afslørede DR-programmet *Magasinet Søndag*, på baggrund af skjulte optagelser, at der på plejehjemmet Fælledgården foregik, hvad der blev beskrevet som »massiv omsorgssvigt«. Programmet viste blandt andet, hvordan personalet talte hårdt og svinsk til de ældre, at de ældre blev efterladt med våde bleer, en uhumsk hygiejne. Udseendelsen afstedkom umiddelbart i at lederen af plejehjemmet blev fritstillet, og en efterfølgende medieinteresse, der inden for den første måned (22/5-22/6) dannede grundlag for 392 artikler³⁴, som søgte at finde svar på, hvordan det kunne ske, og hvem der har ansvaret for denne affære. Socialminister Eva Kjer Hansen (V) reagerede med at udtale at »de ansatte skulle sendes på kursus i anstændig opførsel.« (Ekstra Bladet d.22. maj) Sundhedsborgmester i København Mogens Lønborg (K) understregede som reaktion på denne udtalelse at »det var en god ide«, men at man skal passe på med at give personalet hele skylden. Plejehjemsledernes organisation foreslog, at de ansatte skulle videoovervåges. Foreningen Fag og Arbejde, der organiserer en stor del af de ansatte, efterlyste flere ressourcer til uddannelse. De ansatte

³⁴ Avisdatabasen - Infomedia

på Fælledgården erklærede igennem fællestillidskvinden, at episoderne må ses på baggrund af et tredobbelte pres, de oplever fra nedskæringer, stadig flere krav og de pårørende som var efter dem.

Det rejser sig selvfølgelig et spørgsmål om, hvor retvisende disse klip er, i forhold til den totale situation, men tilbage er der selvfølgelig en kerne af sandhed i de situationer, der blev filmet og udsendt. Gik man ind og lavede lignende skjulte optagelser omkring måltidet på de plejehjem, der deltog i fremtidsværkstedet, vil man, ifølge personalets situationsbeskrivelser, have store muligheder for at få klip i kassen, der viser en række uværdige situationer, hvor personalet ikke udviser hensynsfuldhed over den enkelte ældres behov. Den efterfølgende offentlige forargelse vil ligeledes få de forskellige myndigheder og organisationer til at placere ansvaret, og forklare årsagerne som manglende personaleressourcer, for dårlig uddannelse og for ringe kvalitetskontrol. Som vi skal se i næste kapitel, bliver der fra centralt politisk hold reageret med krav om indførelse af kvalitetsstandarder og styrings- og kontrolmekanismer, der skal sikre, at der bliver levet op til disse standarder. En styringslogik, der grundlæggende bundet i en mistro til at medarbejdernes evne til selvstændigt at kunne varetage deres arbejde på kvalificeret vis.

Giver man personalet mulighed for at udtrykke sig frit om forholdene, som det i udstrakt grad gør sig gældende på et fremtidsværksted, viser det sig, at personalet langt hen af vejen er klar over, at der er store problemer med at leve op til de kvalitetsstandarder som er beskrevet i institutionens kostpolitik og de kvalitetsstandarder, der udspringer af medarbejderens erfaringer fra deres øvrige livssammenhæng. Protokollerne fra fremtidsværkstederne afslører en udviklet opmærksomhed på de sammenhænge i institutionens mad- og måltidskultur, der burde etableres, hvis det overhovedet skal være muligt at have et ordentligt måltid. Medarbejderne er kede af, at det ikke er muligt at gøre det for de ældre, som burde gøres. På spørgsmålet om, hvad der burde gøres, udviser personalet en engageret interesse i at skabe de nødvendige rolige, smukke og omsorgsfulde omgivelser. Der produceres således en række fremtidsudkast, der alle sammen peger i retning af, at såvel selve måltidet, som forberedelserne hertil skal være en god oplevelse for både de ældre som personalet.

Den omfattende kritik af de eksisterende vilkår for madlavningen og spisningen, som kom til udtryk under fremtidsværkstederne, vidner om, at der på trods af dårlige eksistensvilkår er et stort element af fagstolthed og kunstsans i spil. Skal kunstsansen kunne udfolde sig, kræver det i følge deltagerkredsen at køkkenet bliver en integreret del af institutionen, og at håndværket og de friske råvarer sættes i centrum.

Den instrumentelle adfærd, som kan registres i relationen mellem medarbejderne og de ældre, er ifølge den kritiske arbejdslivsvidenskab, jeg har konsulteret i dette kapitel, at forstå som en menneskelig reaktionsmåde på umenneskelige arbejdsforhold. Nu er 'umenneskelig' en kraftig term, og del-

tagerkredsen vil næppe give deres samtykke til at deres arbejdsforhold som helhed blev defineret som umenneskelige. Hverdagen er nemlig også fyldt med forsøg på at gøre arbejds- og livsforholdene mere menneskelige. Den sociale orientering, der kommer til udtryk i fremtidsværkstederne, er til stede i hverdagen, men får i følge deltagerne ikke den plads, der skal til for, at den kan folde sig ud i en praksis, der korresponderer med deres forståelser af en god sammenhæng i arbejdet og institutionslivet.

Det forekommer mig rimeligt at konkludere, at de medarbejderudviklede fremtidsudkast rummer nogle vigtige forståelser af, hvordan arbejdet med at give de ældre et godt måltid mad kan organiseres. Der tegner sig nogle sammenhænge, hvor medarbejderne har en langt større autonomi i forhold til at gøre det, som de oplever, burde gøres. Disse ønsker til, hvordan der skal laves mad og spises i plejehjemmet, er egentlig meget beskedne og fornuftige. Og alligevel fremstår de for deltagerkredsen som radikalt umulige at virkeliggøre. Indflydelsen i dagligdagen rækker ikke til at sætte gang i processer som grundlæggende kan ændre på forholdene. Man føler sig fastlåst i en kombination af kronisk undernormering og systemtvang.

Igennem aktionsforskningsprocessen og afhandlingen heraf, blev det stadig mere klart, at omsorgskrisen hænger tæt sammen med de styringsteknologier, der fra centralt hold bliver implementeret for netop at sikre særlige kvalitetsmålsætninger og kunne placere ansvaret for manglende imødekomme heraf. Medarbejdernes egne erfaringer og forestillinger om, hvordan arbejdet kan tilrettelægges og institutionen indrettes, ugyldiggøres i vid udstrækning og erstattes af systemiske teknologier, der reducerer personalet til serviceudbydere af bestemte forhåndsdefinerede ydelser. Hermed synes der at tegne sig en negativ spiral, hvor manglen på autonomi og myndighed i kombination med kronisk undernormering og stadig flere opgaver, sætter personalet under et stort pres. Et pres der reageres på med øget sygdom og øget instrumentel arbejdsorientering, hvilket vanskeliggør forsøget på at møde såvel de officielle kvalitetsmålsætninger som de kvalitetsforståelser, som personalet henter fra deres øvrige livssammenhæng. Herpå reageres der fra den politiske forvaltning med implementeringen af yderlige incitaments- og kontrolsystemer, som så sætter medarbejderne under yderligere pres.

Deltagerkredsens fremtidsudkast til den gode mad- og måltidskultur på plejehjemmet vidner om et stort udfoldet potentiale i forandringen af den eksisterende mad- og måltidskultur, ja af omsorgskulturen. At tage det empiriske materiale alvorligt fører for mig at se til, at vi må stille spørgsmålet: Hvordan kan dette potentiale komme til udfoldelse og danne grobund for nye institutionskultur, der tilfredsstiller såvel de ældres som personalets behov for et sanserigt, meningsfuldt og omsorgsfuldt liv? Hvordan kan der skabes rum og tid til at forfølge konturerne af den alternative omsorgskultur, der tegner sig når spørgsmålet stilles til medarbejderne? For at komme nærmere disse spørgsmål er

det for mig at se nødvendigt at beskæftige med, hvad det er for en udviklings- og styringslogik, der er på spil i omsorgssektoren som helhed. Det skal det nu handle om.

Det nyliberalistiske moderniseringsprojekt

Som det fremgik af den indledende fortælling, præsenterede jeg efter fremtidsværkstederne deltagerne og deres kollegaer for en foreløbig analyse af de temaer, der var vokset frem i løbet af værkstederne. En analyse, der viste et udtalt behov for at skabe en ny mad- og omsorgskultur, hvor håndværket, kontinuiteten, nærværet, det smukke, roen og hensynet til den enkelte og helheden kom i centrum. Én af reaktionerne på denne fremlæggelse kom fra en køkkenassistent, der udtrykte sig nogenlunde således: »Alle disse smukke ord om tværfagligt samarbejde, det sociale måltid og faglig udvikling er noget man igen og igen hører fra de faglige organisationer, i uddannelsen, på plejehjemmet og fra kommunen. Problemet er, at vi i hverdagen ikke har mulighed for at efterleve disse smukke ord«. Jeg noterede mig efterfølgende dette perspektiv med en blanding af mismod og interesseret nysgerrighed. Mismodet relaterede sig til at *fremtidens tallerken* her blev forstået som et initiativ, der måske nok kunne bidrage, til at de nødvendige sammenhænge blev tematiseret offentligt, men som samtidig skrev sig ind i koret af overordnede politikker og etikker, hvis praksisforandrede potentialer hidtil havde vist sig mere eller mindre frugtesløse. Den interesserede nysgerrighed rettede sig mod, hvad det er for dynamikker og logikker, der er bestemmende for udviklingen af sektoren og muligheden for at sætte handling bag ordene.

Fra de faglige organisationer, forvaltningen og forsknings- og uddannelsesinstitutionerne produceres, som jeg også har understreget tidligere, en stadig strøm af politikker og etikker om kvalitet i arbejdet og omsorgen, hvilket afspejler produktionen af ny viden om sammenhænge, nye hensyn og en form for institutionel refleksivitet, som har udviklet sig historisk i forsøget på at forbedre forholdene. Som jeg har været inde på tidligere, skal dette dog ikke ses som et samlet forsøg på at sætte et mere helhedsorienteret alternativ igennem, men derimod et forsøg på at udnytte de spillerum, der åbner sig, og få implementeret koncepter og teknikker, der kan fremme særlige aspekter af det gode (arbejds)liv på plejehjemmet, og dermed styrke de særlige faglige miljøer og deres dagsorden og interesser. Disse politikker og etikker er ikke bare kilde til faglig optimisme og inspiration, men åbenbart også kilde til ulyksalighed, frustration og vrede over ikke i dagligdagen at være i stand til leve op til de værdier og hensyn, der trænger sig på. Der eksisterer således en reel kløft mellem de ideelle fordringer og objektive muligheder på den ene side og hverdagens vilkår for handling på den anden side.

Min kritisk teoretiske grundforståelse bød mig i forbindelse med denne erkendelse at overveje, om ikke aktionsforskningsprojektet netop skulle omorienteres fra mit oprindeligt mere pragmatiske per-

spektiv spillerums-perspektiv til i højere grad at fokusere på 1) hvad det er for en grundlæggende udviklingslogik/rationalitet, der er på spil, ikke bare i den offentlige kostforplejning, men i den offentlige sektor som sådan 2) hvordan vi som samfund skal blive i stand til at sætte en anden dagsorden for udviklingen af fremtidens omsorgsinstitutioner, som formår at binde borgernes forestilling om et godt ældreliv, og institutionspersonalets forestillinger om et godt arbejdsliv sammen med den store pulje af viden, der er høstet i de udspaltede videnskabelige og ekspertkulturelle miljøer. Et skridt, der på den ene side tegner sig som en abstraktliggørelse i forhold til deltagerkredsens aktuelle situation og muligheder, men som på den anden side bygger på en forståelse af, at det håb og ønske om paradigmatisk forandringer, som deltagerkredsen udtrykker, kræver et langt mere udvidet spillerum, som det vil være vigtigt at få begreb om. Etableringen af tænketanken var et forsøg på at gå af denne vej.

I takt med, at jeg reorienterede aktionsforskningsprojektet mod en mere tværfaglig deltagerkreds og inviterede disse til hjælpe mig med at indkredse konturerne af det velduftende plejehjem, blev kritikken af den offentlige sektors styringsværktøjer fortsat mere fremtrædende. Det blev stadig mere klart, at hvor deltagerkredsene betonedes behovet for at skabe sammenhænge i professionsudøvelsen og udvikle autonomien og tilliden i hverdagen, var den dominerende styringsideologi og viften af afledte værktøjer orienteret mod at adskille fagligheden i en vurderende og en udøvende del og erstatte tillidsrelationer med kontrol, evaluering og dokumentation.

Af de løbende refleksioner over tænketanks-forløbets tematiske tyngdepunkter blev det for mit vedkommende stadig mere indlysende, at moderniseringen af den offentlige sektor skyder frem med basis i en særegen udviklingslogik, som øjensynligt næres af bred politisk konsensus. Den kontinuitet og styrke, hvormed moderniseringen af den offentlige sektor skrider frem, gør, at den nemt får karakter af uafvendelig realitet. På den anden side synes denne moderniseringspraksis destruktive sider at åbenbare sig stadig mere åbenlyst. Forsøg på at bane vejen for et paradigmeskift i den offentlige mad- og omsorgskultur synes således begunstiget med det forhold, at det dominerende paradigme har alvorlige funktions-, ressource- og legitimitetsproblemer. Problemer, der potentielt kan skabe åbninger i forhold til at forsøge noget nyt.

Baggrunden for moderniseringsprogrammet – kort fortalt

I forrige kapitel beskrev jeg indledningsvis det moderniseringsprogram (med forholdsvis bred parlamentarisk konsensus) blev søsat med den konservativt ledede regering, der kom til i 1982. Moderniseringen af den offentlige sektor blev iværksat som et svar på det Tore Jacob Hegland (1994)

har kaldt ressourcekrisen, funktionskrisen og legitimationskrisen i velfærdsstaten. *Ressourcekrisen* viste sig som generel økonomisk afmatning på grund af høj arbejdsløshed og pres på de offentlige budgetter, hvilket igen kunne føres tilbage til den funktionsoverførelse fra nære netværk forankret i civilsamfundet til det offentlige regi, der havde fundet sted. *Funktionskrisen* manifesterede sig dels ved at det socialstatslige kompleks af institutioner, der blev planlagt og etableret 'fra oven' under hensynet til universalistiske og funktionalistiske principper og standarder, i stigende grad ikke korresponderede med den stadig mere differentierede behovsstruktur, der udviklede i kølvandet på samfundets modernisering. Men funktionskrisen viste sig også som socialstatens manglende opmærksomhed på og foregribelse af nye sociale problemområder. Endelig taler Hegland om *legitimationskrisen* som udtryk for en tendens til, at den folkelige solidaritet og opbakning, der havde båret velfærdsprojektet frem, var begyndt at bryde sammen, og socialstaten fik dermed vanskeligheder ved at legitimere sig over for betydelige dele af befolkningen. Hegland understreger at der i befolkningen eksisterer et dobbelt og tvetydigt forhold, der på den side giver sig udtryk i at det "socialstatslige system er for tungt, for fjernt, for bekosteligt – noget burde gøres". På den anden side skal de "ældre have det godt, de syge skulle behandles ordentligt, de åndssvage er selvfølgelig vores fælles ansvar, osv." (Hegland, 1994:19)

Når politologerne taler om, at der fra starten af 1980'erne iværksættes et skelsættende moderniseringsprogram, skal det således ikke ses som et udtryk for at den borgerlige regering, da den kom til magten i 1982, satte ind med en radikal tilbagerulning af socialstatsprojektet, som det bl.a. skete i Storbritannien, endsiges havde et færdiglavet programkatalog, der i detaljen udstak målet og midlerne. Der var en forholdsvis bred konsensus bag behovet for at gøre noget nyt for at bringe socialstaten ud af denne omfattende krisesituation.

På de socialpolitiske område blev der sat ind med decentraliseringstiltag, i et forsøg på at løse problemerne så tæt på borgerne og i håb om, at det vil fremme enkle og præcise løsninger. På plejehjemsområdet sker der, som vi har været inde på tidligere, en egentlig afinstitutionisering. Forebyggelse som strategi blev fremhævet men fik ifølge Hegland vanskeligt ved at gøre sig gældende på grund af ressourceknaphed og tidsforskydningen mellem indsats og resultater. Herudover skulle de lokale netværk og frivillige organisationer opmuntres til at varetage de sociale problemer. Hegland beskriver den historiske udvikling i forhold til det socialpolitiske forsøgsarbejde i fire perioder, som det i forhold til en diskussion om fremtidigt forsøgsarbejde inden for ældreomsorg og kostforplejning vil være på sin plads at trække frem i dets hovedlinier. Den første fase, som Hegland noget poetisk har kaldt *de tusind blomster periode*, har afsæt i ungdomsoprøret. Fra begyndelsen af 1970'erne ses en lang række sociale eksperimenter at udfolde sig fra neden, blandt andet i form af alternative rådgivninger, krisecentre, beboerhuse, alternative høj- og efterskoler, alternative institutioner for børn og unge og eksperimenteren med nye bo og omsorgsformer for sindslidende. Hegland pointerer, at

forsøgsinteressen spredte sig fra disse alternative miljøer til frontmedarbejderne i de offentlige institutioner og forvaltninger, men generelt ikke blev opfattet med velvilje inden for de herskende magtcentre, da denne vildtvoksende projekt- og forsøgsflora irriterede den herskende måde at planlægge og udvikle på. (op. cit.:245)

Den anden fase, kaldet *udviklings- og programfasen*, løb gennem 1980'erne, med afsæt i den omfattende krise, der manifesterede sig i socialstaten i starten af 1980'erne, og som altså både gav sig udtryk i et forholdsvis stramt moderniseringsprojekt, og i offentlig subventionerede forsøgs- og udviklingsprojekter. Jeg vil ikke her gå i detaljer med de konkrete forsøgsprogrammer, men blot henlede opmærksomheden på Hegland's pointe om, at denne relativt omfattende statsligt initierede forsøgsaktivitet kom i stand på baggrund af en erkendt samfundsmæssig krise. En krise der skabte et offentligt beredskab, der afstedkom et samspil mellem lokale aktører og de centrale myndigheder. (op. cit.:247)

Den tredje fase udfoldede sig op gennem 1990'erne og havde et mere selektivt fokus på, hvilket forsøgsområder der skulle prioriteres, og det blev i sær samfundets allermest marginaliserede grupper, der kom i centrum de puljefinansierede forsøgsprogrammer. Hegland identificerer i den forbindelse en række centrale konfliktområder i forbindelse med disse forsøgsprojekter, og fremhæver blandt andet »DJØF'ernes fornyede indtogsmarch med deres markedsmekanismer og mål-ramme styringsfilosofier« som en central problematik for forsøgsprogrammernes gennemslagskraft. Disse management- og markedsorienterede styringsparadigmer har ifølge Hegland ydet en markant modstand mod forsøgs- og udviklingsinitiativerne. (op. cit.: 249-50)

I et bredere samfundsmæssigt perspektiv er moderniseringen af den offentlige sektor blevet en kontinuerlig affære, som med tiltagende kraft har udviklet sig omkring en særlig logik og sæt af teknologier og bredt sig ind i stadig flere områder. En af de centrale pointer i Niels Ejersbos og Carsten Greves bog *Moderniseringen af den offentlige sektor* (2005) er den kontinuitet, der kan registreres i moderniseringsprogrammets kurs og omfangsforøgelse, uanset om den siddende regering har base i de Konservative, Socialdemokratiet eller Venstre. Der har således hersket bred enighed om, at sætte den offentlige sektor i stand til at få mere ud af de ressourcer, den fik tilført, hvilket fordrede ny styreform i den offentlige sektor. Den såkaldte *mål- og rammestyring* blev opfundet til lejligheden, og er baseret på en antagelse om, at organisationer (kommuner, institutioner, arbejdsgruppen, ja det enkelte menneske) ved opstilling af klare og entydige mål vil være i stand til at vælge de mest hensigtsmæssige midler til opfyldelse af målsætningen. Målsætningerne bliver i generelle vendinger fastlagt fra centralt politisk hold, typisk departementet. De underlæggende enheder har herefter ansvaret for at tilrettelægge aktiviteterne således, at de fastsatte mål i videst muligt omfang kan realiseres inden for de givne økonomisk rammer. Der er derfor tale om en udpræget top-down model reguleret gennem kontrakter, hvorfor denne model også bliver betegnet som kontraktstyring. En udvikling som

Ejersbo og Greve betegner som en ”udvidet webersk styrings- og kontroltankegang, hvor så meget som muligt kan gøres til genstand for måling” (Ejersbo & Greve, 2005:106) Finansministeriet har været en drivende kraft i denne moderniseringsproces, og i følge Niels Åkerstrøm Andersen har finansministeriet formået at få installeret en økonomisk kode i de andre dele af forvaltningen, hvor ud fra moderniseringen af den offentlige sektor kan tænkes. (Andersen 1995)

Det har været en udbredt opfattelse, at moderniseringen af den offentlige sektor i de angelsaksiske lande var udtryk for en rendyrket minimalstatstænkning, hvis sigte var at lade markedskræfterne overtage og dominere den samfundsmæssige opgavevaretagelse, og reducere statens rolle til at sikre grænserne og den private ejendomsret gennem domstole, politi og militær. Ser vi på den offentlige omsorgssektor i Danmark, er der da også gjort tydelige forberedelser til at udlicitere centrale funktionsområder, men bredt betragtet har udliciteringen ikke været særlig gennemgribende. Og da udliciteringen af offentlige opgaver accelererede under Nyrup-regeringen 1993-2001, og på mange måder er gået i stå under den nuværende borgerlige regering (Ejersbo & Greve, 2005), næres mistanken til om, at der er noget andet på spil end borgerlig minimalstatstænkning og klassisk socialdemokratisk socialstatstænkning.

Ifølge Peter Nielsen kan denne udvikling begribes som nyliberalisme. Nyliberalismen handler ikke om *mindre stat*, men om at grænserne mellem marked og stat rekonfigureres og flyder ud. Det handler ikke statens *omfang* men om dens *indhold*, der søges reformeret gennem indførelsen af markedsøkonomiske organisationsmodeller og styringsredskaber fra den private virksomhedskultur. Markedsrelationer og økonomisk logik vinder således indpas, samtidig med at staten spiller en stadig mere afgørende rolle. (Nielsen, 2006:8) Med inspiration fra Foucault, Rose og Dean sammenfatter Peter Nielsen et begreb om nyliberalismen:

”Nyliberalismen reartikulerer og udligner grænserne mellem stat og marked, og den universaliserede markeds-mæssige adfærd, interaktion og organisering samt i det hele taget den økonomiske fornuft, skal skabes, reguleres og udbredes aktivt gennem en stærk stat” (Nielsen, 2006:9)

At betegne moderniseringen af den offentlige sektor som et nyliberalistisk projekt er udtryk for en særlig kritisk betragtningsmåde, og synes som sådan ikke at være udbredt blandt de politologer, der arbejder med at forstå drivkræfterne og konsekvenserne af denne omfattende forandring af velfærdstaten. Derimod synes man med betegnelsen New Public Management godt at kunne blive enige om, at betegne det sæt af nye styrings- og forvaltningsteknologier, som udtryk for et signifikant kurs-skifte i måden at forvalte samfundet på.

New Public Management

Moderniseringen af den offentlige sektor er senere blevet konceptualiseret i betegnelsen *New Public Management* (NPM). Der er ikke tale om en egentlig teori men en markedsinspirerede styringsdoktrin og reformtrend, der er baseret på sæt af styringsteknologier, som helt grundlæggende arbejder på at overføre den private virksomhedskultur til den offentlige sektor for dermed at åbne denne for markeds-mæssig dynamik og effektivitet. Man kan sige, at man forsøger at opbygge den offentlige sektor efter en traditionel koncernmodel.

Det bliver for omfattende at give et kort og præcis karakteristik af alle de NPM begreber og koncepter som er i spil, og jeg vil derfor tage fat i dem, som er blevet fremhævet igennem forløbet med tænketanken. Overskrifterne herpå er: *kontraktstyring*, *taylorisering af omsorgsrelationen* og *frit valg*.

Kontraktstyring

Som det fremgik af fortællingen i kapitel 1 var det kendetegnende, for måden arbejdet i tænketanken forløb på, at vi bevægede os frem og tilbage mellem en utopisk horisont og en kritik af de nuværende forhold. Denne bevægelse var, som vi senere skal gå mere i dybden med, et udtryk for at kritikbasen i væsentlige henseender danner grundlag for forestillinger om, hvad man ikke ønskede at se forlænget ind i *det velduftende plejehjem* og omvendt. Eller positivt udtrykt – hvad man gerne ville se træde i stedet. Et af de helt centrale kritikpunkter knyttede sig til den såkaldte »Bestiller-Udfører-Modtager model« eller blot BUM-modellen. Kritikken af modellen samlede sig om deltagernes erfaringer med et voksende bureaukrati i dagligdagen samt fragmentering af såvel de store som de nære sammenhænge.

Helt grundlæggende betegner BUM modellen en aktiv adskillesproces. Det, der skal adskilles er funktionen med at bedømme behov og udfører tjeneste eller varetydelser. BUM modellen udfolder sig på to niveauer, det er væsentligt at skelne i mellem. Et generelt og et individuelt niveau. På det *generelle niveau* handler det om at skabe konkurrence om driftsopgaverne og styre gennem kontrakter. Da opgaven med at vurdere behov og udføre det, der skal gøres, traditionelt har været en tæt indvævet del af den kommunale opgave, er det vanskeligt at åbne op for konkurrecen på tjenester og varer. BUM modellen er designet som et redskab, der skal sætte den kommunale forvaltning i stand til at at vurdere hvilke behov, som f.eks kommunens ældre har i forhold til hjemmehjælp, og på denne baggrund invitere interesserede offentlige driftsenheder og private virksomheder til at give bud på, hvordan de vil løse opgaven i overensstemmelse med de krav, der er formuleret i kravsspecifikationen. De enkelte institutioner skal således betragtes som selvstændige drifts- og resultatenheder, som i stedet for at blive styret gennem regler skal styres efter kontrakt. Argumentatio-

nen for disse adskillelses-, udskillelses- og kontraktliggørelsesanstrengelser har været, at det vil fremme effektiviteten, tydeliggøre ansvaret og øge gennemsækeligheden og retssikkerheden.

En væsentlig barriere for konkurrence mellem de offentlige og private serviceenheder har været de små kommunale enheder, hvis efterspørgselsvolumen har været så beskeden, at det ikke har appelleret til deltagelse fra de private servicevirksomheder. Kommunalreformen, der fra 2007 reducerer antallet af kommuner fra 271 til 98, kan ifølge Jan Helbak (2005) Peter Nielsen (2006) blandt andet ses som et forsøg på at skabe et mere attraktivt marked for de private operatører. Helbak taler i samme forbindelse om at strukturreformen skal fremme, hvad han betegner som *koncentreret decentralisering*. Samtidig med at flere opgaver overflyttes til kommunen, flyttes den reelle kompetence til at afgøre de grundlæggende præmisser og betingelser for opgavevaretagelsen til ministerierne og til centrale evalueringsorganer med direkte reference til ministeren for den pågældende sektor.

Plejehjemskøkkenerne har i modsætning til madservicen til de hjemmeboende endnu ikke været tvunget ud i konkurrence med private cateringoperatører eller andre kommunale køkkener, men de økonomaer, der deltog i tænketanken, var ikke i tvivl om, at det nok skulle blive en realitet med tiden: »det er nok et spørgsmål om tid«. Med kommunalreformens realisering vil denne tid sandsynligvis nærme sig. De eksisterende kommunale køkkener vil blive sat i stort konkurrencepres, der meget vel kan føre til yderligere centraliseringer og teknologiske rationaliseringer.

Herudover skal det også gøres klart, at centraliseringen af indkøbsmagt i de kommunale bestillerenheder og indkøbsafdelinger måske nok er med til at skærpe konkurrencen mellem cateringgrossisterne, men på samme tid er de også med til at mindske køkkenernes og institutionernes suverænitet i forhold til at bestemme, hvem de vil handle med. (som f.eks. Øko-Bent fra bilag 1.) En diskussion, der også omhandler EU's vareindkøbsdirektiv, der sætter snævre grænser for de offentlige institutioners autonomi som forbrugere, så længe at køkkenernes indkøb koordineres fra central kommunalt hold. En diskussion jeg mere indgående beskriver andetsteds (Elle, 2006b).

På det *individuelle niveau*, handler det om, at den enkelte ældre skal have bedømt og kontraktligt beskrevet sine behov. Denne behovsvurdering bliver efterfølgende omsat til nøje kvantificerbare arbejdsforskrifter, der siden skal danne grundlag for at den enkelte medarbejder eller dennes driftsenhed kan udføre præcis denne opgave og ikke andre, der måtte melde sig i situationen. Incitamentet er her at kunne kontrollere og dokumentere, at de behov, der kontraktligt er mellem den enkelte ældre og kommunen bliver overholdt. Jeg vender i afsnittet *taylorisering af omsorgsrelationen* tilbage til spørgsmålet om med hvilke midler denne opgave konkret søges løst og hvilke konsekvenser, det har for den ældre og den ansatte.

Kontraktpolitikken, hvor centraladministrationen har kontrakter med kommunen, som igen har kontrakter med de enkelte institutioner, service- og produktionsvirksomheder og de ældre, blev på et af tænketanksmøderne kritiseret fra to fronter. For det første oplevede flere af deltagerne, at dokumentations- og evalueringsindsatsen lokalt var vokset markant, som følge af denne kontraktstyring. Deltagerne gav udtryk for, at de som sådan var tilhængere af, at man var opmærksom på, om det man nu laver, står i mål med de reelle behov, at de over for pårørende kunne dokumentere indsatsen, og at den enkelte ældres situation løbende blev journaliseret. Problemet var i følge deltagerkredsen, at denne dokumentationsindsats ofte betød et brud i arbejdsrytmen, at det mere fremtrædende skriftlige element i gerningen stressede mange ansatte med læse- og skrivevanskeligheder og endelig, at kontraktstyringskoncepter som Balanced Score Card gav de ansatte et stort arbejde med at foretage mere eller mindre meningsløse brugerundersøgelser. For det andet blev der fra deltagerkredsen udtrykt en problematik omkring denne kontraktstyring, der handlede om, at ingen ville tage ansvar for kritisable forhold. Når massemedierne konfronterer toppen af systemet med konkrete skandaler, bliver skylden til problemet skubbet ned gennem de enkelte led, for til sidst at handle om, at man ikke gør det godt nok. Når man fra personaleside forsøger at rejse en problematik, peger ledelsen på kommunen som problematikens arnested, der igen giver de centralt udstukne rammer skylden. Der ligger i disse tanker fra deltagerkredsen nogle interessante mekanismer, der muligvis er blevet forsket i. Jeg kan blot konstatere, at deltagerkredsen oplevede forsøget på at styre, dokumentere, evaluere som bureaukratisk og som spild af ressourcer. Kontraktliggørelsen blev set som et udtryk for udbredte skrøner om deres forhold til deres arbejdsopgaver. Man oplevede således, at der i visse kredse (som ikke blev defineret nærmere) levede en forestilling om, at man som ansat i den offentlige sektor mere tænker på sig selv og kollegaerne end på de gamle, man skal passe. Udsagnet »vi giver de gamle store bleer på, så vi kan komme til at drikke kaffe«, blev nævnt som en af de skrøner, der florerede. Skrøner som skal legitimere nye styrings- og kontroltiltag.

Denne grundlæggende mistillid, som de ansatte erfarede, stemmer egentlig ganske godt overens med det særlige menneskesyn, der ligger til grund for den økonomiske teori, som NPM-filosofien er baseret på. Som Carsten Greve gør opmærksom på, har NPM rødder i den såkaldte *ny institutionelle økonomi*, hvor alle aktører ses som nyttemaksimerende, hvilket betyder at:

”Systemerne skal indrettes på en måde, der får aktøernes sande præferencer frem i lyset. Med andre ord kan man ifølge denne teori-retning ikke mere forlade sig på, at de offentlige ansatte udfører deres job efter politikernes anvisninger. Der må kontrol- og styringssystemer til. En indflydelsesrig teori indenfor dette område er principal-agent teori, hvor principalen ønsker at få agenten til at foretage en bestemt handling, men agenten antages at ville forsøge at skjule vigtig information samt at skjule de faktiske handlinger. En øvelse for principalen bliver derfor at skabe incitamentsstrukturer, der skal få agenten til at danse efter principalens pibe, selv om agenten ikke umiddelbart har lyst dertil. Budskabet i denne teoriretning er: skab adskillelse mellem organisatoriske enheder i den offentlige sektor. Stol på ingen. Sørg for at få de sande præferencer frem i lyset.” (Greve, 2002:60)

Oskar Negt's tidligere citerede, påstand om at, alt herredømme hviler på forståelsen af mennesket som grundlæggende dovne, henter således støtte i den ny-institutionelle økonomi.

Taylorisering af omsorgsrelationen

Men fra med BUM-modellen at have skabt rammerne for adskillelsen af den offentlige sektors funktionsområder til at kunne opsplitte de enkelte ydelsesområder i deres bestanddele, har man i forhold til det individuelle niveau manglet et velfungerende værktøj til at kodificere, kvantificere og dokumentere indsatsen.

Et sådant værktøj kom Kommunernes Landsforening allerede i starten af 1990'erne på farten af, og med assistance fra konsulenter kunne man få år efter præsenterer det såkaldte *Fælles sprog*.³⁵ Og værktøjet blev en succes. I hvert tilfælde i den forstand at 80 % af alle danske kommuner i 1994 havde implementeret værktøjet. (Petersen og Schmidt 2003)

Fælles sprog henvendte sig i første omgang primært til hjemmehjælpssektoren, og det har endnu ikke fundet vej ind i f.eks. plejehjemssektoren. Når jeg alligevel i en plejehjemskontekst finder det relevant at fremhæve og diskutere, hænger det for det første sammen, med at deltagerkredsen trak det frem som en central tendens. Nogle af deltagerne mente således, at *fælles sprog* med tiden vil blive implementeret mere bredt i den offentlige omsorgssektor. Fænomenet er interessant, fordi det på så glimrende vis illustrerer den teknokratisering der finder sted.

Fælles sprog's vigtigste opgave er at standardisere hjemmehjælpsområdetets sprog for udmåling af behov og ydelser. De ældre, de offentlige visitatorer og omsorgspersonalet skal kommunikere i faste ydelsesbegreber, som hentes i et omfattende ydelseskatalog. De tildelte serviceydelser knyttes til bestemte tidsangivelser. Hermed har forvaltningen mulighed for at planlægge, bestille og dokumentere på individuelt som på aggregeret niveau.

”*Fælles sprog* ændrer præmisserne for den omsorgsrationalitet, der indtager de gamles hjem, når de modtager hjemmehjælp. Omsorgens tyngdepunkt flyttes uden for den daglige kommunikation og placeres i visiteringssituationen. Herved bevæger omsorgen sig fra at være situationsdefineret til at blive forhåndsdefineret.” (Højlund & Højlund, 2000:31)

Opsplitningen af omsorgsarbejdet i dens vurderende og den udøvende dimensioner er et direkte frontalangreb på den klassiske professionsfaglighed, som netop er karakteriseret ved enheden af vurdering og handling. Men denne opsplitning betyder også, at det udførende omsorgsarbejde på nogle områder er genstand for en taylorisering af arbejdsprocessen. Som hjemmehjælper bliver man

³⁵ For en mere detaljeret redegørelse for ”Fælles sprogs” tilblivelseshistorie kan henvises til Højlund og Højlund 2000

fra den centrale visitationsafdeling udstyret med nøjagtige angivelser af, hvad der skal gøres, og hvor hurtigt det skal gøres.

De tayloristiske produktionsvirksomheder er primært kendetegnet ved et subjekt-objekt forhold, hvor arbejdsituationens ulidelighed naturligvis kun vedrører det arbejdende subjekt. I en omsorgssammenhæng er der derimod også tale om et subjekt-subjekt forhold, hvorfor den tayloriserede arbejdsrelation også får konsekvenser for den som arbejdet er rettet mod, den ældre. I en produktions-sammenhæng er de forhåndsdefinerede arbejdsbeskrivelser præcist afstemt med det behov, som ledelsen har. I hjemmehjælperens situation står vedkommende over for et menneske, hvis behov hele tiden ændrer sig, eller hvis egentlige behov det ikke er lykkedes at rubricere i de fastlagte ydelseskategorier. Det tvinger hjemmehjælperen til at vælge mellem at følge forskrifterne eller følge det akutte behov. Denne konflikt er veldokumenteret, og det er blandt andet i den forbindelse kommet frem, at når der trods alt kan registreres og sikres et vist moralsk forsvarligt niveau i omsorgsarbejdet, hænger det snarere sammen med reformmodstanden end reformtilpasningen hos frontmedarbejderne. (Vabø, 2005:104)

Frit valg

Igennem hele tænketanks-forløbet blev der ivrigt refereret til den såkaldte *frit valgs ordning*. En ordning, der blev betragtet som årsagen til, at BUM modellen og en række særlige styrings- og kontrolværktøjer er blevet udviklet. Der er tale om en konkret lovgivning, der på ældreområdet trådte i kraft 1. januar 2003 med afsæt i et ønske fra regeringspolitisk hold om at skabe konkurrence mellem de offentlige og private leverandører i forhold til at servicere de pensionister, der er visiteret hertil. I deltagerkredsen var der dem, der mente, at frit valgs ordningen snart ville få betydning for forholdet mellem plejehjemskøkkenerne og de plejehjem, de er lokaliseret i. At opgaven med at lave mad på plejehjemmene vil blive til genstand for konkurrence mellem eget køkken, de andre kommunale køkkener og private cateringvirksomheder.

Når jeg finder det vigtigt her kort at opholde mig ved frit valgs ideologien og den måde, den blev problematiseret på i forbindelse med tænketankens arbejde, er det fordi denne ideologi har en afgørende indflydelse på de strategiske tiltag, der rammer eller truer med at ramme de offentlige køkkener og omsorgssektoren som helhed. Arbejdet med at ruste de offentlige køkkener til en frit valgs situation begrundes de centraliseringer, teknologiske forandringer og implementering af managementsystemer, der finder sted.

For at udøvelsen af 'det frie valg' kan virke efter hensigten, må virksomhederne vide, hvad det er for ydelser, de skal byde ind på og varetage, hvis de vinder licitationen. Det betyder at det komplekse og

sammenvævende sæt af arbejdsrelationer, der præger den daglige produktion og reproduktion i en offentlig institution, må nedbrydes til operationelle moduler, for herefter at blive kvantificeret og prissat.

I en række tilfælde blev det i tænketanks-drøftelserne understreget, at man fra køkkenets side gerne ville være med til at give de ældre flere valgmuligheder, når det gjaldt hvor, med hvem og hvad man ønskede at spise. Men det blev samtidig understreget at imødekommelse af de ældres ønsker også vil kunne imødekommes af anden vej, igennem dialog. At pengene følger den ældre blev dog set som problematisk, når det på grund af demens eller lignende var de pårørende, der kunne bestemme, hvilke kosttilbud den ældre skulle modtage. Her måtte det være de kostprofessionelle, som i kraft af deres viden om den ældres ernæringsbehov skulle bestemme. Som det blev udtrykt under den anden samling: »Det må være beslutninger, der hviler på en professionel vurdering og ikke på hensynet til arvets størrelse«.

Vi kunne med rette spørge, om *frit valg* er udtryk for en reel frihed til at vælge, det man ønsker sig eller om der er tale om en pseudofrihed til at vælge mellem forholdsvis ensformige produkter fra en kreds af forskellige leverandører. En diskussion, der kan paralleliseres til diskussionerne, om det er muligt at tale om politisk forbrug i en supermarkedssituation, hvor man kun kan vælge mellem det, der er på hylderne, men ikke det der aldrig slap gennem til hylderne på grund af de gældende magtforhold. Spørgsmålet er, om det at give borgerne frit valg ikke i yderste forstand må handle om at give dem mulighed for aktivt at være med til at skabe deres eget liv og ikke blot tildele dem rollen som forbruger, med valgmuligheder mellem forholdsvis uniforme alternativer.

Kvalitetsteknokrati

Den norske omsorgsforsker Britt Slagvold har i sin forskning interesseret sig for sammenhængen mellem *kvalitet* og *kontekst*. Den offentlige forvaltning er såvel i Danmark som Norge mere end nogen sinde optaget af, at kvalitetslede, kvalitetsudvikle og kvalitetssikre. Anstrengelser, der giver sig udslag i udarbejdelsen af ekspertudviklede kvalitetsmodeller for ældreomsorgen. De kvalitetsmålsætninger der kommer til udtryk i disse modeller, er udarbejdet, så de kan og skal måles. Konsekvenserne af den i de offentlige forvaltninger vidt udbredte *totale kvalitetsledelse* (Total Quality Management) er i følge Slagvold at: 1) omsorgsarbejdet ses som en produktionsproces, hvorved det overses, at omsorgsarbejdet sker i et socialt system: 2) at individualiseringen af kvalitetsarbejdet bidrager til, at man overser, at fællesskabet også har betydning for omsorgskvaliteten: 3) at der i konkretiseringen af kvalitetsmål er stor fare for at institutionskulturelle helheder fragmenteres. (Slagvold, 1999:106)

At ville sikre en bedre kvalitet i omsorgsarbejdet er en målsætning, som ingen vel vil modsætte sig. Den viden, der inden for omsorgsforskningen, ældreforskningen og ernæringsforskningen, er skabt omkring, hvad der skal til for at øge plejehjemsbeboernes livskvalitet, har sat sine tydelige spor i de officielle politikker. Her optræder de som pejlemærker for, hvor den offentlige ældreomsorg skal bevæge sig hen, og fremstår i den forbindelse som udtryk for en helhedsorientering i forståelsen og den praktiske indsats. Når disse helhedsorienterede kvalitetsmålsætninger, inden for en NPM-forvaltningskultur, præget af *total kvalitetsledelse*, skal omsættes til konkrete tiltag igennem skriftligt nedfældede procedurer, sker der en voldsom reduktion og instrumentalisering af disse kvalitetsmål. Afstanden mellem idealer og praksis er stor, og ifølge Slagsvold er det kendetegnende for tilgangen til kvalitetsudvikling i den moderne omsorgsforvaltning, at den er stærkt modsigelsesfuld.

”Den moderne, kvalitetsorienterte eldreomsorg taler med to tunger; man er opptatt av helhetlige tilbud, fleksible tjenester og »totale kvalitetskulturer«, men »sinnelaget« man anlegger og tiltakene man iverksetter, er av det byråkratiske slaget – det som gir lite rom for skjønn, fleksibilitet og kontekstuelle vurderinger.” (Slagsvold, 1999:106)

Hun nævner i den forbindelse en række af tvetydigheder, som på ganske udmærket vis understøtter den karakteristik af den nyliberalistiske moderniseringsproces, jeg har givet i dette kapitel. Således har hun på baggrund af sin forskning kunne registrere en stor diskrepans mellem den måde, hvorpå det personlige engagement i omsorgsarbejdet fremhæves, samtidig med at den øgede deltagelse i faktabaserede evalueringer og styringstiltag fordrer en distance til ens egen virksomhed. Brugerorienteringen skal give mere brugerindflydelse, man samtidig skal den fungerer som et middel til at regulerer brugernes forventninger. (op. cit.:108)

Interessen for at kvalitetsudvikle gennem opstilling af kvalitetsmål, kvalitetsstandarder, kvalitetsindikatorer kræver, som vi tidligere har været inde på, at omsorgspersonalet skal medvirke til at måle effekterne af disse kvalitetsiltag. Brugertilfredshedsundersøgelserne foretages typisk af, et analyseinstitut, med afsæt i en række forhåndsdefinerede spørgsmål der relaterer sig bestemte kvalitetsmål, som forvaltningen ønsker at måle på. Fra samtalerne i tænketanken fornemmede jeg en udbredt kritik af disse brugertilfredshedsundersøgelser for med disse forhåndsstrukturerede spørgsmål at ramme forbi det, der for de ældre opleves som kvalitet.

Således bliver forvaltningen, med henvisning til fakta, i stand til at påvise fremskridtene på kvalitetsfronten. Hermed er der også åbnet mulighed for at *benchmarke* de enkelte institutioner og kommuner i forhold til, hvor højt de scorer på kvalitetsskalaen. Som historien ovenfor indikerer, kan forsøget på at indhente kvantificerbare fakta gennem brugerundersøgelser, resultere i en pseudoviden, der først og fremmest er produceret for at stille myndighederne tilfredse. Slagsvold henviser til eksempler på, at institutioner, der ved hjælp af indikatorer er blevet betegnet som gode, mens omsorgsforskernes deltagende observationer på samme institution har vist at, de i forhold til disse særlige

kvalitetsmål er dårlige. Og omvendt. Grunden hertil skal ifølge Slagsvold findes i det forhold, at den totale kvalitetsledelses værktøjer ikke opfanger de kontekstuelle aspekter, som kan have relevans for kvaliteten i et brugerperspektiv (1999:109) Jeg vil i næste kapitel vende tilbage til denne problematik, når det skal handle om den kvalitetsforståelse og kvalitetssammenhæng, der kom til udtryk i forbindelse med indkredsningen af *det velduftende plejehjem*.

Nogle flere konsekvenser

Politologen Jørn Loftager hævder, at de markedsøkonomiske reformer af den offentlige sektor stik mod hensigten ikke har ført til mindre, men til mere bureaukrati og større uigennemskuelighed. Forklaringen på dette umiddelbare paradoks er ifølge Loftager, at »markedsøkonomiens efterspørgselsstyring og forbrugersuverænitet kun i begrænset omfang kan realiseres på det offentlige serviceområde.« (Loftager 2004:269) Som eksempel herpå nævnes i artiklen, at man typisk ikke har kunnet erstatte faglige kvalitetsstandarder med brugertilfredshedsundersøgelser, da »brugeren eller klienten (ofte ikke) er beskåret til at definere egne behov for behandling, pleje og undervisning.« (smst.) Med andre ord, opgaven med at beskrive brugernes behov for offentlige ydelser er yderst vanskelige og krævende, og forsøget på at få beskrevet behovene, udført ydelserne, kontrolleret og evaluere dem har afstedkommet et voksende forvaltningsbureaukrati. Systematisering fører altså ikke kun fører til forenkling med også ny kompleksitet. Det betyder blandt andet, at en stor del af den omsorg, som før lå som tavs viden hos omsorgspersonalets praksis, nu skal omdannes til skriftlig kommunikation. (Højlund og Højlund 2000) Højlund konkluderer i selskab med la Cour:

”Nærmere bestemt antages det, at omsorgen kan fastlægges på forhånd. Det er besnærende. For det første bliver fremtiden lettere at administrere, for det andet opnås en tempogevinst i øjeblikket. Spørgsmålet er blot, om ikke både administrationseffektiviseringen af fremtiden og tempogevinsten i nuet spises op af de sideordnede procedurer, der må skabes for at opfange undtagelserne.” (la Cour og Højlund, 2001:12)

Der er meget, der tyder på, at forsøget med at implementere de nyliberalistiske styringsteknologer også fra et mere overordnet økonomisk perspektiv vil blive yderst vanskeligt at gennemføre. Jan Helbak har i artiklen ”Strukturreformen: fra velfærdsstat til liberal forsikringsstat” påpeget nogle af de vanskeligheder, der er forbundet med direkte at importere styringsteknologier og organisationsmodeller fra det private erhvervsliv. For det første fordi opgavekompleksiteten er langt større i den offentlige sektor og for det andet fordi en væsentlig forudsætning for den private sektors konkurrenceevne hænger sammen med dens ret til at eksportere produktions eksternaliteter til det omgivende samfund. Som han udtrykker det: ”Eksempelvis kan det blive et problem for hele tænkningen, at de

offentligt ansatte både er ansatte, borgere og politiske aktører på en og samme tid, og de ”eksternaliteter” lader sig ikke sådan uden videre eksportere - i øvrigt hvorhen?”(Helbak, 2006)

Fremtiden i spændetrøje

Det kendetegnende ved konkurrencestaten er, at den over en bred kam er orienteret mod at optimere sin konkurrenceposition på et stadig mere globaliseret marked gennem bl.a. at trimme de offentlige finanser, og i et stabilitets- og kontinuitetsperspektiv at sikre en velfungerende social integration. Staten har på baggrund af fortællingen om den tiltagende globalisering, der latent truer med at underminere betingelserne for opretholdelsen af diverse velfærdsgoder, været optaget af at effektivisere den offentlige sektor, blandt andet gennem nogle af de NPM koncepter som var været taget under behandling i dette kapitel.

Der kan på det samfundsøkonomiske felt, som Peter Nielsen pointerer, iagttages en iøjnefaldende bred konsensus blandt politikere, økonomer, eksperter og interesseorganisationer om de analyser, der viser, at fremtidens velfærdssamfund vil komme under heftigt pres og opleve en alvorlig finansieringskrise, hvis der ikke sættes effektivt ind på en række fronter. Denne samfundsøkonomiske konsensus sammenfatter Nielsen således:

- Der er pres på velfærdsstaten: Problem eller decideret katastrofebevidsthed
- Der er stærkt behov for økonomisk vækst og større effektivitet i den offentlige sektor
- Arbejdsudbuddet skal forøges, flere skal arbejde (hårdere) og den offentlige gæld skal nedbringes markant. (2004:277)

Det interessante i denne artikel er bl.a. påpegningen af, hvorledes der med denne omfattende konsensus sniger sig en »vidtfavnende nødvendighedstænkning ind af bagdøren«, hvor henvisningerne til nødvendigheden af, at gøre noget ved den ældrebyrden, presset på den offentlige sektor, og behovet for målrettet økonomisk adfærd »fremstår som neutrale og apolitiske – næsten videnskabelige sande.« (op. cit.:278) Og som det endvidere understreges, medfører denne kvantitative fremtidsfokusering, denne forudsigelsestrang at »fremtiden inddæmmes og (lægges) på skinner.« (op. cit.:279)

Det, forfatteren her har fat i omkring fremtidens indskrumpning er en helt central problematik for min afhandlings interesse for demokratisk fremtidsplanlægning, som jo bl.a. handler om, hvordan vi kan forestille os at udfordre denne negative og triste fremtidstænkning, der dominerer samfundets planlægningscentre og offentlige rum, med sammenhængende, men principielt ufærdige udkast til fremtidens institutioner, som vi kunne ønske os dem i al deres mangfoldighed. Det er jo en væsentlig udfordring i betragtning af, hvor massivt der på alle fronter arbejdes med at implementerer de

nyliberalistiske styringsteknologier, som fremtidsprognoserne og den samfundsøkonomiske konsensus foreskriver nødvendige.

Peter Nielsen peger på en række konsekvenser af denne særlige samfundsøkonomiske diskurs, som kan være med til at indkredse, hvad det er for en udfordring et sådant emancipatorisk perspektiv er oppe imod. For det første peges på den generelle demokratiske afmatning, der sker når økonomi bliver reduceret til et spørgsmål om avancerede økonomiske modelanalyser. For det andet på, at alternative samfundsøkonomiske fremgangs- og fremstillingsmåder bliver strukturelt nedvurderet og betragtet som irrationelle. 'Et tredje forhold', og her overlader jeg ordet direkte til forfatteren selv:

"er, at de kvantitative prognoser giver et helt bestemt billede af virkeligheden og den mulige fremtid. Idet prognoserne spejler sig i nutiden og kun indeholder bestemte kvantitative indikatorer, sker der en reduktion og tingsliggørelse af fremtiden, sådan at den kun kan fremstilles og opfattes som flade variationer over det samme hule tema. Fremtiden bliver således lagt i spændetrøje. De økonomiske prognoser er på mange måder grebet ud af luften, men de præger ikke desto mindre vores forventninger og indstillinger til fremtiden på den særlige måde, at den kun kan ses som en en-dimensionel kopi af en massiv nutidig reduktion. Hvis fremtiden i stedet systematisk blev fremstillet som rig og åben, hvilket jo er den sideløbende forestilling om markedsøkonomien, ville der på en helt anden måde blive frigjort muligheder og potentialer for genuint forskelligartede fremtidsscenarier, abstrakte såvel som konkrete. Som situationen er nu medskaber de økonomiske prognoser den formørkede tendens, der karakteriserer kapitalismen generelt, men som man særligt forbinder med nyliberalismen: *There is no alternative*. Hverken nu eller i fremtiden." (2004:282)

Stemningen af, at den igangværende struktur- og teknologiudvikling vil fortsætte, og i fremtiden tage til i omfang og styrke, synes at være lige så fremtrædende i den deltagerkreds, jeg har været i dialog med, som erkendelsen af og ønsket om, at der skal noget helt andet til, hvis vi som samfund skal blive i stand til imødekomme de ældres behov og ønsker.

Jeg vil i senere i denne afhandling fokusere på, hvordan man i forandringsarbejdet kan tage hånd om den handlingslammelse, der eksisterer i skyggen fra de overvældende realiteter. Ligeledes skal vi også senere beskæftige os med, hvordan man inden for den kritiske samfundsteori diskuterer muligheden for at sætte alternativer igennem på basis af de menneskelige fornuftspotentialer, de ekskluderede videns- og erfaringsdimensioner, frustrationerne over afstanden mellem hvad, der bør gøres, og hvad der bliver gjort, fornemmelserne af, at den instrumentelt orienterede tekno- og styringsrationalistiske linie ikke formår at imødekomme den funktionskrise, ressourcekrise og legitimationskrise som dannede udgangspunktet for indsatsen, ja faktisk er årsag til den.

Opsamling og delkonklusion

Jeg har i dette kapitel, med brede penselstrøg, forsøgt at vise, hvad det er for en særlige rationalitet, der udfolder sig i og omkring omsorgssektoren. Forsøget på at omskabe den offentlige sektor efter koncernmønster har betydet at den professionelle autonomi i opgavevaretagelsen undergraves og ødelægges gennem opsplitning af arbejdet i en vurderende og planlæggende del, der i tid og sted er adskilt fra den direkte ansigt til ansigt relation mellem borgeren og den udførende person, hvis arbejdsforskrifter nu ikke længere er situationsbestemte, men forhåndsdefineret i mindste detalje. Tillidsrelationer erstattes således af kontrolrelationer. Omstillingen af den offentlige sektor, og den omfattende nedbrydning af sammenhænge i deres enkelte bestanddele og reorganiseringen heraf i kvantificerbare, operationaliserbare og observerbare enheder, har krævet en enorm anstrengelse med at udvikle et fælles sprog, nye systemer og incitamentsstrukturer. Nyliberalismens program medfører øjensynligt ikke mindre stat, men en anden stat, hvor de teknokratiske og bureaukratiske sider får en stadig mere fremtrædende rolle, mens det personale, der er i direkte kontakt med borgerne gennem madlavningen, rengøringen, plejen og omsorgen, får deres faglighed afmonteret og stilles over for et arbejdsliv, der reelt ikke levner dem mange chancer for at leve op til de målsætninger, der kommer til udtryk i de officielle politikker, deres eget faglige etikker og personlige forestillinger om, hvordan et godt udført arbejde må tage sig ud.

I dette kapitel er der blevet kastet et kritisk lys på den måde, hvorpå man fra centralt politisk hold har forsøgt at effektivisere og kvalitetsudvikle den offentlige (omsorgs)sektor. Grundlæggende er det nyliberalistiske moderniseringsprojekt at forstå som en beherskelsesstrategi, hvor politikerne i forsøget på både at effektivisere den offentlige sektor og imødekomme bestemte kvalitetshensyn iværksætter en række styringstiltag fra oven. Vi har været inde på, hvorledes dette arsenal af styringsværktøjer, som er udviklet inden for *new public management* og *total kvalitetsledelse*, har bidraget til at individualisere, fragmentere, taylorisere og afprofessionalisere omsorgskulturen. Forsøget på at styre og konkurrere sig til bedre kvalitet i den offentlige sektor har dog vist sig, at medfører udviklingen af et omfattende teknokrati, optaget af at udarbejde detaljerede arbejdsbeskrivelser, kravsspecifikationer, kvalitetsstandarder, kvalitetsindikatorer, kvalitetssikringssystemer, evalueringer og kontrolforanstaltninger. For at sikre at de udspaltede driftsenheder kan kommunikere effektivt og utvetydigt udvikles *fælles sprog*, et teknokratisk sprog som får som konsekvens, at forholdet mellem omsorgspersonalet og den ældre instrumentaliseres. Der er tale om stærk reformtendens, der folder sig stadig mere aggressivt ud inden for såvel den sociale sektor som uddannelses- og forskningssektoren.

Jeg vil med baggrund i denne kritiske redegørelse hævde, at når vi på trods af en omfattende viden, relative store indsats og ressourceforbrug ikke formår at organisere et ordentligt måltid for de ældre, hænger det sammen dette omfattende forsøg på i detaljer at styre processen fra oven gennem tekno-

logiske rationaliseringer og kvalitetssikrende og konkurrencefremkaldende styringsteknologier. Denne forvaltningskultur har karakter af et mere eller mindre lukket ekspertstyret system, ensidigt optaget af løse ressource-, legitimations- og funktionalitetskrisen gennem en målrettet ekspertkulturel indsats. En proces, hvor arbejdet i køkkenerne konstant rationaliseres, indholdstømmes og nedbrydes i særskilte operationelle driftsenheder i konstant konkurrence med sig selv og andre. En proces hvor de, der arbejder, i mangel på mening, indhold og rytme brydes ned, og som forsvar mod den ulidelige og fastlåste arbejdssituation tvinges til at udvikle instrumentel arbejdsorientering og en kvalitativ ligegyldighed, der ikke kan undgå at gå ud over madens og måltidets æstetiske og sanselige dimensioner.

Efterspillet på TV-afsløringerne af omsorgssvigt på Fælledgården, som jeg kort skitserede i forrige kapitel, har i alt overskyggende grad udfoldet sig som en kamp om ressourcer og ansvarsplacering. I lyset af de tematikker og begreber, jeg igennem denne afhandling har behandlet og trukket frem, forekommer det mig rimeligt at sætte spørgsmålstejn ved den realisme, som kommer til udtryk i sagen om Fælledgården. Realisme forstået som hvordan vi med målrettet indsats kan gøre noget ved problemet, ved f.eks. at stille flere krav, øge kontrolindsatsen, at tilføre flere penge, eller sanere regelkomplekset. For som jeg har forsøgt at sandsynliggøre, skal disse kriser ses som et udtryk for en mere grundlæggende krise, der har adskilt arbejde og kulturdannelse og har gjort ældreomsorgen til et spørgsmål om service. Det er i hvert tilfælde en sådan problemforståelse, som mere eller mindre erkendt, har ledt mine søgeprocesser væk fra de realistiske svar og henimod de utopiske svar. Utopisk skal ikke forstås i betydningen 'urealistisk' men i betydningen *det der endnu ikke er – men kunne være, hvis vi gjorde noget ved det*. For som Negt (1985) har udtrykt det: »kun utopierne er endnu realistiske«, hvormed han mener, at skal vi finde på realistiske svar på tidens kriser, skal vi være i stand til at forestille os og komme med udkast til hvordan menneskelig myndighed, autonomi, frihed og fællesskab kan skabes på demokratisk vis, hvordan nye former for arbejde og nye former for samfundsmæssige institutioner kan se ud og fungere, og dermed danne afsæt for nye kulturelle læreprocesser.

Jeg vil vente med, hvordan man inden for den kritiske samfundsvidenskab argumenterer for hvad, der skal til for at åbne fremtiden og fylde den ud på mangfoldig vis, til kapitlerne 7. til 9. Inden vi kan komme så langt, mener jeg, at der er brug for at sætte fokus på institutionen. Ikke forstået som en grundlæggende sociologisk kategori, men konkret som rammen for ældreliv i det moderne samfund. I forlængelse heraf vil jeg spørge, hvor de ældre bliver af i skabelsen af rammerne for deres sidste livsfase? Jeg åbner dette ældreinstitutioners perspektiv, fordi det med *det velduftende plejehjem* trængte sig stadig mere på, og fordi det i denne forbindelse gik op for mig, at skal vi tale om udvikling af et levende arbejdsliv, må dette arbejdsliv formes i tæt relation til de ældres forestillinger, behov og ønsker, som til de mere almene hensyn og nødvendigheder, der må reflekteres ind i konkrete udkast og praksisforsøg.

På sporet af en anden rationalitet

Den stigende erkendelse af, hvor svært, ja nærmest umuligt, det var for de kommunale køkkener at undslå sig det konstante effektiviserings- og rationaliseringspres, banede i kombination med deltagerkredsens erfaringsmættede og fornuftige forestillinger om en anden omsorgskultur, vejen for initiativet med det velduftende plejehjem. En god mad- og måltidskultur, hænger sammen med de institutionelle rammer herfor.

Jeg vil derfor i dette kapitel med primært udgangspunkt i materialet fra forløbet med *det velduftende plejehjem* bevæge blikket op på et institutionsniveau og forsøge at identificere, hvad det er for nye tværgående og utraditionelle (og i en vis forstand lige præcis også traditionelle) sammenhænge, der forslås, og hvordan vi kan forstå rationalet bag disse transcenderende sammenhænge.

Inden da tror jeg det er nødvendigt – meget summariske vel at mærke – at sætte fokus på selve ideen med at skabe institutioner for ældre. Institutioner, hvor de ældre er i hænderne på en professionaliseret omsorgspersonale (hvortil jeg nu også regner de fra det omsorgssociale udskilte reproduktive områder: rengøring, madlavning, gartneri m.v.)

Hvis vi skruer tiden 20-30 år tilbage, kan der klart registreres en understrøm til den omfattende politiske konsensus, der stod bag dette moderniseringsprojekt. Vi har været inde omkring denne diskussion i afsnittet 'frigørelse fra arbejdet', der netop tog afsæt i spørgsmålet, om en frigørelsesstrategi skal rette sig mod at reducere det slidsomme og fremmedgørende, men højproduktive, samfundsmæssige arbejde til et minimum. Den frigjorte fri tid kunne man således forestille sig blive løsladt til andre formål. Til f.eks. at tage sig af sig selv og hinanden på en langt mere fri, spontan og menneskelig måde end både markedet og staten evner. Med den tyske socialfilosof Jürgen Habermas' begreber kunne man forestille sig en egentlig afkolonisering af livsverdenen på områder, der grundlæggende ikke egner sig til at blive reguleret igennem bureaukratiske regler og markedsøkonomiske dynamikker. Områder der ifølge Habermas af natur er henvist til en kommunikativ handleform. Jeg vil i næste kapitel gå mere i dybden med denne diskussion.

Her vil jeg forholde mig til spørgsmålet om den professionaliserede institution, i forhold til tanken om at genindlejre omsorgsforpligtigheden, i mere snævre familiære og lokalsamfundsmæssige netværk. Som det vil fremgå, yder jeg ikke denne diskussion sin fulde retfærdighed. Jeg vil med andre ord, ikke gå i kast med at fortolke 'state of the art' inden for feministisk omsorgsteori, institutionsteori

ori og velfærdsteori m.v., men blot med hjælp fra et par forfattere trække nogle store linier op, der kan illustrere den modsætningsfyldte, der er forbundet med begge organisationsformer.

Omsorg

I forbindelse med den anden samling i *tænketanken* blev begrebet *omsorg* sat på dagsordenen i et forsøg på såvel at begribe, hvad det var, der adskilte vores indledende indkredsning af *det velduftende plejehjem* fra et traditionelt plejehjem. Oplægget hertil blev primært hentet fra den svenske journalist, forfatter og samfundsdebattør Göran Rosenberg, der i bogen *Pligten, profitten og kunsten at være et menneske*, gør sig nogle interessante overvejelser over begreberne *omsorg* og *pleje*. Om omsorg skriver han:

”Omsorg betoner en fortsat relation, ikke en tilfældig redningsindsats. Vi kan næppe sige, at omsorgen for fru Petterson er påbegyndt eller afsluttet, eller at fru Nilsson er ”færdigomsorg”. Omsorg er i slægt med omtanke og betænksomhed og hensyn og kan udøves af enhver når som helst uden andre ressourcer end personligt nærvær.” (Rosenberg, 2005:111)

Et begreb som omsorg har ikke nogen fast og entydig definition, men er til genstand for stadig defineringsforsøg, ligesom det er tilfældet med begrebet *arbejde*, og for den sags skyld alle begreber. Omsorg dækker almindeligvis over en betydning, som den Rosenberg ovenfor kommer ind på, nemlig en fortsat relation baseret på omtanke, betænksomhed og hensyn mellem et menneske, der på den ene eller anden måde er havnet i en situation, der gør, at denne person har særligt behov for omsorgsfuldhed. Det er i denne forstand ikke noget man skal gøre sig fortjent til at modtage. Man kan være nedslidt, deprimeret eller træt og have brug for at andre drager omsorg for en. Omsorg kan dog også forstås som en mere almen måde at relatere sig til sine omgivelser, de være sig menneskelige, tinglige eller naturmæssig art. En særlig opmærksomhed på og respekt for *det andet*, der kalder på omsorgsfuldhed.

Det er kendetegnende for diskussionen af omsorgsbegrebet, at forholdet mellem den trængende og den givende, er asymmetrisk i sin natur. Normalt er det forbundet med højere status at modtage end at give, men på grund af modtagernes hjælpeløshed eller afhængighed bliver modtageren i en omsorgsrelation den statusunderlegne (Wærness, 1999:48) At det forholder sig sådan er kulturelt bestemt, hvilket Sennett gør opmærksom på, idet han henviser til det japanske ord *Amae*, som betegner hvordan man i den japanske kultur overgiver sig i andres varetægt og forventer som rettighed, at der bliver draget omsorg for én. Skammen rammer den person, der ikke reagerer positivt på overgivelsen. (Sennett, 2003:141) Det er nok i konstateringen af, at vi i vores kulturkreds ikke med samme sikkerhed, tør overgive os til afhængigheden og forvente og kræve af vores omgivelser, at de tager sig omsorgsfuldt af én, der gør, at så meget opmærksomhed rettes mod at definere *omsorgen* som en

rettighed Et forhold, der i takt med den sociale segregering, bliver en opgave for professionelle omsorgsarbejdere inden for rammerne af egentlige ældreinstitutioner, eller den ældres eget hjem.

Den moderne velfærdsstats styrke er, som Henriksen og Vetlesen (2004) pointerer, den politiske anerkendelse af, at livsvilkårene for mennesker, der er fremmede for os, er vort dvs. fællesskabets anliggende. Den tanke der lå (og ligger) bag er, at vi som privatindivider og som civilsamfund ikke fuldt ud magter at tage hånd om de omsorgsopgaver, som de svageste er afhængige af, hvorfor staten må garantere en mindstemål af omsorg for alle. Det betyder, som vi også var inde på i kapitel 3, at omsorgsopgaver løftes ud af de nære sammenhænge og geninstalleres i professionaliserede institutioner.

Dette har ifølge Göran Rosenberg sine fordele set fra et ældreperspektiv. Rosenberg referer i denne forbindelse til en kollega, der udtrykte taknemmelighed over, at når han ikke længere var selvhjulpen, ikke var afhængig af, at skulle have sin gammelmandsble skiftet af sine børn, men at han som borger i et velfærdssamfund var udstyret med en rettighed. Dette ikke at være prisgivet sine nærmeste er en central dimension af bag de velfærdsstatslige ordninger, og man kan i følge Rosenberg ikke andet en sympatisere med et sådant arrangement. Men han påpeger i samme omgang, at dette ikke er udtryk for uafhængighed, idet man er afhængig af, at dette kollektive system fortsat vil eksistere og blive understøttet solidarisk. (2003:13)

Som jeg kort berørte i kapitel 3 og 5 trak det op gennem 1970'erne op til et opgør med måden at organisere den velfærdsstats garanterede ældreomsorg. Alderdomshjemmet og plejehjemmet blev i stigende grad associeret med ufrihed, tvang, indgreb og umyndiggørelse, selv i de officielle skrivelser. Dahl (2000) og Lasch (1995) har således kritiseret den moderne velfærdsstat (omsorgsstaten) for at være tung, paternalistisk og undergravende i forhold til muligheden for spontant at vise omsorg for andre. Lasch kritiserer endvidere institutionaliseringen og professionaliseringen af omsorg, at omsorgen tages ud af hænderne på nærmiljøet og bliver officiel politik med det resultat, at vi alle bliver klienter. Socialfilosoffer og socialantropologer som Foucault og Goffman var ude med kritikken af, hvorledes de totale institutioners sociale arkitektur medførte den totale ufrihed og underkastelse. Patienterne i disse totale institutioner behandles som umyndige og irettesættes, kommenteres, korrigeres, ydmyges og krænkes og har hverken råderet over deres krop og deres ejendele. Nu er der selvfølgelig forskel på et stort fængsel i Paris og et kommunalt plejehjem i København, men institutionens umyndiggørende grundtone trængte igennem og i hele det politiske spekter blev der udarbejdet kriseforklaringer og reformstrategier.³⁶

³⁶ Se f.eks. Bertel Haarder (1974) *Institutionernes tyranni*.

At udfolde sin autonomi i skabelsen af rammerne for afhængigheden

Richard Sennett tager i bogen »Respekt« afsæt i sine barndomserfaringer fra et socialt boligbyggeri uden for Chicago og beskriver, hvordan man som indbygger i dette kompleks nærmest blev tilskuere sit eget liv. Følelsen af ikke at blive set og medregnet som hele mennesker var stærk. Bogen igennem reflekterer han over disse erfaringer fra barndomskvarteret og bringer ham blandt andet ind i en diskussion om forholdet mellem bureaukratisk anerkendelse og autonomi. Sennett mener i modsætning til Foucault ikke, at *bureaukratisk anerkendelse* udgør en fare for det frie selv. Problemet er ikke institutioner, men måden hvorpå man ikke har tiltroet, at de afhængige har været »kompetente til at have indflydelse på vilkårene for deres egen afhængighed« (Sennett, 2003: 213)

”I velfærdsbureaukratiets historie er netop dette ene element af autonomi udelukket. Det forekom grundlæggerne af velfærdsstaten, at man for at drage omsorg for de nødlidende havde behov for en institution, der kunne definere, hvad dens klienter havde brug for. Det ville have forekommet dem irrationelt at stille ressourcer til rådighed uden at fastlægge deres brug, men resultatet blev at bureaukratiet aldrig lærte at anerkende klienternes autonomi.” (Sennett, 2003: 217)

Og andetsteds:

”I praksis begik disse institutioner, der forsøgte at behandle klienter som hele mennesker, den store og iøjnefaldende fejl at benægte, at klienterne var kompetente til at have medindflydelse på vilkårene for deres egen afhængighed.” (op. cit.:213)

Sennett leverer hermed et vigtigt princip for en anden omsorgsinstitution, nemlig at give de pågældende borgere medindflydelse på vilkårene for deres egen afhængighed. Og medindflydelse er noget helt andet end mulighederne for at vælge frit mellem forskellige (forholdsvis ens) produkter og serviceydelser.

Henriksen og Vetlesen er på linie med Sennett med hensyn til at respekten for den enkelte autonomi helt grundlæggende må respekteres, og argumenterer for at menneskets afhængighed i »det tunge omsorgsarbejde« må vægtes over hensynet til autonomien, men at det samtidig er en løbende opgave at finde det rigtige balancepunkt mellem afhængighedsaspektet og uafhængighedsaspektet (autonomien). Over tid bliver afhængigheden større og evnen til autonomi indskrænkes, som når den ældre bliver dement eller stærkt funktionssvækket.

Omsorgsrationalitet og omsorgsarbejde

På baggrund af den voldsomme institutions- og velfærds kritik sidst i 1970'erne, er det forståeligt at ideologien om ”omsorgen tilbage til nærmiljøet”, blev mødt med stor entusiasme. Som den norske omsorgsforsker Kari Wærness understreger, var særligt planlæggerne og forvalterne af den offentlige ældreomsorg entusiastiske, med hensyn til de muligheder denne øjensynlige forenkling af omsorgsopgaven kunne føre med sig.

Inden for det, man kalder (skandinavisk) feministisk omsorgsforskning, har man diskuteret og begrebsliggjort en alternativ tilgang til at forstå omsorgsarbejdet mellem familie og stat. Jeg har afgrænset mig fra at se nærmere på og forstå de forskellige skoler, der dannede sig inden for feministiske samfundsvidenskab, men mon ikke jeg rammer noget central i forståelsen af, hvad der var på spil, når jeg nu hævder, at feministerne satte stor fokus på værdien af det omsorgs- og reproduktive arbejde som kvinderne traditionelt har haft ansvaret for i hjemmene. Både udtrykt i økonomiske termer og i sociale mellemmenneskelige termer. ”Tilbage til kødgryderne” er et vulgariseret udtryk for en antimodernistisk-konservativ betragtningsvinkel på denne omsorgskrise. At overlade lønarbejdet til mændene og husarbejdet til kvinderne var ifølge denne position en måde at takle såvel omsorgs- som arbejdsløshedskrisen.

Et sådant perspektiv var ikke foreneligt med ønsket om kvindefrigørelse, og en sådan tilbagevenden til tidligere tiders arbejdsdeling er derfor fra et (feministisk) frigørelsesperspektiv udelukket. Som jeg forstår denne diskussion, har man bredt indenfor den feministiske samfundsteori interesseret sig for, hvordan det i et moderne samfund er muligt at bringe den nærhedsetik og omsorgsrationalitet, som studier af husarbejdet og det private omsorgsarbejde havde udkrystalliseret og begrebsliggjort, ind som grundlag for de offentlige institutioners funktionsmåde. Kunne man forestille sig en kvindefrigørelse, der både gav plads på arbejdsmarkedet, og var med til at udvirke nye former for arbejde, hvis grundlæggende dynamik ikke var påvirket af en formålsinstrumentel rationalitet, men derimod en omsorgsrationalitet. En rationalitetsform jeg vil tage favntag med i forsøget på at forstå, hvad det er der kommer til udtryk i det empiriske materiale og særligt i forhold til indkredsningen af *det velduftende plejehjem*.

Begrebet *omsorgsrationalitet* blev skabt af Wærness i 1981, og var i udgangspunktet et forsøg på at begrebsliggøre det forhold, at kvinderne udførte langt mere arbejde, end de blev betalt for, og som de formålsrationelle forskrifter afstak. Det de gjorde var ifølge Wærness udtryk for, at de i arbejdet udviste en *omsorgsrationalitet*. Et kritisk begreb, der kunne bruges til at forstå, hvad det er der er på spil, når den formålsrationelle eller instrumentelle handlemåde dominerer, og som strategisk retningsgiver på arbejdet med at forandre den offentlige omsorgssektor i en omsorgsfuld retning. Wærness (1999)

indkredser i en status over begrebets udviklingshistorie nogle centrale indholdsdimensioner, jeg på punktform vil gengive herunder. Parentesen angiver den formålsrationelle tilgang.

At udvise en omsorgsrationalitet indebærer:

- En tænkemåde, der er kontekstuel og beskrivende (i modsætning til formel og abstrakt)
- Et personligt kendskab og en vis evne til indlevelse i den enkeltes situation. Empati og nærhed.
- Fagkundskab og færdigheder mhp. at mestre angsten, som ofte opstår i mødet med stærkt hjælpetrængende mennesker, samt de fysiske og psykiske belastninger, som dette omsorgsarbejde indebærer (i modsætning til den dominerende ideologi om at meget af omsorgsarbejdet kan amatøriseres)
- At omsorgspersonalet optræder som bevidste og medfølelse aktører med opmærksomhed på den ældres angst, usikkerhed og ambivalens. (i modsætning til at betragte dem som rationelle aktører)
- At styrke den ældres selvhjulpenhed så langt som muligt
- At man erkender, at omsorgsarbejdet ikke kan eller bør standardiseres, fordi kvaliteten i høj grad er afhængig af den personlige relation mellem den som hjælper og den som modtager hjælp, og at omsorgspersonen har tilstrækkelig frihed i arbejdssituationen til fleksibelt at kunne tilpasse sine tjenester til den enkeltes individuelle behov.

Omsorgsrationalitet er et kritisk begreb, som både peger på et historisk og objektivt muligt ideal om en grundlæggende anden tænke- og handlemåde i omsorgsarbejdet, og fungerer som en kritisk linse i forhold til at kunne registrere og fortolke konsekvenserne af den herskende målrationelle tænke og handlemåde. Det er et begreb, der sætter fokus på vilkårene og mulighederne for forandringsarbejde, og som stiller spørgsmål til måden hvorpå omsorgsopgaven organiseres. Det ligger i begrebet, at svaret ikke er en amatørisering af omsorgen, hvor ansvaret uden videre overlades til de familiære netværk. Hertil er de generelt alt for dårligt udrustede med tidsmæssige og faglige ressourcer. Herudover er de familiære og nære sociale netværk alt for svage og fattige på oplevelser og indtryk. Omsorgsrationalitet knytter sig til en professionalisering af omsorgsarbejdet, men har i lyset af den omfattende omsorgskrise i såvel offentligt som privat regi, rettet opmærksomheden på, at der skal findes måde at organisere omsorgsopgaven, så den stimulerer, beriger og trækker på nærmiljøet og dets sociale netværk og samtidig baserer sig på uddannet arbejdskraft.

Det velduftende plejehjem – en analyse

Som det meget klart fremgik af invitationen til at deltage i tænketanken *det velduftende plejehjem*, så var oplægget baseret på en række grundantagelser og grundsyn, jeg læste ud af processen *fremtidens tallerken*. Tænketanksinitiativet er således at forstå som et forsøg på at forpligtige det videre aktionsforskningsforløb på de utopiske dimensioner, som deltagerkredsen havde givet udtryk for, frem for at sætte kræfterne ind på, hvordan disse ønskeforestillinger kunne tilrettes til den eksisterende virkelighed, og udnytte de spillerum i plejehjemshverdagen, der umiddelbart var til stede, eller kunne skabes. Med afsæt i erkendelsen af, at en reel udfoldelse og virkeliggørelse af de ønskeforestillinger, værdier og hensyn, der kom til udtryk i forhold til fremtidens mad- og måltidskultur, ikke vil kunne ske inden for de eksisterende rammebetingelser, kom selve institutionen i centrum for aktionsforskningens videre forløb. Af invitationen fremgår det tydeligt, at målsætningen er, at få indkredset en anden form for omsorgskultur. En institution, hvis rammer, rutiner og rytmer helt grundlæggende blev skabt på basis af de ældres og de professionelles aktive deltagelse i, at give deres behov, erfaringer og forestillinger konkrete former. Invitationen talte til en fælles erfaring, jeg klart fornemmede, var til stede blandt de potentielle deltagere, nemlig en forståelse af, at den nuværende omsorgskrise hænger snævert sammen med, at det ikke er muligt at skabe den sammenhæng i omsorgsarbejdet, der skal til. Invitationen talte til en erfaring hos deltagerkredsen, der handler om at se ernæring, sundhed, socialt liv, et godt arbejdsliv, demokrati og smukke rammer som værdier og hensyn, der nødvendigvis må spille sammen og gestalte sig til en helhed.

På den første samling i tænketanken blev meget hurtigt klart, at det ikke var et plejehjem i traditionel forstand, der var under opsejling. I mit oplæg til forsamlingen trak jeg på en ide fra workshoppen om det, vi der kaldte *temaplejehjemmet*, og som i en anden sammenhæng er blevet kaldt *det unikke plejehjem*, hvilket i øvrigt forekommer mig at være en mere dækkende betegnelse. (Beck & Kofod, 2003) Jeg foreslog således, at et væsentligt karakteristika ved *det velduftende plejehjem* var, at det i hele sin udtryk afspejlede de kulturelle værdier, som de forskellige ældrekulturer knyttede an til. Et forslag, der hvilede på en forestilling om, at institutioner skal forstås som sociale kollektiver, hvor fællesskabet med de andre er væsentlig betydning for den enkeltes livskvalitet. Forslaget om *temaplejehjemmet* afspejler en orientering mod at forstå institutionen som et socialt kollektiv, baseret på særlige kulturelle værdier, der korresponderede med de ældres øvrige livssammenhæng. Arkitektur, madkultur og omgangsformer ville således afspejle samfundets kulturelle mangfoldighed, og give sig udslag i unikke former for institutioner.

Forslaget blev, som tidligere nævnt, modificeret og videreudviklet af deltagerkredsen, således at forstå, at *det velduftende plejehjem* både i sin etablering og i sin løbende videreudvikling afspejlede og gav plads til disse forskellige ældrekulturer. Samtidig blev *det velduftende plejehjem* tænkt ind som en integre-

ret del af nærmiljøet, og gav herved mulighed for at trække på og understøtte de lokale ressourcer og netværk.

Denne orientering mod at tænke fremtidens ældreinstitutioner ind som en mere organisk del af nærmiljøet kom i det hele taget meget tydelig til udtryk gennem hele processen. Forestillingen om *det velduftende plejehjem* hvilede på en professionaliseret faglighed, der fik mulighed for at udfolde sig omsorgsfuldt og kreativt i arbejdet. Men samtidig dannede institutionen også ramme for et samspil med nærmiljøet, der havde karakter af et mere omfattende kulturarbejde. Så vidt jeg tolker det, handler det ikke så meget om at bringe ældreinstitutionen 'tilbage til nærmiljøet', men at se ældreinstitutionen som en mulighed for at bidrage til skabelsen af et nærmiljø, hvor fællesskaber trives.

Ideen om, at den nye form for institution skal fungere som et spisested, der åbnede sig mod nærmiljøet og beboernes familier (som ikke nødvendigvis er lokaliseret her), tolker jeg som et udtryk for netop at kunne skabe en form for kulturelt centrum, hvor den hårde segmentering og adskillelse, der normalt eksisterer mellem institutionen på den ene side og nærmiljøet og familien på den anden side, kan blive udfordret og forandret. Flere af udkastende fra fremtidsværkstederne betonedede netop ønsket om, at plejehjemmet igennem en gennemgribende forandring af rummenes arkitektoniske og indretningsmæssige udtryk, åbnede sig for kulturelle arrangementer, som kunne skabe grundlag for at folk udefra og indefra kunne mødes om noget.

Det at have indflydelse på vilkårene for sin egen afhængighed, kommer i utopien om *det velduftende plejehjem*, til udtryk på flere måder. Helt grundlæggende kommer det til udtryk i forestillingerne om, at fremtidens ældreinstitutioner (her symboliseret ved *det velduftende plejehjem*), i udgangspunktet etableres med afsæt i de ældres ideer om, hvad et sådant sted skal rumme. Indflydelsen begrænser sig således ikke til at komme med feedback på og forslag til organiseringen af hverdagsrutiner inden for givne rammer, sådan som det ligger i begrebet 'brugerinddragelse'. Derimod betones behovet for i mere omfattende tidsmæssig og rumlig forstand at være aktiv i udformningen i rammerne for ens liv og livet i fællesskab. Ideen var som jeg har været inde på tidligere, at de aktive ældre fik mulighed for at forme deres eget sted. Et social og kulturelt centrum, hvor de ældre kunne mødes, spise, arbejde og være sammen. Et sted, der giver de ældre mulighed for at få lige præcis den støtte, omsorg og pleje, de har brug for i takt med at funktionsevnen på forskellig vis svækkes. I sidste ende måske en bolig i selve komplekset. Betoningen af dette kontinuerlige forhold tolker jeg som et udtryk for en kritik af den nuværende praksis på ældreområdet, hvor plejehjemmet ofte kommer pludseligt ind i billedet, når forvaltningen vurderer, at den ældre ikke længere er i stand til at bo i eget hjem. Et hjem, som er fyldt med minder, som man ofte brutalt må skille sig af med, men også et hjem der for manges ved-

kommende er præget af isolation og fremmedstyring.³⁷ Således blev det fra deltagerkredsen understreget, at man for fremtiden skal være opmærksom på, at få kontakt til de ensomme gamle og give dem mulighed for at komme ud blandt andre og være med på den måde, man selv ønsker og kan mestre.

At have indflydelse på rammerne for sin egen afhængighed, skal ses som et forhold, der både vedrører de store planlægningsmæssige linier, som muligheden, for i kollektivt regi, at gøre sig gældende i forhold til at skabe rammerne for fællesskabet, mens man har kræfterne dertil. I takt med at afhængigheden tager til, skal det faguddannede personale træde mere og mere til, og med baggrund i kendskabet til den enkelte og opmærksomheden på vedkommendes biografi, livssammenhæng og øjeblikkelige situation støtte den enkelte, som hun eller han nu vil have det.

Udformningen af *det velduftende plejehjem* var kendetegnet en kvalitativ udvikling på stort set alle områder. De grønne områder var større, mere komplekse, smukke og oplevelsesrige end normalt. Maden var væsentlig bedre, ligesom der var gjort meget ud af, at gøre køkkenet til et smuk, rar og velfungerende arbejdsplads. Der var blevet kælet for arkitekturen og indretningen med hensyn til materialevalg og komposition, og personalet var normeret efter behov. Dette er ikke udtryk for en overbudspolitik, men et forsøg på at vise, at der eksisterer en sammenhæng mellem den individuelle og sociale trivsel og sundhed, og de rammer man lever og arbejder under. Som det fremgik af invitationen til tænketanken, var en af opgaverne netop at få indkredset ønskelige sammenhænge, og skabe ræsonnementet bag det rationale, som disse sammenhænge udtrykker. Igennem forløbet fik vi dog kun i meget begrænset omfang arbejdet med at udvikle et mere sammenhængende ræsonnement, og jeg vil derfor nu forsøge at gøre dette.

Dykker man f.eks. ned i litteraturen omkring sammenhængen mellem grønne miljøer og menneskers trivsel og sundhed, bliver det hurtigt klart, at der er publiceret tusindvis af artikler og bøger om emnet. Det samme gør sig gældende i relation til arkitekturens, kostens, måltidets, fællesskabets og institutionskulturens rolle for den menneskelige livskvalitet. Ud af denne meget store pulje af undersøgelsesresultater og teoriudvikling, ville der givet vis kunne hentes meget støtte til at forstå og kvalificere de sammenhængsforståelser, der kom til udtryk i 'visionen om det velduftende plejehjem'. Ideen med tænketanksforløbet var at skabe ræsonnementet bag en anden form for ældreinstitution. Derfor orienterede vi os også i en vis udstrækning mod at understøtte argumentationen med konkrete undersøgelser. Når jeg herunder vil behandle en række af de sammenhænge, som blev udtrykt i den konkrete vision, er formålet at underbygge og udbygge den argumentation, der kom til udtryk i høringspræsentationen. Jeg vil dog i det store og hele lade materialet tale for sig selv og afholde mig for

³⁷ Antropologen Jens Erik Kofod er på nuværende i gang med et forskningsprojekt, der blandt andet beskæftiger sig med skiftet til det sidste hjem.

at diskutere det op imod den forelæggende litteratur. For det første fordi det i sig selv vil kræve en enorm indsats at screene faglitteraturen på så mange områder. For det andet fordi det alternative rationale, der kommer til udtryk i 'visionen om det velduftende plejehjem', først og fremmest knytter an til *måden* hvorpå disse sammenhænge tænkes og skabes, i samspil mellem de ældre, de professionelle og det omgivende samfund.

Vi husker, at rundturen i *det velduftende plejehjem* starter i det store grønne område, der grænser op til, ja, faktisk gennem havestuen går i ét med institutionen. Et sammenhængende have og aktivitetsområde, der også grænser op til andre af områdets institutioner og udgør en art fælled, hvor mennesker på tværs af generationer og kulturer kan mødes og bruge hinanden og de mange faciliteter og oplevelsesrum, der er til stede og under skabelse. Når tilstedeværelsen af dette mangfoldige, grønne og kønne område sættes i centrum, tolker jeg det som en umiddelbar hverdagslivsforankret erfaring med, at vi som mennesker har et rodfæstet behov for at opleve naturens rytmer, at se vækster gro og fornemme, at man er del af et samfund, der både rummer børn, unge, ældre og dyr. Et sådant anlæg giver de ældre en mulighed for at drage omsorg for børn, dyr og vækster og få stimuleret deres sanser.

Disse mere umiddelbare sociale, kulturelle og æstetiske orienteringer og hensyn, der kommer til udtryk her, og som fornemmes intuitivt af folk, der arbejder inden for dette felt, har dannet afsæt for en mangfoldighed af sociale eksperimenter, hvor man har forsøgt at påvise en positiv sammenhæng mellem en given målsætning (helbredelse, livsglæde, funktionsforbedringer m.v.) og stimulerende grønne omgivelser. Således blev der i forbindelse med arbejdet i tænketanken refereret til en række forskellige undersøgelser, der f.eks. påviste at demente ældre, som ofte har en rastløs adfærd, havde overmåde stor glæde af, at opholde sig i naturen. De fik hermed ro i sindet, hvilket også havde positive betydninger for plejehjemspersonalets arbejdsforhold.³⁸ Roger Ulrichs undersøgelse fra 1984 har påvist, at kirurgiske patienter, der havde en grøn udsigt fra sygesengen, kunne udskrives hurtigere.³⁹ I den forbindelse kunne man også trække på Kaplan og Kaplan⁴⁰, der har udarbejdet en teori om den gunstige helhedsmæssige effekt, det har for mennesker at opholde sig i, hvad de kalder, et *restorativt miljø*. Et sådant er kendetegnet ved, at det udgør et scenskift eller en pause fra det daglige miljø, at man kan opleve sig som en del af en større sammenhæng, f.eks. ved at mærke årstidens cyklus. Grønne omgivelser der indbyder til spontan opmærksomhed og »en nærmest meditativ og flydende bevidsthed f.eks. om blomsternes farve« og endelig, at man føler, at »man passer ind, og at det man gør føles godt og meningsfuldt«. (Gees, 2005: 11) Lis Gees, der har undersøgt, hvad der er skrevet om sammenhængen mellem det grønne miljø og ældres sundhed, henviser også til et britisk forsk-

³⁸ Swane, Christine E. (2005) *Grøn omsorg*, Sygeplejersken, nr. 14

³⁹ Ulrich, R (1984) *View throuh a Window may Influence Recovery from Surgery*. Science vol. 224 No. 4647: 420-421

⁴⁰ Kaplan & Kaplan (1989) *The Experience of Nature. A Psychological Perspective*, Cambrigde University, Cambrigde

ningsprojekt, der peger på den sundhedsfremmende betydning af fælleshaver⁴¹ og en svensk⁴² og en australsk⁴³ undersøgelse, der viser, hvorledes omgangen med dyr, har stor betydning for det fysiske, psykiske og sociale velvære.

Fra de grønne områder gik rundturen ind i selve institutionsbyggeriet, der på ingen måde mindede om det klassiske institutionsbyggeri, med dets lange lige lavloftede vinylbeklædte gangarealer med hårdt ovenlys. *Det velduftende plejehjem* var i modsætning hertil et byggeri, der måske nok var funktionelt indrettet af hensyn til de funktionshæmmede og de ansattes manøvremligheder, men som helt grundlæggende havde taget udgangspunkt i, hvad der føles smukt og rart at leve og arbejde i. Fremtidsudkastene fra fremtidsværkstederne, præsentationerne af disse på workshopen, samt forsøget på at beskrive *det velduftende plejehjem*, vidner om en stærk kritik af den æstetiske grundtone i det plejehjemsbyggeri, som udgør rammerne for deltagerkredsens hverdag og erfaringer. Også inden for det faglige felt, der koncentrerer sig om sammenhængen mellem arkitektur og livskvalitet, vil vi sikkert kunne finde argumentationsstøtte til opgøret med det funktionalistiske planlægningsideal, der har gennemsyret det moderne institutionsbyggeri. Ligeledes vil vi på detailplan givetvis også kunne finde undersøgelser, der viser sammenhængen mellem f.eks. bæredygtigt materialevalg og rumbelysning på den ene side og sundhedstilstanden og oplevelser af livskvalitet på den anden.

Igen er det i denne forbindelse vigtigt for at understrege, at denne viden om f.eks. sammenhængen mellem arkitektur og livskvalitet kan spille en vigtig rolle i forsøget på at overbevise myndighederne om at de skal skabe mulighed for konkrete forsøg med nye former for ældreinstitutioner, ligesom denne viden undervejs kan spilles ind i processen og kvalificere de forestillinger og planer, der er blevet udviklet med afsæt i de lokaliserede utopier. Når det er vigtigt at understrege, er det fordi, at de enkelte fagmiljøers viden om sådanne kvalitative sammenhænge typisk bliver bragt i spil i kvalitets- og konceptudvikling fra oven, for herefter at blive omsat til en *færdig* virkelighed. En virkelighed, der måske nok i en vis forstand fremstår som et fremskridt i forhold til de traditionelle institutionelle rammer, men samtidig en virkelighed, der qua sin konceptuelle *færdighed*, ikke åbner sig i forhold til den sociale og teknologiske fantasi, der latent er til stede i de lokale sammenhænge. Ideen om *udvikling fra et livssammenhængsperspektiv* udtrykker som noget helt centralt et sådant forhold mellem social handling og viden. Det skal jeg komme meget mere ind på senere i afhandlingen, og vil blot med ovenstående i mente forsætte min redegørelse for de sammenhænge, der konkret er kommet til udtryk.

⁴¹ Miligan C., Gatrell, A. (2004) *Cultivating Health: Therapeutic landscapes and older people in Northern England*, Social Science & Medicine. 58: 1781-1793

⁴² Norling, I. (2001) Rekreation och Psykisk hälsa. Sektionen för vårdforskning, Sahlgrenska Universitetssjukhuset, Göteborg

⁴³ Straede, C. & Gates, G. (1993) *Psychological Health in a Population of Australian Cat Owners*, Anthrozoos, Vol.6. No. 1:30 -41.

Byggeriet blev beskrevet som gennemført bæredygtigt, hvilket først og fremmest er begrundet ud fra hensyn til den langsigtede driftsøkonomi. Et egentligt samfundsmæssigt miljøansvar blev ikke et tema i denne forbindelse. Udover det driftsøkonomiske perspektiv, var de bæredygtige løsninger begrundet i, at netop de bykologiske teknologier også har en æstetisk og sansekongret kvalitet, som det f.eks. kommer til udtryk i vandrensningssystemer baseret på vandtrapper og rodzonefiltrering.

Hermed betones også en anden sammenhængsdimension mellem de fysiske rammer og livet i omkring institutionen. De reproduktive opgaver, der knytter sig til den samlede husholdning og kredsløb, åbner sig for de ældre på så mange forskellige måder, at det er muligt at finde et arbejdsområde, man sammen med andre kan tage ansvar for. Det handler om meningsfuld i de aktiviteter, som de ældre involveres i. I forbindelse med tænketanksforløbet blev det herskende aktivitetsideal kritiseret for manglende mening. »Hvorfor skal de ældre sidde og spille bold op af en væg mens de hører eventyr af H.C. Andersen, når de kunne deltage i køkkenarbejdet«. Der, der her blev henvist til, var erfaringer fra Herman Koch Gården med at inddrage de ældre, der havde lyst, i skrælingen af de økologiske rodfrugter, som den økologiske omlægning havde bragt med sig. En situation, som den besøgende på *det velduftende plejehjem*, også oplevede. Lad mig i den forbindelse gengive et uddrag af en situationsbeskrivelse fra Herman Koch Gården:

”Gulerødder, rødbeder, selleri, pastinakker og persillerødder bliver hældt ud på et stort bord med voksdug. Med kørestol, rollator eller på egne ben ankommer Ruth, Marija, Ingrid, og Inger. De bliver bænket om bordet sammen med Jette og Bente, som arbejder i daghjemmet. Inden der er gået ret længe, er der en formidabel stemning ved bordet. Sådan en pastinak kan give en rigtig lang næse og se vældig sjov ud! Nogle af vittighederne går en smule under bæltet, så dem skal vi ikke referere her. Den kyndige nedvurdering af køkkenets mange tyndskrællere vidner om en generation, der er vant til Rådvads brune kartoffelskrællere. Køkkenleder Lene Dale må straks love at købe „ordentlige knive“ til næste gang. Men bunkerne af skræller vokser stødt trods de forkerte skrælleknive – for hver skræl har køkkenet tjent, ikke bare tid, men også penge i forhold til at købe frosne grøntsager. Det skal man ikke sige to gange, for straks begynder skrælleholdet at smide om sig med skrællerne: „Dette er 100-kronesedler, nej 1000-krone-sedler“, griner de. Og så bryder flere ud i sang – „Hvor skoven dog er frisk og grøn“. Latteren og sangen lokker mange tilskuere til. Glæden smitter, men flere mener dog, at de har skrællet gulerødder nok i deres tid og lister af igen. En af beboerne, Børge, synes ikke, at madlavning er noget for en mand, men han vil alligevel helt hen til bordet og sidde med. „Arbejdet ville have taget en køkkenassistent en hel dag, så det er en kæmpe hjælp for køkkenet takket være daghjemmets positive indstilling“ fortæller køkkenleder Lene Dale. ”Hvis vi ikke havde plejepersonalet med, kunne dette slet ikke lade sig gøre.” (ØkoXpress nr.4 2005)

Den køkkenleder, der fortalte denne historie på en af samlingerne i tænketanken, kunne i tillæg hertil fortælle, at én fra den kommunale forvaltning havde kritiseret dette arrangement med den begrundelse, at »de ældre havde arbejdet nok i deres liv«. Dette er muligvis rigtigt, hvis vi tænker på arbejdet

som det rene *møje* og *slid*. Det er trods alt en traditionel arbejderbefolkning, der befolker de offentlige plejehjem i Københavns Kommune. I så tilfælde taler vi også om et arbejdsliv, der i væsentlige henseender har været fremmedstyret og haft sine ensidigheder. Men vi taler også om et arbejdsliv med erfaringer med fællesskab, momenter af kunstsans, og den tilfredsstillelse, der ligger i at gøre sit arbejde, at fuldføre en gerning.

Tager vi i stedet fat i et udvidet arbejdsbegreb, hvor kunstsansen står i centrum, og fokuserer på 'kartoffelskrælningen', åbner der sig et radikalt andet perspektiv end det, som den kommunale embedsmand/kvinde tegner sig for. Igennem kartoffelskrælningen skabes et lystigt arbejdsfællesskab mellem de ældre og personalet. Ydermere henter skrælningen sin meningsfuldhed i bevidstheden om, at arbejdets produkter indgår i madlavningen, at det indgår i en helhed. Det er måske nok forkert at tale om kunstsans i forbindelse med skrælning af rodfrugter al den stund at dette, i produktionen af en menu, udgør et meget specialiseret og ensidigt arbejdsområde, som de fleste nok ville betakke sig for at udføre længere tid af gangen. Men det er jo heller ikke situationen i køkkener af den størrelse, vi her taler om. Her vil man kunne gå til arbejdet og se enden på det. Meningsfuldheden knytter sig også til, at det er et nødvendigt arbejde. Der findes ikke skrællemaskiner til husholdningsbrug, og der er således ikke tale om, at køkkenet på et minimum af tid kan ordne det, en gruppe af ældre er en halv formiddag om. Var det tilfældet, får skrællearbejdet karakter af ren beskæftigelsesterapi. Også nødvendigt arbejde i den forstand, at man igennem skrælningen kan skabe en økonomi, der gør, at man kan undgå de industrielt bearbejdede halvfabrikata. I et økologisk omlægningsperspektiv er det et af områderne, hvorpå økologien kan få mening for de ældre. Undersøgelser, der er udført Basiskost-regi, har vist, at de ældre generelt ikke tillægger den økologiske omlægning nogen betydning. (Bruselius-Jensen, 2006)

At køkkenet åbner sig mod ældrebefolkningen og de andre faggrupper tillægges, som vi har været inde på i 'arbejdskapitlet', stor betydning af personalet. Sociologerne Holm og Iversen skal i denne forbindelse citeres for at have skrevet, at »I maden mødes det samfundsmæssige med det subjektive, det kollektive med det individuelle, naturen med kulturen, det kropslige med det åndelige.« (Holm og Iversen, 1997) Det samme kan siges om måltidet. Når maden og måltidet spiller en så central rolle i *det velduftende plejehjem*, så hænger det selvfølgelig sammen med, at det netop var maden og måltidet, der dannede afsæt for de søgebevægelser, der skulle bringe os i nærheden af det velduftende plejehjem. Jeg tror dog også, at maden og måltidet vil have blevet fremhævet som det centrale omdrejningspunkt for en ny omsorgs- og institutionskultur, hvis processen med at indkredse 'den gode ældreinstitution', havde haft en mere uspecifik åbning. Og det handler netop om, at arbejdet med at lave et godt måltid, potentielt rummer muligheden for at blive det mødested, Holm og Iversen herover taler om. Herudover rummer måltidsforberedelserne også potentielt en situation, hvor de ældre og fagpersonalet kan mødes i mangfoldige meningsgivende arbejdsammenhænge.

Genkalder vi os det udvidede arbejdsbegreb, der blev bragt på banen i kapitel 4, var det kendetegnet ved at betone nødvendigheden af, at mennesket har sanselig genstandsmæssig omgang med sin omverden. I forsøget på at komme tættere ind på, hvad et arbejde skal være for at være et menneskeligt arbejde, blev kunstsansbegrebet introduceret. Kunstsansen, som betonedede nødvendigheden af en tæt enhed mellem ånd og hånd og værktøj, mellem detalje og helhed, at arbejdet var socialt i sin orientering og kulturskabende i grundlæggende forstand. Dette udvidede arbejdsbegreb blev udlagt som noget, der grundlæggende har at gøre med en bevidst og sanselig genstandsmæssig bearbejdning af materialer, et subjekt-objektforhold. Når det derimod gælder omsorgsarbejdet, var der tale om en udpræget subjekt-subjekt relation, baseret på en omsorgsrational situation af empati og dialog. Det er helt evident en forskel på de fagligheder og det 'håndværk', der kræves for at være god til at lave mad, og at være god til at forstå sine medmenneskers tavse, undertrykte eller artikulerede behov og ønsker. Jeg har ikke været i stand til at finde den litteratur, der efter sigende findes om diskussionen af disse umiddelbart væsentlige forskellige former for arbejde. Det skal dog ikke afholde mig fra at bidrage til denne diskussion. Det forekommer mig nemlig, at der i det empiriske materiale er meget, der taler for, at det ikke er hensigtsmæssigt at sætte for vandtætte skodder mellem det genstandsmæssige og det relationsorienterede arbejde.

Ser vi på materialet fra fremtidsværkstederne, bliver det hurtigt klart, at noget af det, køkkenpersonalet var stærkt optaget af, var at skabe mulighed for en langt tættere relation til de ældre i forbindelse med måltiderne. Man ønskede generelt fra køkkenets side at skabe muligheder for måltider, som man kender den fra familien. I familien laver man maden med henblik på måltidet, som igen danner ramme om socialt samvær. Madlavningen er i den forstand en omsorgshandling i dobbelt forstand. Dels som omsorg for kroppen, dels for det sociale fællesskab man er bundet til. Vi har været inde på hvordan dette forhold i mange henseende er blevet strukturelt umuliggjort inden for den offentlige kostforplejning. Og i lyset af denne erfaring er det interessant at se, i hvor høj grad køkkenpersonalets ønskeforestillinger retter sig mod en mere intim relation til de spisende. Når køkkenpersonalet således ønsker at sidde med ved spisebordet, og når der er udbredt ønske om at have arbejdsfællesskab med de ældre i køkkenet, kan jeg ikke se, at det kan tolkes på anden måde end som et udtryk for, at det ses som dybt problematisk, at arbejdet i køkkenet hverken giver plads til udfoldelse kunstsans i arbejdet eller omsorg over for medlemmerne af det sociale kollektiv, man er en del af.

Når det gælder plejearbejdet og andre typer af arbejde, kendetegnet ved det man traditionelt forstår ved relationsarbejde, er det på grund af den anonymisering lidt sværere konkret at påvise eksempler på en ønsketænkning i retning af en større genstandsmæssighed i relationen til de ældre. Og dog. I forbindelse med fremtidsværkstedet udarbejde en gruppe, med overvægt af plejepersonale, et udkast til, hvordan det at præsentere maden grafisk kunne varetages af en arbejdsgruppe bestående af køk-

kenpersonale, plejepersonale og de ældre. Udkastene på fremtidsværkstederne bar også præg af de ansattes ønske om, sammen med de ældre og frivillige, at få skabt nogle smukke rammer for fællesskabet. Man kan tolke den stadig mere intensive orientering mod indretning af de private hjem som udtryk for en kompensation for, at ens arbejde ikke rummer større elementer af kunstsans, og at hverdagslivet er så fragmenteret, at alt disponibelt bliver sat ind på at skabe gode sociale rammer for familielivet. Når plejepersonalets udtrykker forestillinger om indretning af smukke og gode rum for og særligt med de ældre, tolker jeg det som et udtryk for, at relationsarbejde for rigtigt at kunne fungere må dreje om kerne af genstandsmæssighed. Vel og mærke en genstandsmæssighed med mål og mening.

Selvom overskrifterne på aktionsforskningsprocessens forskellige forløb refererede til maden og måltidet, og på den måde lagde en særlig vinkel på den institutionelle helhed, tror jeg som sagt, at arbejdet med at få lavet mad, forberedt måltidet og spist maden rummer en særlig mulighed for at danne nogle arbejdsfællesskaber, der imødekommer både ældres og personalets behov for at arbejde og leve i nogle mere meningsgivende sammenhænge. Det være sig i køkkenhaverne, blomsterhaven, blandt dyrene, i grøntsagsrummet eller i spiserummet. Alle sammen arbejdsopgaver, der i og med at de retter sig mod at blive til genstand for andres nydelse med maven, næsen eller øjnene, er meningsfulde og giver afsæt for social anerkendelse - for at blive set som menneske. Sådanne arbejdsformer ville fordre nogle helt andre rytmer i arbejdet end de, der behersker de nuværende produktions-, styrings- og omsorgsteknologier.

Det empiriske materiale rummer således jeg tolker det, en stærk kritik af den samfundsmæssige uddifferentieringsproces omfang. Den nyliberalistiske moderniseringsstrategi, har betydet helt ulidelige fragmentering af sammenhænge, af muligheden for at udvise og udvikle kunstsansen og omsorgen i arbejdet. Omsat til egentlige fremtidsudkast, tager den kritik sig ud i ønsket om at skabe nye sammenhænge og genskabe brudte sammenhænge. Jeg ser således ingen tegn på ønsker om, at lade den samfundsmæssige uddifferentieringsproces være ugjort, eller på forestillinger om at overlade omsorgsopgaven til de tætte familiære og venskabelige sammenhænge. Der har heller ikke været ytret ønske om at opløse de forskellige fagkulturer med deres specifikke kompetenceområder. Betoningen af behovet for »at lave mad fra bunden« har været tænkt ind i en samfundsmæssig arbejdsdeling, og ikke været udtryk for, at ville lave alt fra bunden.

De kvalitetsforståelser, som er kommet til udtryk i visionen om *det velduftende plejehjem*, adskiller sig i vis forstand ikke fra de kvalitetsforståelser, der er opbygget i de forskellige fagmiljøer. Ved flere lejligheder har deltagerne da også proklameret noget i stil med: »Vi har den viden, der skal til, men ikke mulighed for at handle derpå«. En frustration, der både retter sig mod de udfordringer, man møder i hverdagen, som i forhold til mere overgribende reformer af ældreomsorgen. Ekspertisen forbliver, i

en vis udstrækning, indkapslet i de udspaltede ekspertkulturer, og forsøgt omsat gennem udviklingsprojekter og modeludviklinger fra oven. I en forvaltningskultur gennemsyret af koncepter og redskaber fra *New Public Management* og *Total Quality Management*, vil de nye hensyn i ældreomsorgen, der trænger igennem og bliver til officiel politik, vende tilbage til omsorgsarbejdet som rigide kvalitetsmålsætninger, kvalitetsteknologier og kvalitetssikringssystemer.

Arbejdet med at indkredse *det velduftende plejehjem* har ledt os på sporet af en række vigtige sammenhænge i omsorgsarbejdet og institutionskulturen. Sammenhænge, hvor omsorgsarbejdet ikke tænkes ind i en input-output model, men har karakter af *et levende arbejde*, der grundlæggende udtrykker omsorgsfuldhed i omgangen med ting og mennesker. Der er tale om en konkret utopi, som viser vigtige sider af, hvordan en fremtidens ældreinstitution kunne tage sig ud, hvis vi gjorde noget ved det. Men hvordan kan man overhovedet forestille sig, at der kan gøres noget ved det? Som jeg har argumenteret for, går de herskende udviklingstendenser ikke i en sådan retning. Hvordan kan man overhovedet forestille sig, at sådanne nye kulturelle udviklings- og læreprocesser kan tage form? Og hvad vil det kræve? Det er nogen af de spørgsmål, jeg som oplæg til de næste kapitler vil stille nu.

En ny problemformulering

Kari Wærness konstaterer i sin statusartikel, at begrebet *omsorgsrationalitet* er en succes i den forstand at det er blevet videreudviklet som et centralt begreb inden for den feministiske omsorgsforskning, som dog ikke længere spiller nogen større rolle på omsorgsforskningens scene. Når det gælder planlægningen og forvaltningen af den offentlige omsorg, har den omsorgsrationalle tilgang fået »svært liten innflytelse«, som hun i samme forbindelse konstaterer. (Wærness, 1999:57) Hun går desværre ikke i dybden, med hvorfor *omsorgsrationaliteten* i første omgang tabte slaget til *formålsrationaliteten*, men peger dog på et forhold, det i denne forbindelse er værd at bemærke sig. Det drejer sig om de konflikter med hverdagsvirkeligheden, som et forsøg på, at omstrukturere omsorgsarbejdet efter en omsorgsrational model resulterer i. Noget hun har oplevet, når hun har forsøgt at vinde opbakning bag sådanne udviklingsprojekter.

En konstatering, der danner basis for afhandlingens nye problemformulering, jeg har sammenfattet således:

Hvordan kan vi forestille os at det organisationsprincip og samfundsmæssige fornuft, der er bundet til begreber som 'omsorgsrationalitet' og 'kunstsans i arbejdet', og symboliseret i visionen om det velduftende plejehjem, kan sætte sig igennem som et paradigmeskift i omsorgsarbejdet og omsorgskulturen? Er det overhovedet muligt i virkelighed, hvor effektivitetsfremmende målrationelle styrings- og kontrollogikker griber om sig og tager karakter af, at være uafvendelige strukturudviklingsprocesser?

Det første, der i den forbindelse skal spørges til, er, hvordan man kan forestille sig, at de ambivalente erfaringer, som netop peger i retning af et nyt rationale i organiseringen af ældreomsorgen, og som er bundet i subjekterne (i mere eller mindre velreflekterede former), kan danne afsæt for det påtrængende paradigmeskift. I mangel på realiseringskanaler kommer disse ambivalente følelser, fornemmelser og forestillinger først og fremmest at komme til udtryk som moralsk forargelse, vrede og frustration. Fra et kritisk teoretisk perspektiv kan man i resignation over, hvor omfattende og uafvendelig denne koloniseringsproces synes at være, ikke blot synke ind i kyniske registreringer af systemtvangens stadig mere omfattende status, som det gør sig gældende hos mange postmodernister og systemteoretikere.

I erkendelsen af, at det ikke er lykkedes at fortrænge målrationaliteten med en omsorgsrationalitet, og med konstateringen af, at teknokratiet synes at brede sig i dybden og bredden, understreger Wærness, at opgaven for fremtiden ikke kan bestå i at give videnskabelige svar på, hvad den gode omsorg består i, men forsøge med »det muliges kunst« og søge at give svar på, hvordan de værste og dårligste omsorgsformer kan undgås. Kun herved kan man få indflydelse på socialpolitikken og planlægningen. Det skal derfor i følge Wærness (med citering af sociologen Etzioni) undgås at arbejde med »utopiske mål set fra utopiske højder« (Wærness, 1999b: 150) Hun har tilsyneladende vanskelig ved at se, hvordan et kritisk begreb om omsorgsrationalitet kan bruges til andet end at spotte de værste følgevirkninger af den herskende omsorgspraksis.

Hvis vi som udgangspunkt hævder – og det gør jeg – at reaktionerne på *moderniseringens konsekvenser* blandt ældre, pårørende, personale, forskere, administratorer og politikere på den ene side er karakteriseret af stigende frustration, indignation og vrede, og på den anden side ved udtalt afmægtighed, tilpasning og strategisk positionerende over for et stadig mere komplekst og kraftfuldt system, er det mere end vigtigt at tænke over, hvordan vi som samfund kan blive i stand til at udnytte og omsætte denne ambivalens til nye omsorgskulturelle udviklings- og læreprocesser. Hermed understreges i brede vendinger en forståelse af kritisk teoretisk forandringsarbejde. En forståelse som har ligget som en grundtone gennem hele aktionsforskningsprojektet.

Denne forståelsesramme vil jeg gerne udfordre ved at se på den udvikling af den kritiske teori, som Jürgen Habermas har stået for. I den forbindelse vil jeg forsøge at se på forskelle, men også krydsbestøvende elementer, mellem den tradition, som Habermas er eksponent for, og den som kommer til udtryk i den kritisk utopiske aktionsforskning. Jeg vil blandt andet kaste lys på, hvordan man på forskellig vis forestiller sig, at samfundsudviklingens åbenbare kriser og irrationaliteter kan danne afsæt for frigørende forandringsprocesser. Skal de moralske frustrationer over et destruktivt arbejdsliv, ydmygende behandling af de ældre etc., først og fremmest ses som et afsæt for arbejdet med at skabe

kommunikative strukturer og offentligheder, der kan øve indflydelse på det lovgivende niveau, for dermed at vende tilbage som nye rettigheder og forbedret vilkår? Eller må vejen til forandringer i højere grad tænkes som et modkulturelt projekt, hvor den forandringsenergi, der er bundet til moralske ytringer, finder udtryk i udviklingen af konkrete alternativer og sammenhænge? Det er nogen af de spørgsmål, jeg vil tage op i den sidste del af afhandlingen.

I den forbindelse vil jeg diskutere, hvordan vi kan forestille os, at den ekspertviden, der eksisterer i de uddifferentierede fagområder, og som bæres af hvad jeg har kaldt *den fastlåste ekspert*, kan frugtbargøres over for et livssammenhængsperspektiv.

Når Wærness så direkte afviser en strategi, der er koncentreret på »utopiske mål sett fra olympiske højder«, så kalder det i lyset af utopien om *det velduftende plejehjem* på ikke bare en kommentar, men en grundig diskussion. Der er så vidt jeg kan se flere elementer i dette citat, der bør tages i betragtning, før det kan fungere som et godt oplæg til diskussion. For det første vendingen 'utopiske mål', som i denne forbindelse konnotere med noget, *der måske nok er helt rigtigt men samtidig helt urealistisk*. For det andet vendingen »olympiske højder« som henviser til en elitær og total betragtningsvinkel, som igen henviser til den elfenbenstånsproblematik, som meget universitetsforskning er forbundet med.

Social forandring gennem kommunikativ handlen

Kaster vi igen et blik på hørings-præsentationen af *det velduftende plejehjem*, og koncentrerer fokuset på selve forandringsprocessen, fra erkendelsen af en omfattende omsorgskrise til virkeliggørelse af denne nye form for ældreinstitution, afsløres en række centrale forståelsesmåder i forhold til mulighederne for et markant social- og velfærdspolitisk kursskifte. Disse forforståelser er i overvejende grad mere mine end udtryk for samlede deltagerkreds' refleksioner. At det forholder sig således, er et udtryk for, at vi i tænketanken ikke for alvor fik taget fat på, hvordan de nødvendige forandringer kan tænkes at finde sted i den samfundsmæssige situation, som vi aktuelt befinder os i. Dels er det også et udtryk for, at netop spørgsmålet om at forstå og udfordre vilkårene og mulighederne for social forandringsprocesser er aktionsforskerens kerneområde, sådan som jeg ser det. Det er mit faglige felt, ligesom de andre i deltagerkredsen har deres specifikke faglige kompetencer. Jeg er gået ind i feltet med særlige forforståelser, og hele processen er som sådan påvirket heraf. Som det er fremgået af min procesbeskrivelse, er jeg undervejs blevet udfordret, og har ladet mig udfordre med hensyn til, hvordan vi som samfund skal blive i stand til at handle på baggrund af de utålelige forhold, som bringes frem i lyset. Interaktionen med feltet, og mine løbende refleksioner herover, har skærpet mit blik for omfanget og dybden af denne omsorgskrise. Både hvad angår rationaliteten bag og konsekvenserne af moderniseringen af den offentlige sektor, og hvad angår den ambivalens, hvormed centrale aktører forholder sig til denne udvikling. Erkendelser, der både er påvirket af og har påvirket processen med såvel at forstå årsagerne til og omfanget af denne omsorgskrise, som at få indkredset et alternativt rationale og mulighederne for en virkeliggørelse heraf.

At få afhandlet ens forskning er udover en bestræbelse på at anskueliggøre ens projekt og ens pointer, et spørgsmål om ad videnskabelig vej at forholde sig kritisk diskuterende til ens forforståelser og anskuelsesmåder. *Visionen om det velduftende plejehjem* rummede et koncentreret substrat af mine overvejelser over, hvordan visionen kunne blive til virkelighed. At få afhandlet dette aktionsforskningsprojekt har for mit vedkommende betydet, at jeg specielt efter selve aktionsforskningsprojektets afslutning, har kastet mig over den videnskabelige litteratur for hermed at få redskaber til bedre at begribe det empiriske materiale og de (løbende reviderede) forforståelser, der har dannet basis for forløbet, og konkret kommet til udtryk i høringsindlægget.

Hidkalder vi os dette indlæg og sætter fokus på de procedurale aspekter, tegner der sig en figur, som kort kan opsummeres således: Med afsæt i såvel videnskabelige undersøgelser, der påviser de sam-

fundsøkonomiske og moralske omkostninger af den dominerende måde at forvalte omsorgsopgaven, som i de stadig mere påtrængende massemedieformidlede skandaler, er der blevet skabt en stærk offentlig diskussion om handlemuligheder. Vejen fra vision til virkelighed byggede i utopipræsentationen på skabelsen af stærk og kritisk offentlighed, der havde vist sig i stand til at få påvist at de hidtidige forsøg på at rationalisere, effektivisere og styre den offentlige omsorgssektor i væsentlige henseender fejlede. I erkendelsen af, at man fra politisk hold ikke magter og har mulighed for at intervenere på grundlæggende facon i det komplekse system, der er opbygget, sættes der ressourcer af til at skabe rammerne for sociale udviklingsforsøg med en anden form for omsorgs- og institutionskultur.

Naiviteten i denne figur er, med øje for den eksisterende politiske virkelighed, helt umiddelbar. Dette er tilsigtet, således at forstå, at fortællingen om *det velduftende plejehjems* tilblivelseshistorie havde til hensigt at inspirere de deltagende politikere til at reflektere over, om en vej ud af omsorgskrisen ikke netop kunne tage form af social eksperimenteren med en anden form for kvalitetsudvikling. Fortællingen udstyrede således offentligheden med evnen til at gestalte en stærk offentlig mening, og politikerne med evnen til at reagere på krisen på en overskuelig måde.

Denne utopipræsentation repræsenterer et ganske særligt billede på skabelsen af og vejen til social forandring. Umiddelbart minder det om en idealiseret Habermasiansk figur, hvor forsøget på krisestyring i socialstaten intensiverer instrumentaliseringen af de sociale relationer i hverdagslivet, som herpå fremkalder en offentlig modreaktion, der danner afsæt for ny lovgivning. En lovgivning som befordrer, at de systemiske styringsmidler fortrænges til fordel for en kommunikativ rationalitet.

Jeg vil i dette kapitel tage fat på Habermas og aftvinge ham et svar på, hvordan man, med afsæt i hans kritiske teorier og begreber, kan begribe opgaven med at få skabt social bevægelse omkring de udtalte sociale og institutionsmæssige kriser i vores samtid. Jeg vil starte med at redegøre for hans system-livsverdens figur og hans koloniseringstese. Herefter vil jeg tage fat i er spørgsmålet om, hvordan Habermas forestiller sig en afkolonisering af livsverdenen. Jeg vil afholde mig fra at problematisere hans system-livsverden dikotomi, og koncentrere blikket på de grove træk i hans kommunikationsteoretiske tilgang til kritisk teori. Jeg vil med andre ord forsøge at forstå, hvad social handling går ud på i følge Habermas. Helt konkret vil jeg lede efter svar på følgende spørgsmål: 1) Hvordan vil Habermas mon anskue den konkrete omsorgskrise, og ikke mindst 2) Hvordan skal vi som samfund udnytte denne krise som afsæt for udviklingen af et bedre samfund? 3) Hvordan vil Habermas stille sig til mine empirisk påviste ønskeforestillinger om en helt anden form for institution og nye former for arbejde? Eller sagt på en anden måde: Vil man, såfremt vi forestillede os, at Habermas tanker om det deliberative demokrati blev realiseret, kunne forvente at noget sådant kunne bane vejen for en

virkeliggørelse af de forestillinger om nye arbejds- og livssammenhænge, som kan udledes af det empiriske materiale?

Af utopipræsentationen fremgik det nemlig også, at radikale reformer på det socialpolitiske felt går gennem en demokratisk social eksperimenteren med nye måder at arbejde og leve på, der i udgangspunktet afspejler de særlige æstetiske, kulturelle og sociale orienteringer, der er til stede i de lokale (arbejds)livssammenhænge. Og dette er ikke en blomst, der gror i Habermas have, som vi skal se. Når jeg tager Habermas ind, er det primært fordi han om nogen har bidraget til en forståelse af, at skal vi modvirke det, han betegner som systemets kolonisering af livsverdenen, er der brug for et kritisk og vågen offentlighed, der er i stand til at bearbejde mangfoldigheden af krænkelseserfaringer fra hverdagen til en virksom og politik skabende offentlig mening. At han så ikke synes at have interesse for, hvad det er der konkret opfattes som krænkende og fremmedgørende, men alene for, hvordan der kan kommunikeres på den store scene herom, gør ham også interessant som en diskussionspartner, når jeg i efterfølgende kapitel tager fat på den kritisk utopiske aktionsforskning. Uenighederne mellem disse positioner kan vise sig, at være frugtbare.

Inden vi skal skifte kapitel, vil jeg, med afsæt i Habermas betoning af nødvendigheden af demokratisk borgerinddragelse, se nærmere på, hvordan man inden for det diskursteoretiske univers, som Habermas har været med til at åbne, arbejder med at skabe politik gennem konstruktionen af nye fortællinger. Noget siger mig nemlig, at netop skabelsen af gode fortællinger, der på tværfaglig vis evner at knytte aktører sammen om en ny fortælling om krisens årsager, konsekvenser og helbredelse, på flere måder er en frugtbar strategi. Jeg vil således tage fat i Maarten A. Hajers teori om refleksiv økologisk modernisering, og diskutere den op mod nærværende problemstilling, og forsøge at forstå denne teoris muligheder og dens svage punkter.

Systemet kolonisering af livsverdenen

Et af samfundsvidenskabernes mest kendte teoretiske figurer er Jürgen Habermas' teori om systemets kolonisering af livsverdenen, som han udfolder i værket *Theorie des kommunikativen handles* fra 1981. Helt overordnet handler det om, hvorledes udviklingen af det moderne samfund har krævet voldsomme adskillelses- og udskillelsesprocesser, der på radikal vis og over kort historisk tid, har fragmenteret de traditionelle livsformer og livsverdener. Disse processer ses af Habermas som en helt afgørende og nødvendige for indfrielse af de civilisatoriske gevinster, der er knyttet til det moderne projekt. Samtidig er han kritisk over for samfundsmæssige processer, som viser sig at spænde ben for det moderne projekt. I Habermas' teoretiske univers skelnes der således mellem livsverdener og systemer, der begge ideelt set har deres mere eller mindre naturlige, men historisk foranderlige

udbredelsesområde, og som styres af henholdsvis kommunikativ rationalitet og instrumentel/strategisk rationalitet. Misèren (koloniseringen) opstår, når systemet, i forsøget på at udvise effektivitet i undgåelse af kriser, breder sig ind i livsverdenen for at organisere de mest intime livsområder ved hjælp af styringsmedierne magt og penge. Når disse styringsmidler breder sig ind i livsverdens domæne ødelægges den solidaritet og kommunikativt funderet interaktion, som er konstituerende for livsverdenen. Disse kriser forsøges i de moderne samfund imødegået gennem at ekspandere de instrumentelle styringsredskaber, hvorved de sociale relationer yderligere instrumentaliseres.

Med øje for de tematikker, der er blevet bragt på banen i det empiriske forløb, jeg er i gang med at afhandle, har Habermas' tese om systemets kolonisering af livsverdenen umiddelbart tilbudt sig som en åbenlys teori om, hvordan vi kan forstå baggrunden for den kritik, som det empiriske materiale er mættet med. Eller rettere sagt har denne tese fungeret som et udmærket indgang til spørgsmålet om, hvordan vi kan forstå, hvad det er for samfundsmæssige processer, der udfolder sig, og hvordan alternative samfundsmæssiggørelsesprocesser kan fremmes.

Inden vi går videre, vil det nok være på sin plads kort at få indkredset, hvad der ligger i Habermas' system- og livsverdensbegreb. I den omfattende litteratur af og omkring Habermas er der blevet gjort mange forsøg på en nærmere bestemmelse af, hvad der ligger i disse to begreber. Jan Petersen har sammenfattet begreberne således:

System: Samfundsmekanismer, der uintenderet vedligeholder og udvikler strukturelle elementer i form af normer, institutioner og stabile handlingsmønstre i et samfund. I det moderne samfund tænkes først og fremmest på virksomhedsmæssige og politisk-administrative bureaukratier.

Livsverden: Verden som den subjektivt bliver oplevet af de enkelte mennesker. De enkelte livsverdener bliver til fælles livsverdener via sproglig kommunikation, hvor intentionen er at opnå fælles forståelse af kulturelle, samfundsmæssige og personlige værdier. (Petersen, 200:178).

Man kan hertil sige, at livsverdenen er den sfære i det totale samfundsliv, hvor den kulturelle reproduktion, den sociale integration, og socialisation naturligt hører hjemme. Denne livsverden har, gennem udviklingen af det moderne samfund, gennemgået en kraftig og modsigelsesfuld rationalisering. Og med rationalisering menes, at de traditionelle livsformer og dets traditionssubstans, er blevet voldsomt devalueret og splittet ad (udlejret), og i de enkelte subsystemer gjort til genstand for en professionaliseret dyrkelse af de enkelte dimensioner, som inden for en førmoderne livsverden udgjorde en helhed.

Denne proces er smertelig i den forstand, at de kendte livsformer forholdsvis brutalt, men samtidig også umiddelbart uerkendbart, brydes op og erstattes med markedets og bureaukратиets relationer.

Habermas mener dog, at denne proces langt hen af vejen tolereres og bifaldes, fordi den samfundsmæssige uddifferentieringsproces gør os i stand til at opfylde vores behov på en langt mere rationel måde.

Den funktionelle uddifferentieringsproces, er en helt central samfundsvidenskabelig kategori, der beskriver en proces, hvor den helhed, der karakteriserer de traditionelle samfund og deres livsverden, bliver adskilt i samfundsmæssige sfærer eller funktionsområder, der hver især udvikles efter og udvikler en egen logik. Traditionelt landmandskab er som eksempel, fra at være en erfaringsbåret interaktion mellem en bonde, hans jord (naturforholdene) og smedenes tekniske innovationer, til at være et komplekst krydsfelt mellem en mangfoldighed af ekspertdomæner, der hver i sær har øje for og forsøger at regulere de økonomiske, sociale, miljømæssige, handelspolitiske, tekniske, medicinske dimensioner af denne produktions- og livsform ud fra deres særlige logikker.

Kapitalismen og den moderne statsforvaltning, begriber Habermas som selvstændiggjorte subsystemer, hvis styringsmedier er henholdsvis penge og magt. Konfronteret med disse stadig mere selvstændiggjorte og uddifferentierede systemer danner der sig, med afsæt i et livsverdensperspektiv social integrerede og komplementære handlingsområder som *privatsfæren* og *offentligheden*, med institutionel kerne i henholdsvis kernefamilien og et mangfoldigt kommunikationsnet. Fra systemets side betragtes disse to handlingsområder som den omverden, der skal tilvejebringe den fornødne legitimitet. Overenskomsten mellem system og livsverden består ifølge Habermas i, at den kapitalistiske økonomi i første omgang bytter løn for arbejdsydelser og i anden omgang varer for løn. Den moderne samfundsforvaltning bytter organisationsydelser for skat og politiske afgørelser for masseloyalitet (TKH:409).

Ved således at give sig hen i rollerne som henholdsvis arbejdstager/konsument og klient/vælger løsriver man sig i følge Habermas fra de sociale integrations- og kommunikationsmåder, der kendetegner livsverdenen, og indstiller sig på at følge spillereglerne på disse formelt og retsligt forankrede systemiske handlingsområder. Habermas gør som nævnt opmærksom på, at dette på mange måder er en meget smertefuld proces i og med at de traditionelle livsformer ødelægges, hvilket da også historisk set har resulteret i mangfoldighed af modstandskampe. At disse systemer har bredt sig og konsolideret sig, hænger i følge Habermas sammen med, at de simpelthen fungerer mere tilfredsstillende med hensyn til at organisere og tilbyde ydelser, end hvad livsverdenen ville være i stand til at kunne præstere.

At samfundsborgernes livsområder i væsentlige henseender er knyttet til systemerne, og de betaler for ydelserne gennem arbejdskraft og loyalitet og dermed får rollen som konsument og klient, betyder ifølge Habermas ikke, at borgerne er blevet bevidstløse. De kan (i vid udstrækning) vælge, hvem

de vil sælge deres arbejdskraft til, hvilke varer de vil købe, og hvor de skal sætte deres kryds. Men denne proces, der af borgerne således nok opfattes som et rimelig og i vis forstand også et uundgåeligt historisk fremadskridende arrangement, er samtidig også karakteriseret ved nogle grundlæggende abstraktionsprocesser på det økonomiske og forvaltningsmæssige område, hvilket muliggøres gennem netop penge og magt.

Disse styringsmedier har i deres særlige kapitalistiske - socialstatslige former vundet frem og trængt ind og rationaliseret livsførelsen og livsformen. Fra deres – i følge Habermas – naturlige ekspansionsområde område, som udgøres af det økonomiske og politiske domæne, har disse systemiske styringsmedier i stigende grad også bredt sig ind på livs- eller handlingsområder, der har at gøre med den kulturelle reproduktion, den sociale integration og socialisationen. Livsområder der i Habermas' forståelsesunivers grundlæggende må bygge på kommunikation og solidaritet.

”Omstillingen af handlingskoordineringen fra sprog til styringsmedier betyder en afkobling af interaktionen fra den livsverdensmæssige kontekst. Medier som penge og magt knytter an til empirisk motiverede bindinger; de koder en målrational omgang med kalkulerbare værdimængder og muliggør en generaliseret strategisk indflydelse på andre interaktionsdeltageres afgørelse med en omgåelse af sproglige processer, der fører til konsensusdannelse.” (TKH:364)

Denne omstilling fra social til systemintegration tager, som Habermas er inde på, skikkelse af retsliggørelsesprocesser. Processer, der på den ene side garanterer samfundsmedlemmerne bestemte ydelser fra det retsligt indrammede universelle ydelseskatalog, men som på den anden side, i fuldbyrdelsen af de bureaukratiske indgreb og ’monetære indløsninger af de socialstatslige krav’, kræver en voldsom abstraktion, og medfører et betydeligt indgreb i den livsverdenen, som hidtil har dannet ramme for varetagelse af de enkelte individers livssituationer. (TKH:463)

Den moderne velfærdsstat er jo netop karakteriseret ved, at borgerne retsligt garanteres særlige, men historisk foranderlige minimumsindkomster, sociale og kulturelle ydelser, og politiske frihedsrettigheder. Man kan diskutere, om årsagerne til, at der blev etableret plejehjem og ældreomsorg, primært havde rod i, at den kapitalistiske vækst havde brug for en frisættelse af kvinden fra hendes omsorgs- og plejere relationer i forhold til familiens ældste, eller om det i første omgang må ses som et udtryk for, at vi som samfund nåede et stade i civilisationsprocessen der for første gang gav os mulighed for at tage os ordentligt af alle samfundets ældre og sikre dem en materiel platform for den sidste tid. Uanset hvad, så er der ingen tvivl om at målsætningen om, at skabe en retslig garanteret ældreomsorg konkret har befordret udviklingen af et stort bureaukrati og en deraf følgende klientgørelse.

I følge Habermas er de sociale handlingsområder, hvorunder ældreomsorgen må hidrøre, grundlæggende baseret på menneskelig solidaritet og indbyrdes forståelse, og kan ikke, uden at det skaber utalte sociale patologier, omorganiseres til styringsmedierne penge og magt. Når konsumenterne og

arbejdstagernes livsførelse underkastes det økonomiske systems imperativer, bliver den præget i retning af forbrugerisme, ejendomsindividualisme og konkurrence. På det forvaltningsmæssige område medfører væksten i den bureaukratiske magt, at spontane menings- og viljedannelsesprocesser udtørres. (TKH:417)

I hele første del af 'slutbetragtning' i TKH udvikler Habermas sin teori i diskussion med Max Weber og hans tænkning i forhold til de kapitalistiske og bureaukratiske rationaliseringsprocessers årsager, dynamikker og konsekvenser. Hos Weber henter Habermas grundlaget for sin rationaliseringsfigur, der i grove træk handler om, hvordan den substantielle fornuft, som samfundsmedlemmerne hentede ud af religionen, myterne og traditionen, som helhed falder fra hinanden under pres fra den rationelle tænkning, der i stigende grad gør sig gældende i kølvandet på naturvidenskaben og det kapitalistiske samfunds fremvækst.

'Det rigtige', 'det sande' og 'det autentiske' var i den førmoderne epoke tæt sammenvævet i livsverdenen og reguleret af den kommunikative hverdagspraksis. Det moderne samfunds fremkomst er tæt forbundet med, at denne sammenvævedhed blev udsat for et enormt pres, der udspaltede samfundskulturens enkelte elementer og reorganiserede dem til en kompleksitet af samfundsmæssige institutioner med rodnettet i enten det økonomiske eller forvaltningsmæssige felt. Der sker således en udspaltning, professionalisering og institutionalisering af menneske- og samfundslivets mange enkeltheder og sammenhænge. Der opstår således en ekspertkultur, der netop er eksperter i et bestemt afgrænset del af helheden. Denne proces ser Habermas på den ene side som helt afgørende for at blevet i stand til at fremdyrke en værdifuld specialiseret viden. Foruden en sådan udvikling ville det moderne samfund have været en umulighed. På den anden side redegør han for, hvordan denne ekspertkultur løsriver sig fra det livsverdensperspektiv, som rationaliseringsprocesserne i udgangspunktet var forbundet tilbage til.

Eksperternes viden slår således ikke uden videre igennem i hverdagspraksissen og forener sig som et nyt og mere fornuftsbetonet kulturelt helhedsperspektiv, som det enkelte samfundsindivid og de kollektive sammenhænge kan orientere sig mod. De indkapsles derimod i høj grad i ekspertkulturelle subsystemer, der følger en uophørlig egendynamik. Når så samtidig den traditionelle kultur opløses i denne proces, medfører det en form for kulturel forarmelse.

"Hverken sekulariseringen af verdensbilleder eller den strukturelle differentiering af samfundet har *per se* uundgåelige patologiske bivirkninger. Det er ikke differentieringen og værdisfærenes egensindige udfoldelse, der fører til kulturel forarmning af den kommunikative dagligdagspraksis, men ekspertkulturernes elitære afspaltning fra den kommunikative dagligdagshandlens sammenhænge. Det er ikke frakoblingen af mediestyrede subsystemer og deres organisationsformer fra livsverdenen, der fører til en ensidig rationalisering eller tingsliggørelse af den kommunikative dagligdagspraksis, men derimod de økonomiske og administrative rationali-

tetsformers indtrængen op de handlingsområder, der modsætter sig omstillingen til medierne penge og magt, fordi de er specialiseret til kulturel overlevering, social integration og opdragelse og fortsat er henvist til indbyrdes forståelse, som mekanisme for handlingskoordinering.” (TKH:424)

Habermas gør opmærksom på, at dette tema været meget centralt for filosofferne i det 18. århundrede som »stadig (havde) det håb at udvikle de objektiverende videnskaber, moralens og rettens universalistiske grundlag og den autonome kunst i hver deres selvrådighed, men *samtidig* også at *frigøre* det kognitive potentiale, som ophobedes sådan, fra dets esoteriske forform, for at *nyttiggøre* det for praksis, det vil sige for en fornuftig udformning af livsforholdene.« (TKH:418)

I en vis forstand synes Habermas’ samtidsdiagnose at korrespondere med Adorno og Horkheimers, når det gælder den negative dynamik, der udløses af samfundets stadige rationalisering, drevet frem af en positivistisk målrationel beherskelsestænkning. Men her er det, at det er vigtigt at forstå den afgørende forskel mellem disse betragtningsmåder. En mere grundlæggende udredning af disse forskelle vil og kan jeg på nuværende tidspunkt ikke give mig i kast med at udrede. (se f.eks. Deborah Cook (2004) for en grundig analyse af forskellen mellem Habermas og Adornos tænkning). Jeg vil derimod hæfte mig ved et forhold i Habermas forståelse af den moderne samfundsudvikling, der er ret afgørende for måden, hvorpå han konstruere sin kritiske teori og tænker frigørende social handling på.

I modsætning til Adorno og Horkheimers fremhævelse af den instrumentelle rationalitet, som en altoverskyggende koloniseringskraft, argumenter Habermas for at den positivistisk orienterede naturvidenskabs instrumentelt orienterede handlemåde er helt afgørende for den teknologiske udvikling og det materielle grundlag, det moderne samfund er baseret på. Eller med andre ord betragtes den instrumentelle handling som naturvidenskabens grundlæggende handlemåde, og den tekniske rationalisering den afstedkommer, som årsag til det høje materielle og tekniske stade, som karakteriserer det komplekse moderne samfund. Habermas er ingenlunde ukritisk overfor for den teknologiske udvikling, og hans koloniseringstese understreger netop, at der er grænser for hvilke områder af samfunds- og menneskelivet, der kan tåle at blive underlagt instrumentel fornuft. Den altoverskyggende udfordring består derfor ifølge Habermas i at få styrket en kommunikativ rationalitet, der gør det moderne menneske i stand til at styre den tekniske rationalitet, så den så at sige bliver inden for sit naturlige udfoldelsesområde og tjener de behov, som samfundsmedlemmerne gennem en udfoldet kommunikativ praksis giver udtryk for. En afkolonisering kræver ifølge Habermas, at fornuftige argumenter kan udfolde sig i en stærk offentlighed, at den kommunikative magt, der udgår fra et styrket civilsamfund og en revitaliseret offentlighed kan blive i stand til at regulere den politisk-administrative magt. Det helt afgørende for en vellykket samfundsmæssig modernisering bliver således set som et spørgsmål om, hvor udviklet de kommunikative udfoldelsesrum i samfundet er. I

Habermas første egentlige værk *Borgerlig offentlighed* er det netop hans ærinde at vise, hvordan fremvæksten af en borgerlig offentlighed var af afgørende betydning for, at den fornuftstænkning, som oplysningsprojektet bragte med sig, kunne trænge den feudale og religiøse fortolkningsmagt i baggrunden. Habermas konkluderer i dette værk, at den borgerlige offentlighed langt fra udviklede sig som en kritisk og magtfuld samfundsmæssig instans, idet den på væsentlige områder er blevet refeudaliseret.

Habermas analytiske separation af henholdsvis en teknisk rationalitet og en kommunikativ rationalitet, og hans argumentation for, at den socialvidenskabelige indsats bør rettes mod at udvikle betingelserne for intersubjektiv fortolkning, forhandling og handling, rummer på den ene side det glade budskab, at koloniseringstendenser og med deraf følgende samfundsmæssige patologier, kan modvirkes gennem menneskelig kommunikativ handling. Det er således i følge denne teori muligt at bringe fornuften tilbage i moderniseringen af samfundet, såfremt vi får udviklet de måder, vi kommunikerer på, og de kanaler vi kan kommunikerer af. En erkendelse der sætter Habermas i gang med at udvikle en stærkt lingvistisk inspireret teori (universalpragmatikken) om forudsætningerne for en frigørende kommunikativ praksis. I de seneste år har Habermas drejet sig noget væk fra det mere sprogteoretiske felt, for i lyset af den stigende globalisering at sætte fokus på, hvordan de demokratiske procedurer i det moderne samfund kan styrkes. Jeg vil i det følgende trække de væsentligste linier op i Habermas' forestillinger om, hvordan civilsamfundet gennem offentligheden kan være politikforandrede for herefter at se nærmere på hans ide om *det deliberative demokrati*, for dermed at kunne diskutere, om det er plausibelt at forestille sig, at alternativer af den karakter, vi i forrige kapitel var inde på, vil kunne vokse frem på sådanne betingelser.

Civilsamfundet og offentligheden

På trods af de vanskeligheder, der er forbundet med dette projekt, er det for Habermas ikke desto mindre det moderne samfunds opgave at få udviklet en ny politisk kultur med en langt stærkere forankring i borgernes aktive deltagelse i de offentlige rum. En type demokrati, der muliggør, at det almene kan destilleres ud af det særlige og sammenknyttes med universalistiske normer. For at et sådant socialstatsprojekt kan virkeliggøres er det ikke nok, at der etableres stærke stødpuder, der er i stand til at beskytte livsverdenen mod »sysselsætningssystemets människoovärdiga imperativ (og de) administrativa omsorgens kontraproduktiva sideeffekter.« (1985:71) Nej, der må ifølge Habermas skabes en helt anden balance mellem de tre samfundsmæssige styringsressourcer: penge, magt og solidaritet, hvilket i den nuværende situation betyder, at solidaritetens socialt integrerende kraft skal styrkes over for de andre styringsressourcer og danne udgangspunkt for en politisk viljedannelse.

Habermas argumenterer for, at der er mange historiske eksempler på, at civilsamfundet, der er udstyret med mere krisefølsomme antenner, har været i stand til at skabe stærke offentligheder med afgørende indflydelse på de politiske beslutningsprocesser. Modstanden mod atomkraft, genmodificerende teknologier, bekymringen omkring miljødelæggelser, fattigdom og social udstødelse er ikke sager, som er bragt på banen og bragt i spil af statsapparatet, de store organisationer eller de funktionelle systemer. Derimod er det kendetegnende for disse sager, at de har haft afsæt i den yderste periferi og bragt ind i centrum via offentlige meninger skabt i en offentlig interaktion mellem bekymrede borgere og kritiske eksperter. Og afhængigt af graden af kontroversialitet vil disse sager via massemedierne nå det brede publikum og præge den offentlige mening og politiske dagsorden. Men som Habermas forklarer, handler det at skabe offentlighed ikke (primært) om at tiltrække massemediernes interesse. Massemedier er, som Habermas understreger, i udpræget grad med til at depolitisere offentlig kommunikation gennem måden, hvorpå sociale og samfundsmæssige problemstillinger behandles. Komplekse sammenhænge fragmenteres og reduceres til letforståelige til konsumerbare elementer.

I følge Habermas har massemedierne et ambivalent potentiale. På den ene side giver han Adorno og Horkheimer ret i, at massemedierne gennemtrænger og behersker hverdags sproget, og gennem deres stadig koncentrationsprocesser er i stand til i betydelig grad at forstærke de sociale kontrolformers virkelighed. På den anden side mener han, at massemedierne blot kondenserer den sproglige forståelsesproces i livsverdenen og i kraft af, at de er i stand til at skabe kommunikationsforløb fra »de i tid og rum begrænsede konteksters provinsialitet« og dermed lade offentligheder opstå, som står til rådighed for en mangfoldighed af kontekster (TKH s. 498)

Offentlighedens opgave består ifølge Habermas i at kvalificere diskussionen og berede den for det lovgivende niveau. Politisk indflydelse og social magt kan, ifølge den model som Habermas forfølger, kun forvandles til politisk magt gennem de institutionaliserede procedurer. Som det fremgår af nedenstående citat befrier en stærk offentlighed og et institutionaliseret parlamentarisk politisk system det enkelte menneske for den byrde selv at skulle reagere direkte på baggrund af ens bekymringer og holdninger:

”Processes of opinion-formation, especially when they have to do with political questions, certainly cannot be separated from the transformation of the participant’s preferences and attitudes, but they can be separated from putting these dispositions into action. To this extent, the communication structures of the public sphere relieve the public of the burden of decision making, the postponed decisions are reserved for the institutionalized political process.” (Habermas, 1996:362)

Offentlighed er som et sensitivt varslingsystem, der opfanger de samfundsmæssige problemstillinger, forstærker, dramatiserer og tematiserer dem. Men offentligheden er ikke det rum, hvori der

konkret skal handles i forhold til konkret problemløsning. Det er det parlamentariske kompleks' opgave. Offentlighed er i den forbindelse ikke at forstå som den brede medieårede offentlig, man i daglig tale referer til, men også de suboffentligheder, der eksisterer i f.eks. de sociale bevægelser. Sociale bevægelser er baseret på et engagement, der er næret af såvel indignation og vrede, som af håbet om nødvendige praksisforandringer. Deres positive bidrag består ifølge Habermas i, at de er i stand til at mobilisere ekspertise, der gør dem i stand til at producere alternative og robuste former for viden og overbevisende sammenhængsforståelser, der påvirker politikerne til at tage bestemte beslutninger i favør af denne nye viden og forståelseshorisont.

Protestpotentialiet

Det historiske kompromis mellem arbejdsklassen og kapitalen i skikkelsen af velfærdsstaten, samt generelt stigende materiel velstand har i væsentlig udstrækning tæmmet det modstandspotentiale, der har været bundet til klassekonflikten. Ifølge Habermas synes protestpotentialet i det moderne samfund i højere grad at være knyttet til modstanden mod den kolonisering af livsverdenen der sker, når styringsteknologierne magt og penge forsøger at dominere den kulturelle reproduktion, den sociale integration og socialisationen. Hertil kan der identificeres (tilbage i 1981) en mangfoldig protestbevægelse, hvor perspektivet ikke retter sig mod at få skabt et balanceret forhold mellem stat, marked og civilsamfund i forsøget på at forsvare den kapitalistiske vækst og det socialstatslige kompromis, men derimod forsøger at organisere modstand mod den senkapitalistiske samfunds produktivistiske produktionskerne og de truende økologiske, sociale og kulturelle ødelæggelser, der følger i kølvandet på dette projekt. Habermas taler i den forbindelse om modstand mod udviklinger, som antaster *livsverdens organiske grundlag* og peger konkret på ødelæggelser af det bymæssige miljø, naturødelæggelse, sundhedsmæssige belastninger, og hvad han kalder »berøvelsen af sanseligt-æstetiske baggrundsbehov«. (TKH:505)

Herudover bliver der mobiliseret på baggrund af frygten for de militære ødelæggelsespotentialer og mod alle de usynlige ricisi, der er forbundet med de store teknologikomplekser. Habermas spotter også en stigende protest knyttet til »lidelsen, der er knyttet til regressionsfænomenerne i en kulturelt forarmet og ensidigt rationaliseret hverdagspraksis«. Endelig ser han også klare tendenser på en alternativ praksis der:

”retter sig imod den profitafhængige instrumentalisering af erhvervsarbejdet, imod den markedsafhængige mobilisering af arbejdskraften, imod konkurrencens og præstationspressets forlængelse helt ned i grundskolen. Den retter sig endvidere imod monetariseringen af tjenesteydelser, relationer og tider, imod den forbrugeristiske omdefinering af private livsområder og

personlige livsstil. For fremtiden skal klienternes forhold til offentlige virksomheder brydes op og omfunktioneres participatorisk, efter selvhjælpsorganisationernes forbillede.” (TKH:506)

Hermed nærmer vi os noget meget centralt i forsøget på at aftvinge Habermas et svar på, hvordan betragter den omsorgskrise, hvis årsag netop synes at hænge snævert sammen med de tendenser, der bliver præsenteret i ovenstående citat. Otte liner senere kommer vi noget nærmere et svar, når Habermas kraftigt kritiserer de teoretikere, der i deres »programmatiske forestillinger« taler om at livsverdenen skal udvikle *modinstitutioner*, som kan begrænse egen-dynamikken i det økonomiske og politisk-administrative handlingssystem (smst.). Ifølge Habermas er den helt og aldeles urealistisk at forestille sig etableringen af sådanne modinstitutioner, da det vil kræve at »modinstitutionerne afdifferentierer en del af de formelt organiserede handlingsområder, unddrager dem styringsmidlernes indgreb og giver disse ’befriede områder’ tilbage til den indbyrdes forståelse som handlingskoordinerende mekanisme« (op. cit.: 507).

Det er ikke klart, hvad det er for typer af modinstitutioner Habermas referer til, og jeg er på nuværende tidspunkt ikke i stand til at afgøre om han, om man så må sige, vil afvise eller tilslutte sig en social bevægelse, hvis sigte det er at skabe en ny form for ældreomsorg baseret på netop at afdifferentiere de formelt organiserede handlingsområder, og i væsentlig højere grad indordne opgavevaretagelsen under den ’indbyrdes forståelse’. Handlingsområder som socialisation, social integration og kulturel reproduktion ses jo netop hos Habermas for at være hjemmehørende i livsverdenen. Der er ingen tvivl om at Habermas er meget på nakken af dem, der gør sig til talsmænd for, at produktionssektoren og det korresponderende forvaltningssystem kan omfunktioneres participatorisk, men hvad med institutionerne i den sociale sektor? Det er mig ikke helt klart om Habermas følger Gorz i hans forestillinger om at føre omsorgen tilbage til de nære netværk, muliggjort igennem den massiv arbejdstidsnedsættelse, som udviklingen af teknologierne kan bringe med sig. En sådan position ville i hvert tilfælde bringe Habermas ud af det dilemma jeg synes tegner sig, når vi taler om omsorgsarbejde. For hvis vi fastholder, at ældreinstitutioner med professionelle fagfolk og visse restgarantier er et samfundsmæssigt gode, bliver det også et tema, at vilkårene for dette omsorgsarbejde under de nuværende forhold – som tendens – er ganske ulidelige for såvel de ældre og de ansatte, som for omgivelserne. Et dilemma fordi Habermas på den ene side (vel) mener, at omsorgen for de ældre må være henvist på livsverdensbaseret handleformer, mens han på den anden side ikke har øje for de krænkelser og forandringspotentialer, der knytter sig til det moderne omsorgsarbejde. I det hele taget har Habermas ikke meget fidus til arbejdet som omdrejningspunkt for frigørelse og ny fornuft i samfundets modernisering.

En væsentlig forudsætning for en revitalisering af de utopiske energier i socialstatsprojektet kræver ifølge Habermas, at *arbejdets* betydning for skabelse af solidaritet nedskrives væsentligt. Det gælder både i den betydning arbejdet har indtaget i den marxistiske tradition, hvor kampen mellem det døde

og det levende arbejde har et afgørende omdrejningspunkt og kamparena, og i den betydning som fuld beskæftigelse indtager i de moderne vestlige samfund. (1985:73) Arbejdet kan i følge Habermas ikke være det, en revitalisering af de samfundsmæssige utopier skal knyttes op på. At Habermas i stil med Arendt kritiserer *arbejdssamfundet* med dets forherligelse af arbejdet som mål og middel for menneskelig frigørelse og samfundsmæssig velstand, kan synes berettiget i betragtning af, hvor meget lønarbejdet fylder i dagens samfund, både i den enkeltes hverdag og i den velfærdspolitiske horisont. Deres opgør med arbejdet, som det centrale kampplads for menneskelig frigørelse og samfundsmæssig udvikling, til fordel for mellemmenneskelig kommunikation, interaktion og handling, har, så vidt jeg kan se, den konsekvens at barnet så at sige bliver skyllet ud med badevandet. Og barnet er i denne forbindelse det protest og forandringspotentiale, der knytter sig erfaringerne med det døde arbejdes underlæggelse af det levende arbejde. Hvor Arendt tydeligvis med beklagelse registrerer, hvorledes den håndværksmæssige fremstillingen af smukke og holdbare ting ofres til fordel for masseproduktion af massevarer til bevidstløs massekonsum, så synes Habermas ikke at have øje for sammenhængen mellem arbejdets indholdsmæssige dimensioner og de sociale patologier, han bestemmer som en konsekvens af systemets kolonisering af livsverdenen.

”Habermas has given up the categorical means of analytically grasping this systematic dissociation of all work content from instrumental modes of action. He applies the concept of instrumentalisation in the tradition of those recent social-philosophical conceptions which have so completely neutralized the normative concept of work, that they can subsume under it uncritically every form of activity which have anything to do with the handling of an object.” (Honneth, 1982:52)

Honneth kritiserer Habermas for ikke at have fået udviklet et arbejdsbegreb, der gør ham i stand til på en differentieret vis at forstå sammenhængen mellem forskellige former for arbejde og dets menneskelige og samfundsmæssige konsekvenser.

Når Habermas sætter så tykke lighedstegn mellem arbejde og instrumentel handlen, og instrumentel handlen og monologisk handlen, vil han næppe bryde sig om et begreb som omsorgsarbejde, der jo i dens gængse definition handler om professionaliseret mellemmenneskelig interaktion, og i den udvidede definition, jeg vil argumentere for, også rummer et stort element af interaktiv genstandsmæssighed. Her vil han nok, som Gorz, sige at arbejdsbegrebet skal reserveres det trølsomme lønarbejde med at skabe og flytte rundt på ting og symboler. Da diskussionen om *frigørelse fra* eller *frigørelse af* arbejdet er taget i et tidligere kapitel, vil jeg ikke gå videre af dette spor nu, men blot konkludere, at Habermas (hvis nogen har været i tvivl herom) ikke giver arbejdets muligheder nogen fremtrædende plads i bestræbelserne på at afkolonisere livsverdenen og bringe fornuften ind i samfundsudviklingen. Selvom Habermas ikke ser en sammenhæng mellem arbejdets historisk udviklede former og de arbejdsmæssige krænkelseserfaringer, der omsætter sig i en mangfoldighed af individuelle og sociale patologier og modstandsformer, vidner hans koloniseringstese om et veludviklet blik for, hvorledes

disse empirisk registrerbare patologier må ses som en konsekvens af, at der fra marked og stat breder sig en instrumentel og funktionalistisk rationalitet ind i livsverdenen. Arbejdet er simpelthen ikke en del af livsverdenen hos Habermas. Der er således ikke noget der tyder på, at vi hos Habermas kan hente støtte til forestillingerne om at gentænke omsorgsarbejdet og omsorgsinstitutionen som en måde at tackle omsorgskrisen.

Det spørgsmål, der er tilbage i denne forbindelse, er om der, med afsæt i Habermas' kommunikative teorier og normative forestillinger om det deliberative demokrati, kan identificeres en frugtbar vej for bestræbelserne på at virkeliggøre ønskeforestillingerne om en anden form for omsorgsinstitution.

At tæmme socialstaten

Som vi har været inden på i kapitlet om den nyliberalistisk modernisering af den offentlige sektor, er vi i høj grad vidne til at de kollektive målsætninger for velfærdssamfundet underordnes en økonomisk tænkning, hvor hensynet til fremtidens velfærdsniveau ses betinget af en økonomisk vækst, som kræver en større og effektiviseret arbejds- og styringsindsats. Legitimiteten bag dette forsøg på national mobilisering, hentes i det forsvar for den fælles velfærd og materielle rigdom, som indsatsen vil belønne os med.

De nyliberalistiske styringsteknikker er i denne afhandling blevet anklaget for at være en afgørende årsag til den omsorgskrise vi oplever, og jeg vil hævde, at der i brede dele af befolkningen eksisterer en fornemmelse af, at denne omsorgskrise hænger sammen med en form for systemisk kolonisering af denne velfærdsstatslige opgave. Men samtidig må vi vel også konstatere – finder jeg det rimeligt at hævde – at de moralske frustrationer over måden, hvorpå vi som samfund tager vare om de ældre og over de vilkår og muligheder, man som professionel har i forhold til at kunne gøre, hvad man føler, burde gøres, ikke giver sig udslag i grundige offentlige diskussioner, i fremvæksten af sociale bevægelser eller vælgerhandlinger, der viser, at legitimationsgrundlaget bag den førte politik er begyndt at skride. Den masseloyalitet der umiddelbart kan registreres bag den velfærdspolitiske konsensus må have sine kilder i nogle andre forhold. Forhold der blandt andet henhører til de politiske garantier om fortsat stabilitet i forbrugs- og velfærdsniveauet. Et niveau, der i en stadig mere globaliseret og faretruende samfundsudvikling, bliver massivt italesat som noget, der alene kan realiseres gennem forbedrede præstationer og fælles fodslag på alle niveauer i samfundet.

At der i offentligheden ikke eksisterer en opposition der i sin styrke og omfang afspejler niveauet af krænkelsererfaringer genereret gennem denne form for modernisering af samfundet fra oven, kan der helt sikkert findes mange sociologiske forklaringer på, som det ville være interessant at forholde

sig til og diskutere. Her vil jeg med en bred pensel koncentrere mig om tegne konturerne af, hvordan Habermas forestiller sig, at den funktionalistiske fornuft kan tvinges tilbage af demokratisk vej.

Habermas identificerer sig, som Henrik Kaare Nielsen gør opmærksom på, med det liberalt demokratiske projekt. Et samfundskoncept der med Nielsens ord er kendetegnet ved:

”Dets institutionelle adskillelse af samfund og stat, dets uddifferentiering af forskellige handlingssfærer og dertil hørende roller samt dets sammenknytning af universalistisk normativitet som legitimationsgrundlag, det fornuftige, herredømmefri, offentlige ræsonnement som medium for demokratisk menings- og viljedannelse samt repræsentative parlamentariske institutioner til at transformere resultatet af den offentlige debat til statslig politik.” (Nielsen, 2001:107)

Carleheden formulerer meget den liberalistiske demokratiforståelse således:

”Politik, d.v.s. statslig virksomhed, er i bund og grund givet ud af den samfundsorden, som kan læses ud af de universelle rettigheder. Politik bliver derfor en administrativ opgave, og politikere eksperter i legal magtudøvelse, d.v.s. bureaukrater. Hvordan dette sker, behøver borgerne normalt ikke bekymre sig om, Og hvis de gør det, forstyrrer de kun det politiske systems funktionsmåde. Demokrati er ikke en form for politisk menings- og viljedannelse, men et instrument til at kontrollere, at politikerne driver den politik, hvis kollektive mål allerede er fastsatte. Derfor bliver det liberalistiske demokrati begrænset til muligheden for ved gentagende almindelige valg at udskifte politikere, snarere end politiske programmer Carleheden.”
1993:86)

Habermas distancerer sig fra såvel den liberalistiske demokratiforståelse som den republikanske/kommunitaristiske, som i modsætning til førstnævnte er karakteriseret ved at betone vigtigheden af at styrke fællesskabet gennem participativ demokratisering.

Demokratisering betyder for Habermas to ting: For det første frigørelsen af en politisk offentlighed fra det politiske systems direkte styring. En politisk offentlighed, der har sine rødder i livsverdenen, og som er/skal blive i stand at styrke den kollektive hensigts- og viljesdannelse. For det andet en udnyttelse af statens afhængighed af legitimitet til at påvirke statens opsættelse af kollektive mål. (Carleheden 1993:96) De nye sociale bevægelser, hvis energier rettes mod at tæmme såvel markedskræfternes uhæmmede egendynamik, som den bureaukratiske stat, ser Habermas (1985) som et eksempel på en sådan form for autonom politisk offentlighed. Hvor det i en vis udstrækning har vist sig muligt at tæmme kapitalismen politisk (velfærdsstaten), viser det sig straks som en større udfordring at tæmme den interventionistiske stat socialt. Når de sociale bevægelser kampen retter sig mod at begrænse den teknokratiske planlægning af socialstaten, kan de selvsagt ikke hente støtte i denne statslige planlægningskapacitet, som det var i tilfældet med kapitalens tæmning. For at det skal lykkes at indskrænke og indirekte styre den offentlige forvaltnings egendynamik, kræver det i følge Habermas et refleksions- og styringspotentiale i de autonome selvorganiserede offentligheder, der gør dem i

stand til at begrunde og formulere deres særlige interesser på et universalistisk normgrundlag. Med andre ord består den svære opgave for disse autonome politiske offentligheder i at formulere deres særlige interesser ind i et mere alment perspektiv og i et nyt normgrundlag, der udfordrer legitimiteten i den dominerende statslige praksis.

Stærke autonome politiske offentligheder ses som en forudsætning for den fuldbyrdelse af socialstatsprojektet, som Habermas forpligtiger sig på. Kun gennem en sådan kommunikativ magt kan det lykkes at trænge staten og økonomien tilbage til deres 'naturlige' virkeområder og give plads til, at en kommunikativt struktureret livsverden kan udfolde sig. Som Habermas selv understreger, ligger et sådant normativt demokratiprojekt tæt op at den traditionelle og officielle fremstilling af demokratiets gang i det moderne samfund: Igennem en offentlig meningsdannelse udspringer der politisk magt som herpå via lovgivningen og forvaltningen flyder gennem statsapparatet og vender tilbage et "janushövudad allmänhet, som vid ingången til staten uppträder som medborgare och vid dess utgång som klienter." (1985:71)

Habermas finder det passende at beskue den politiske beslutningsproces, som noget der foregår i forskellige og på hinanden overliggende arenaer. Han referer i den forbindelse til Claus Offe's tredelte model. (1985:72) På det første niveau gennemfører let identificerbare eliter i statsadministrationen deres beslutninger. På den underlæggende arena befinder en mangfoldighed af kollektive aktører, som i gennem koalitioner kontrollerer tilgangen til kommunikations- og produktionsmidler, og gennem deres sociale magt bestemmer spillerummet for hvilke politiske spørgsmål, der kan tematiseres. Endelig er der i basis en arena, hvor svært gennemskuelige kommunikationsstrømme bestemmer den politiske kulturs udformning gennem kampe om at vinde opbakning bag særlige virkelighedsdefinitioner. Habermas understreger i den forbindelse to ting: For det første, at det særligt er den anden arena, der har gjort sig gældende og for det andet, at et hvert forsøg på styrke solidariteten som styringsmedium må være i stand til at mobilisere den nederste arena mod de to overliggende.

Med hensyn til opgaven med at mobilisere den nederste arena og skabe autonome politiske offentligheder, med afsæt i de kampe, som rører sig og latent er til stede i »hverdagskommunikationen mikrosfærer«, handler det i følge Habermas om at opnå en kombination af magt og intelligent selvbe-grænsning, der kan gøre statens styringsmekanismer modtagelige over for den 'radikaldemokratiske viljebildning'. (1985:72)

Måden, hvorpå Habermas ser at denne kommunikative magt kan tæmme socialstaten, er gennem retten. Autonome politiske offentligheder, der er i stand til at udvikle en selvstændig menings- og viljedannelse, vil kunne underminere statens mulighed for på egen hånd at fremkalde masseloyalitet bag de dominerende politikker. Da magten ikke alene kan basere sig på sanktioner, men helt grund-

læggende må være i stand til at hente legitimitet fra samfundsborgerne, vil en stærk autonom politisk offentlig være i stand til at indflydelse på lovgivningen. For Habermas er det helt centralt at disse nye offentlighedsformer hele tiden formår at forholde, sig bevægelig, kommunikerende og selvreflekterende. Deres rolle er at mobilisere gode argumenter mod dårlige. Kernen i det deliberative demokrati er samfundsmedlemmernes aktive deltagelse, kritiske refleksion og erfaringsdannelse i offentlige sammenhænge. Ikke som led i opbygningen af helt nye former for samfundsmæssige institutioner, men som led i at tæmme socialstatsprojektet.

I et deliberativt demokrati perspektiv bør massemedierne ifølge Habermas forstå sig selv som varetager for en oplyst offentlighed, hvis læringsvillighed og kritiske kapacitet de både skal forudsætte, kræve og styrke. Massemedierne må søge deres uafhængighed fra politisk og social pres og være modtagelig over for borgernes bekymringer og forslag og sagligt forstærke det kritiske indhold heri og konfrontere den politiske proces i forsøget på at skabe større legitimitet inden for de givne områder. I et deliberativt demokrati perspektiv er det disse saglige og kritiske offentlige drøftelser fundementet i livsverdens problematikker, der er kernen, og de politiske partier må i en sådan situation handle med afsæt i offentlighedens eget perspektiv frem for at bruge massemedierne til at skabe masseloyalitet bag deres egen magt. (Habermas, 1996:379)

Betingelserne for en robust offentlig sfære eksisterer, fortæller Habermas os, allerede i form af en »liberal-egalitarian political culture sensitive to problems affecting society as a whole – a culture that is even jumpy or in constant state of vibration – and thus responsive.« (Habermas, 1996:488) Emancipation kræver i Habermas univers ikke, at vi anstrenger os for at gentænke de demokratiske institutioner helt forfra, men 'blot' at vi gradvist bliver i stand til at forbedre »(the) institutionalized procedures of rational collective will-formation, procedures that cannot prejudge the participants concrete goals.« (op. cit.:489) Jeg tror Deborah Cook har ret, når hun hævder at Habermas i væsentlige henseender mener, at de liberal-demokratiske samfund er tæt på at fungere i overensstemmelse med idealerne om kommunikativ handlen, og at borgerne blot behøver en smule mere indflydelse på staten og økonomien gennem institutionaliserede kommunikations kanaler. (Cook, 2004:154).

Opsamling og diskussion

Hvis vi forestiller os at invitere Habermas på besøg og præsenterer ham for det konkrete empiriske materiale og spørger ham, hvordan han vil tolke den situation, som afspejles heri, så ville han givet sige at det er et udtryk for en massiv systemisk kolonisering af en social opgave varetagelse, som grundlæggende må baseres på en kommunikativ rationalitet inden for en livsverdenhorisont. En opgavevaretagelse, der i den moderne velfærdsstat hviler på universelle rettigheder. Habermas vil

sandsynligvis medgive at, forsøget på at forvalte denne lovgivning har givet sig udslag i et omfattende teknokrati, som yderligere er blevet forstærket under den nyliberalistiske moderniseringsproces. Han ville nok i lyset af den omfattende politiske detailstyring og udviklingen af systemiske kommunikationsmedier (fælles sprog, kvantitative evalueringer etc.) læne sig mere op af den systemteoretiske forståelse af politikudviklingen end af den officielle demokratiideal i forsøget på at forklare denne udvikling. Han ville nok også medgive, at støbningen af de velfærdspolitiske visioner i stigende grad er blevet et anlæggende for de økonomiske eksperter i staten. At de velfærdsøkonomiske prognoser bliver brugt som grundlag for en national mobilisering af arbejdsindsats, effektiviseringer af den offentlige sektor og frembringelsen af masseloyalitet over for projektet. Man kunne nok også få ham til at skrive under på, at fremtidshorisonten på denne måde lukker sig, og at de utopiske energier synes at have tørret endnu mere ud.

Men Habermas ville, efter den kyniske konstatering af den funktionalistiske fornufts omfattende gennemsyning af samfundskroppen, understrege, at det stadig er muligt at bringe fornuften tilbage i socialstatsprojektet. Stillet over for 'visionen om det velduftende plejehjem' og et spørgsmål om, hvordan vi herfra, hvor vi står, kan nærme os en virkeliggørelse af visionen, vil Habermas sandsynligvis advare os mod at kaste kræfterne ind på at realisere den som en konkret modinstitution. Han ville i stedet opfordre os til at omsætte den øjensynligt voksende moralske forargelse over situationen i offentlige drøftelser om de grundlæggende moralske normer for fremtidens ældreomsorg. Han ville opfordre os til at være opmærksomme på de alliancepartnere, vi kunne finde på den anden arena og med afsæt i en konsensusorienteret dialog få udarbejdet et oplæg, som, i kraft af sin argumentative tyngde og moralske overlegenhed, vil tvinge politikerne til at ændre lovgivningen, så den fremover understøtter det universelt orienterede normgrundlag, som den autonome politiske offentlighed gennem sin kommunikative magt har bragt i spil. Han vil samtidig medgive, at det er en lige så svær proces, som den er nødvendig.

Han ville samtidig advare mod at forsøge fremføre holistiske krav om selvforvaltning. Det vil være både håbløst og ufrugtbart. De politiske instrumenter har i funktionelt differentierede samfund ifølge Habermas kun begrænset rækkevidde over for de uddifferentierede subsystemers måde at operere på. Vi må således acceptere og forstå denne præmis for forandringsarbejde i den moderne socialstat. Vi må derfor besinde os på at opnå en stærk konsensus omkring centrale dele af visionen, der peger i retning af et nyt universalistisk grundlag. Bliver denne konsensus tilstrækkelig synlig og letforståelig er der en chance for at det af politisk vej kunne omsættes til ny lovgivning, der over bred front giver nye rettigheder inden for de socialstatslige rammer.

Men hvad så med de udtalte ønsker om et arbejdsliv, som i udpræget grad netop går på tværs af de funktionelt uddifferentierede funktionsområder? Ønsker, som peger på en stor grad af afdifferentie-

ring, selvregulering og selvforvaltning? Vil denne rettighedsorientering, der gives udtryk for i Habermas' demokratifigur være svaret på de ønskeforestillinger, der kommer til udtryk, når man stikker mikrofonen ned i folkedybet og giver dem mulighed for at omsætte deres erfaringer i sociale ønskeforestillinger? Og vil erhvervelse af rettigheder kunne animere til engagerede deltagelse fra i planlægningsprocesser fra neden? Kunne man ikke forestille sig, at vi kunne vende projektet på hovedet og udvikle de universelle normer og regler med afsæt i konkrete forsøg på at skabe nye institutioner? Her er det, at uenigheden med Habermas for alvor begynder at melde sig. En uenighed jeg vil uddybe i næste kapitel.

Inden vi kommer dertil, skal vi i det næste afsnit se nærmere på, hvordan den borgerdeltagelse, der ses som et så centralt element i den deliberative demokratiteori, kan indvirke på den politiske beslutningsproces. I utopien om *det velduftende plejehjem* blev det således understreget, at afsættet for virkeliggørelsen netop hang sammen med, at der var opstået en form for autonom politisk offentlighed, der havde været i stand til at formulere de mange kriser ind i en sammenhæng, og komme med udkast til, hvordan denne omsorgskrise kunne løses i sammenhæng såfremt der blev givet mulighed herfor i lovgivningen. En afgørende forudsætning for at kunne forsøge at finde nye veje i socialpolitikken (og andre samfundsområder) vil, som jeg skal argumentere mere for i de næste kapitler, kræve at der skabes en lovgivning, der giver mulighed at eksperimentere med nye partipatoriske måder at planlægge og organisere omsorgsopgaven på. Det centrale i denne forbindelse er, hvordan vi skal blive i stand til at trænge igennem til det politiske system og præsentere dem for en et bud på en anden udvikling af ældreomsorgen, der synkront påstår at kunne løse funktions, legitimations- og resourcekrisen.

Jeg ser tænketanksarbejdet som et bidrag i forsøget på at skabe en tværfagligt forankret skitse til en ny omsorgskultur. Et arbejde der var mere optaget af at dyrke de mulige sammenhænge end de konflikter og modsætninger, der ville komme frem i forbindelse med en nærmere detaljering af planlægnings- og realiseringsarbejdet. Aktionsforskningsprocessen har således været båret af en forestilling om, at vejen til en virkeliggørelse af *det velduftende plejehjem* går gennem evnen til at kunne skabe en fortælling, der var så tilpas åben, at den ikke kunne angribes af særskilte interessesfærer, men samtidig samlende og retningsgivende. Det vigtigste i første omgang er at få skabt de legale og økonomiske rammer for et eksperimentelt udfoldelsesrum. Så kan uenighederne og interessekonflikterne tages op og gøres produktive undervejs i det konkrete arbejde. Der har således installeret sig en figur i min forståelse, der sætter den overbevisende fortælling som udgangspunkt for forandringsarbejde, men som samtidig er bevidst om, at det i sidste ende bliver en helt anden fortælling, der skabes. Denne figur kan jeg spore til den socialkonstruktivistiske diskursteori, jeg tidligere har været optaget af. Jeg vil nu vende mig mod denne inspiration og redegøre for ræsonnementet bag, for afslutnings-

vis at problematisere den socio-kognitive tilgang til social forandring, og spørge om den kunne gøres frugtbar for et forsøg på at bane vejen for et paradigmeskift inden for ældreomsorgen?

Forandring gennem fortællinger

Særligt inden for miljøområdet har der udviklet sig en tradition for borgerinddragelsesprocesser og dermed også en mangfoldighed af litteratur, der reflekterer over værktøjerne, læreprocesserne samt vilkårene og mulighederne for at tackle de økologiske og dermed også samfundsmæssige kriser på demokratisk vis.

Inden for det socialpolitiske felt – som denne afhandling primært bevæger sig inden for – har der givetvis også udfoldet sig en lignende borgerinddragelseskultur, men da mine erfaringer fra dette felt er meget sparsomme, vil jeg i det følgende trække på en teoriudvikling, der har udviklet sig i relation til miljøområdet i mit forsøg på at få indkredset, hvordan vi kan forestille os udfoldelsen af demokratiske og i alle henseende bæredygtige alternativer til det kriseramte og kriseskabende nyliberalistiske styringsparadigme.

I nærmere forstand drejer det sig om Maarten A. Hajer's bidrag til diskussionen om 'økologisk modernisering', som er en samlebetegnelse for en optimistisk miljødiskurs, der hævder, at det både er muligt og ønskeligt at forene hensynet til økologien og økonomien i miljøarbejdet. Det interessante i Hajers argumentation i relation til spørgsmålet om økologisk modernisering er, at Hajer insisterer på, at tacklingen af de tiltagende økologiske kriser ikke kan handle om instrumentelt at forsøge at løse de økologiske kriser, men at finde moderniseringsmønstre, der udtrykker, hvordan vi gerne vil have udviklet vores samfund, og herunder indtænke, hvordan dette kan ske uden for mange uønskede sideeffekter. Som han udtrykker det:

"The challenge does not concern the goal but the process. The challenge seems to be to think of an organisation of ecological modernization as a process that allows for social change to take place democratically and in a way that stimulates the creation of an – at least partially – shared vision of the future. (Hajer, 1995:280)

I første omgang har det været denne ikke-instrumentelle tilgang til sociale forandringsprocesser, jeg har fundet tiltalende ved Hajer's projekt. I anden omgang har jeg fundet Hajer's ideer om skabelsen af diskurskoalitioner interessant i forbindelse med spørgsmålet om, hvordan der kan skabes en tværfaglig modoffentlighed (Elle 2006a). Jeg vil i det følgende trække væsentlige sider af den figur, der

ligger bag Hajer's koncept om reflektiv økologisk modernisering, og, for senere at diskutere den i forhold til det konkrete aktionsforskningsprojekt.

Diskurskoalitioner og storylines

På baggrund af en detaljeret empirisk undersøgelse af de miljøpolitiske processer, der udfoldede sig i to europæiske lande i kølvandet på, at syreregnen var blevet et offentligt politisk tema, argumenterer Hajer for frugtbarheden i at nærme sig sådanne politiske processer fra en socialkonstruktivistisk position bevæbnet med en diskursanalytisk optik. Undersøgelsens grundlæggende tese handler om, at institutionelle praksisser inden for miljøområdet udfolder sig i forhold til identificerbare politiske diskurser, der gennem deres *storylines* tilvejebringer en fælles handlingshorisont. (Hajer, 1995:26) Miljøproblemer er i denne optik noget, der konstrueres socialt. Umiddelbart lyder det som noget sludder al den stund, at alvorlige civilisationstruende menneskeskabte ubalancer i økosystemer eksisterer og er problematiske uanset om vi har fået øje på dem eller ej. Men så vidt jeg forstår denne socialkonstruktivistiske tilgang, er det forhold, at svære og i sidste ende civilisationstruende ubalancer eksisterer, ikke en garanti for, at de bliver opfattet som et problem. Udover denne mere erkendelsesteoretiske præmis har disse diskursteoretikere en særlig interesse i at forstå, hvordan sådanne problemdefineringer kommer i stand, forsøger at vinde fodfæste og stræber efter en hegemonisk position på den politiske dagsorden og i den fælles bevidsthed.

I forbindelse med at syreregnen i starten af 1990'erne blev et centralt tema og trådte ind på den politiske dagsorden begyndte en kamp om at definere problemets årsager, virkninger og imødegåelse. Sådanne politiske processer er ifølge denne optik kendetegnet ved, at der opstår særlige fortællinger (storylines) omkring bestemte diskurser, som føjer sig sammen til diskurskoalitioner og drejer omkring og videreudvikler bestemte fortællinger.

Når en sådan diskursanalytisk optik rettes mod et givent politisk felt, afslører den, hvorledes aktører gennem argumenterende praksis aktivt forsøger at vinde tilslutning bag bestemte fortællinger, der forklarer, hvordan man kan forstå og løse bestemte problemer, at skaffe støtte bag egne definitioner på, hvordan virkeligheden skal forstås. I denne kamp om at vinde frem med sin fortælling handler det ikke nødvendigvis om at have de mest konsistente og detaljerede forklaringer og løsninger, men om at have en fortælling der lyder godt, og som fremstår overbevisende og troværdig, og som derved appellerer til opslutning fra andre diskurser og deres bærende aktører. Hajer definerer en *storyline* som:

“A generative sort of narrative that allows actors to draw upon various discursive categories to give meaning to a specific physical or social phenomena. The key function of story-lines is that they suggest unity in the bewildering variety of separate discursive component parts of a problem....” (1995:56)

Politiske forandringer hænger i dette forståelsesunivers sammen opkomsten af nye fortællinger, der har evnet at samordne eksisterende diskurser i en koalition omkring en særlig storyline, og som i kamp med andre er i stand til at indtage en hegemonisk position. Skal en sådan diskurskoalition og deres fælles fortælling have succes i kampen om at opnå hegemonisk status og politisk forandringskraft, er det af afgørende betydning, at deres fortælling ligger op til at kunne fortolkes på mangfoldig vis, og på denne måde tilføres elementer fra mange forskellige domæner ”Story-lines are narratives on social reality through which elements from many different domains are combined and that provide actors with a set of symbolic references that suggest a common understanding” (1995:57). Sådanne fortællinger ses som en måde, hvorpå vi mennesker bliver i stand til at overkomme den fragmentering og samfundsmæssig uddifferentiering. Som undersøgelsen af den politiske proces omkring *syrreregnen* afslørede, har skabelsen af den særlige økomodernistiske story-lines, hvis hovedkomponenter består i at betragte reguleringen af miljøproblemer som en samfundsmæssig økonomisk gevinst, at naturen har en balance, som bør respekteres, at forebyggelse er bedre end helbredelse m.v. også haft betydning i forhold til politisk dannelse og fokusering. Den økomodernistiske fortælling gav, ifølge Hajer, mennesker der på forskellig vis var berørt af syrreregnen en mulighed for at give deres vrede, frustration og engagement et fokus og en bevægelse ved at bestemme ideer om skyld, ansvar, nødvendighed og ansvarlighed blev stadfæstet.

Refleksive institutionelle arrangementer

Hajers interesse for og tilgang til økologisk modernisering har – som al anden samfundsmæssig teori både en analytisk – metodisk og en normativ side. Som forsker kan man lade sig inspirere af denne tilgang til diskursanalysen og afdække og forklare, hvordan politiske processer udvikler inden for et givent felt, gennem udviklingen af diskurskoalitioner omkring specifikke storylines. Men disse forståelser af, hvordan virkeligheden konstrueres via særlige socio-kognitive dynamikker har selvfølgelig også en interesse af mere strategisk normativ karakter. Således kommer Hajer da også med bud på, hvordan en refleksiv økologisk modernisering kan støttes gennem at tænke i etableringen af såkaldte refleksive institutionelle arrangementer. Der er ikke tale om et bestemt koncept, men om særlige former for *social inquiries*, der kan komme med bud på, hvordan særlige samfundsmæssige udfordringer kan takles gennem demokratiske processer, der giver plads til, at lægmenneskernes forestillinger og ideer kan brydes med ekspertkulturelle tilgange og munde ud i scenarier, der kan danne afsæt for politisk stillingtagen og handling. Det engelske ord ’inquiry’ oversættes i ordbøgerne med ’undersøgelse’ hvilket på ingen måde dækker over den betydning, termen rummer inden for samfundsvidenskaben og i NGO-kredse. *Social inquiry* handler om (tidligt) i en politisk proces, der i sidste ende har et parlamentarisk ophæng, igennem bred faglig og folkelig deltagelse systematisk at undersøge, udforske og udforme bud på, hvordan spørgsmål af stor samfundsmæssig betydning kan tackles godt og fornuftigt.

Med disse refleksive institutionelle arrangementer bliver der reageret på Habermas' (og andres) efterlysninger af måder, hvorpå de subpolitisk uddifferentierede ekspertkulturer kan tilbagekobles til et livsverdensperspektiv, og hvor de porøse cellevægge, der adskiller såvel de ekspertkulturelle, som de opsplittede hverdagslivs domæner, kan udfordres diskursivt i jagten på en fornuftsbaseret horisont for politisk handling.

På trods af den mangfoldige differentiering af offentlighederne, der gør sig gældende, er de offentligheder, der er baseret på *ordinary language* grundlæggende porøse og åbne over for sammenknytninger. Habermas taler om, hvordan det altid er muligt at bygge 'hermeneutiske broer' mellem disse. (1996:374)

I modsætning til høringen, som et politisk redskab, der som oftest tages brug hen imod afslutningen af en politisk proces, og som derfor ofte ender med at have karakter af pseudoindflydelse og ren legitimering, forestiller Hager sig i stedet, at der sideløbende med den traditionelle måde at drive politiske beslutninger frem, etableres et lokalt eller regionalt baseret offentligt rum, hvor det via dialogens vej er muligt at komme med op med en række gennemarbejdede scenarier for den teknologiske udvikling, der forener en pluralitet af hensyn, som uddestilleres af dialogen mellem borgernes konkrete hverdagserfaringer og eksperternes mere abstrakte vidensfelter. Perspektivet er ikke at forandre den konkrete praksis i samspil med virksomheder og organisationer, men at skabe en samfundsmæssig platform, hvor borgerne i medborgerrollen kan spille deres forestillinger om bestemte sociale eller teknologiske problemstillinger ind i en dialog med lovgivere, organisationer og firmaer.

Hager foreslår, at sådanne refleksive institutionelle arrangementer skal institutionaliseres, som en del af samfundets demokratiske beredskab og tages i anvendelse, når der er tegn på, at der er brug herfor. Mobilisering til, facilitering af og kommunikation om processens forløb skal varetages af en autoritativt uafhængig styrelse. Hager har ingen intentioner om at udvikle modeller for sådanne refleksive fora for samfundsplanlægning, der bygger på hans indsigter i diskursive dynamikker, men slår dog nogle flere principper fast, der efter hans opfattelse må være til stede. For det første må udgangspunktet ikke have politikudvikling som sin middelbare horisont, men være orienteret mod argumentation og dialog. En dialog, der i udgangspunktet åbner sig for de lokaliserede sammenhænges bredere sociale forventninger, og som først i anden omgang, beriget med forventninger, erfaringer og ideer, vender tilbage til det tema eller de udviklingsplaner, som processen i udgangspunktet er mobiliseret på baggrund af. Gerne i form af en række scenarier, der kan danne afsæt for fornuftsinformerede politiske beslutninger. Scenarier, der adskiller sig indholdsmæssigt i forhold til hvilke værdier, forestillinger og handledynamikker der er i spil, og ikke blot tre scenarier, hvor to af scenarierne i kraft af deres perspektivløshed peger på det tredje, som det ofte synes at være tilfælde, når der ar-

bejdes med scenariemetoder. Dialog og konsensus mellem de respektive deltagere er undervejs og i sidste ende det demokratiske perspektiv for sådanne diskursive praksisser. En opblomstring af denne form for diskursive rum vil ifølge Hajer kunne anspore til en at bringe den demokratiske deltagelse op på et nyt niveau, hvor fornuften frem for fordomme og myter hersker.

Argumentationen bag de reflektive institutionelle arrangementer, som de f.eks. kommer til udtryk hos Hajer kan umiddelbart overføres til andre samfundsmæssige felter. Det kunne således tænkes, at man, på baggrund af særlige påtrængende og udfordrende problemstillinger, tog initiativ til eller fik aktiverede et sådant dialogisk beredskab. Det kunne f.eks. være en alarmerende dårlig ernæringsstilstand blandt plejehjemsbeboere, tiltagende udbrændthed blandt personalet, eller udsigten til massive stukturtilpasningsreformer med betydelige konsekvenser for ældre og personale, der kunne fungere som mobiliseringsgrundlag og afsæt for en grundig tværfaglig dialog med henblik på at takle problemstillingen på en ikke-instrumentel facon. Var hovedtemaet fejlnæringsen, og de umiddelbare politiske svar herpå øget kvalitetssikring, ny teknologi, kontraktstyring og evaluering, måtte en sådan form for *social inquiry*, som Hajer er på sporet af, tage udgangspunktet i en bredere tilgang til problematikken og feltet, både hvad angår inddragelsen af de mennesker, der på en eller anden led er berørt af situationen og den ekspertise som professionelt arbejder med specifikke elementer af den sociokulturelle helhed, der tegner sig, når de deltagende opfordres til at gå til problemet gennem deres sociale forventnings- og forhåbningshorisont.

Når diskursanalysen vinder frem i akademiske kredse, og når disse diskursive dynamikker i så stor stil, som tilfældet, danner afsæt for kommunikationsstrategier, hænger det sandsynligvis sammen med, at der er tale om en tilgang, hvor muligheden for forandring af de eksisterende forhold synes til stede, hvis 'blot' man er i stand til at få skabt en fortælling, hvis budskab er i stand til at samle opbakning. Det er min opfattelse at netop den tænkemåde, der kommer til udtryk i tænkningen omkring diskurskoalitioner og storylines, er dominerende hos forskere, organisationsfolk, græsroddere og embedsværket, når de i samspil og modspil forsøger at dominere den politiske scene.

Hajers tilgang til økologisk modernisering kan bifaldes i sit forsøg på, at bryde med den teknokratiske dominans i forhold til, hvordan vi skal håndtere de store miljøkriser. Ved at prioritere det sociale og kulturelle perspektiv, som udgangspunkt for økologiske moderniseringer, overskrider han den ekspertkulturelle forståelse af, at miljøkrisen kan løses gennem miljøtiltag. Men Hajer og hans socialkonstruktivistiske tilgang kan kritiseres for ikke at tage udgangspunkt i borgernes konkrete livssammenhænge, men udelukkende at trække på borgernes abstrakt reflektive kompetencer. (Nielsen og Nielsen, 2006:294)

Endvidere kan den sættes spørgsmålstegn ved om sådanne typer af konsensuskonferencer, som Hager taler for, vil være i stand til at bryde med den top-down tænkning, der karakteriserer de samfundsmæssige planlægningsprocesser?

Social forandring gennem kritisk utopisk aktionsforskning

Det forskningsprojekt, som er til genstand for nærværende afhandling, var fra første færd tænkt som et aktionsforskningsprojekt. Nærmere bestemt et såkaldt *kritisk utopisk aktionsforskningsprojekt*. Jeg vil i dette kapitel redegøre for, hvordan man inden for den kritisk utopiske aktionsforskning går til spørgsmålet om samfundsmæssige forandringsprocesser. Kapitlet er struktureret således, at jeg først forsøger at kaste lys på dets kritik teoretiske rodnet, hvorefter der kommer en række afsnit, der sætter fokus på en række centrale begreber fra denne tradition: social fantasi og utopisk orientering, det sociale frirum, demokratisk interaktion med ekspertkulturen, det sociale eksperiment og dannelsen af offentlighed. En fremstilling af, hvorledes den kritisk utopiske aktionsforskning har udviklet og adskiller sig fra andre former for aktionsforskning samt en analyse af det konkrete aktionsforskningsprojekt, er henlagt til efterfølgende kapitel.

Kritisk utopisk aktionsforskning

Den kritisk utopiske aktionsforskning er en særlig form for kritisk universitetspraksis, der først og fremmest er udviklet af Kurt Aagaard Nielsen, Birger Steen Nielsen og Peter Olsén gennem de sidste ca. 20 år. Først blev denne forskningspraksis betegnet som *kooperativ aktionsforskning* og senere i afhandlingen af *Industri og Lykke* projektet som *kritisk utopisk aktionsforskning*.

Den kritisk utopiske aktionsforsknings erkendelsesteoretiske og videnskabsteoretiske inspirationer er der blevet redegjort for i en række bøger og artikler, og jeg kan henvise til disse, såfremt man ønsker en uddybende redegørelse⁴⁴. Af disse fremgår det tydeligt, at der er tale om en universitetspraksis, der har sine rødder i den *kritiske teori* tradition. Eller nærmere bestemt, den aftapning af *kritisk teori*, som har udviklet sig inden for den såkaldte *Hannoverskole* med Oskar Negt som den mest centrale teoretiske inspirator. Også andre inspirationer, ikke mindst Robert Jungk, spiller en væsentlig rolle på praksissiden, men det vender jeg tilbage til. For først vil jeg med brede penselstrøg tegne konturerne af den udvikling af kritisk teori, som har udviklet sig omkring Oskar Negt, og som på væsentlige områder adskiller sig fra Habermas teoriudvikling. I forrige kapitel bragte jeg Habermas på banen uden at gøre det klart, hvorfra han henter sine begrundelser for den normativitet, der ligger i hans projekt. Jeg vil ikke forsøge at råde bod på dette nu, men nøjes med at slå fast, at normativiteten i Habermas'

⁴⁴ Se f.eks. Nielsen (1996), Nielsen, Nielsen & Olsen (1999), Olsen, Nielsen & Nielsen (2003)

projekt har rod i troen på at *fornuften*, som en historisk udviklet mulighed i samfundsskabelsesprocesser, og at denne fornuft har sproghandlinger og dialoger som sit primære medium for realisering. At bringe fornuften ind i samfundsudviklingen har været et grundlæggende træk ved det kritisk teoretiske projekt, og et fælles udgangspunkt for de fleste af de traditionsstrømme, der har udviklet sig i kølvandet på den kritiske teoris oprindelige afsæt. Lad mig starte med at opridsse konturerne af den tidlige kritiske teori, for derefter med raske skridt og skyklapper at se nærmere på, hvordan man inden for det, man kan kalde Negt-traditionen, har forvaltet den kritisk teoretiske arv, og på hvilke afgørende punkter den adskiller sig fra den videreførelse af den kritiske teori, som Habermas har stået for, og i en vis forstand også fjernet sig fra.

Kritisk teori

I 1930 blev *Institut für Sozialforschung* grundlagt i Frankfurt af Max Horkheimer og formgivet sammen med en række legendariske teoretikere.⁴⁵ I udgangspunktet var etableringen af instituttet et forsøg på at styrke det tværfaglige studie af økonomiske og sociale forhold fra et bredt socialistisk perspektiv. Helt grundlæggende kan man sige, at den kritiske teoris opgave blev bestemt til at belyse og retfærdiggøre interessen for en fornuftig organisering af den menneskelige aktivitet. (Horkheimer, 1970) På den ene side var den kritiske teoris program således forpligtiget på den moderne socialvidenskabs intention om at analysere samfundet i sin helhed og forstå denne på tværvideenskabelig vis. Interessen samlede om blandt andet at forstå sammenhængen mellem den kapitalistiske økonomi, socialiseringsprocesser og fremvæksten af individuelle og sociale patologier. Der blev også stillet spørgsmål ved, hvorfor udviklingen af de tekniske produktivkræfter i det moderne samfund i så høj grad, som det er tilfældet, får karakter af destruktivkræfter? Destruktivkræfter, der samtidig med at de kommer til udtryk i forhold til samfundenes indbyrdes kamp (krig) eller i forholdet til naturen (voldelig naturbeherskelse) også kommer til udtryk i en destruktion af den menneskelige natur.

På den anden side stod den kritiske teori også i forlængelse af en – i stigende grad udgrænset – tradition, der med rødder helt tilbage til Aristoteles var optaget af de etiske og politiske spørgsmål, om organiseringen af det gode samfund og indløsningen af oplysningstidens idealer om frihed, lighed, autonomi, spontanitet, retfærdighed og solidaritet. Det gav sig på ingen måde udslag i forsøg på at udvikle konkrete positive utopier. Med forestillingen om, at mennesket potentielt var i stand til at skabe et samfund, hvori mennesket i frihed og fællesskab kunne udfolde sin kreative og skabende evner, blev der dannet basis for udfoldelsen af en immanent kritik af de herskende rationaliteter og

⁴⁵ Theodor W. Adorno (filosofi, sociologi, æstetik), Herbert Marcuse (filosofi), Leo Löwenthal (litteratursociologi), Walter Benjamin (litteraturteori), Erich Fromm (psykoanalyse), Friedrich Pollock (økonomi), Henryk Grossmann (økonomi), K.A. Wittfogel (økonomisk historie), Franz Borkenau (historie), Otto Kirchheimer (retssociologi) og Franz Neumann (retssociologi). Vigtigst blandt dens senere repræsentanter i 60-erne er Jürgen Habermas (filosofi, videnskabsteori, sociologi) og Oskar Negt (filosofi og politisk teori). (kilde: Leksikon.org)

strukturer, der står i vejen for menneskelig udfoldelse. At den menneskelige fornuft var i centrum kommer tydeligt til udtryk i en af Frankfurterskolens 'grand old men' Herbert Marcuse:

»Hvis fornuft er ensbetydende med udformningen af livet ud fra de erkendende menneskers frie beslutning, så henviser fornuftsfordringen så meget desto mere til tilvejebringelsen af en samfundsmæssig organisation, i hvilken individerne i fællesskab regulerer deres liv ud fra deres behov.« (Marcuse i traditionel og kritisk teori, 1937 citeret fra Rasborg, 1988:63)

Tilvejebringelsen af en sådan samfundsmæssig organisation blev først og fremmest set som et spørgsmål om at demaskere de moderne myter og fremskridtets storartethed gennem at konfrontere samfundet og magthaverne med analyser, der viser, hvorledes den eksisterende samfundsformation med dets stærke markedsmæssige og bureaukratiske befæstninger rent faktisk forråder de borgerlige frihedsidealer, som samfundet i sin selvforståelse og selvfremskyndelse knytter an til.

Særligt samlede interessen i Frankfurterskolen sig om, hvordan de kapitalistiske udviklingslogikker (med primær inspiration fra Marx) og det moderne bureaukrati og den instrumentelle rationalitet (med primær inspiration fra Weber) med store sociale og psykiske skadevirkninger slår ind i de menneskelige livssammenhænge (med primær inspiration fra Freud), og skaber orienteringsusikkerheder, angst, vrede, apati og modstand. Den kritiske teori var dengang som nu orienteret mod udvikle krisediagnoser, at analysere modsætninger og dysfunktionaliteter i det eksisterende, og redegøre for de protester og patologier kriserne afstedkommer. Formålet med den kritiske teori er, således som Selja Benhabib formulerer det »ikke krise-management men krise-diagnose, der skal opmuntre til radikale forandringer mod det bedre.« (Benhabib, 1986:226)

Kritikken af den instrumentelle rationalitet

Kritikken af den instrumentelle fornuft som Adorno og Horkheimer leverer i bogen *Oplysningens dialektik*, er, som Klaus Rasborg gør opmærksom på en radikal udvidelse af den marxistiske kritik af den specifikke historiske rationalitetsform, som kendetegnede kapitalismen, til at blive et frontalangreb på den vesterlandske rationalitet som sådan. Hele den vesterlandske civilisationsproces ses som én lang, fremadskridende gennemsættelse af en tingsliggørende-instrumentel fornuft. (Rasborg, 1988:66) Horkheimer siger det selv meget præcist i følgende citat:

”Den instrumentelle rationalisering tenderer, sådan som den forstås og praktiseres i vores civilisation, til at tilintetgøre præcis den fornuftssubstans i hvis navn fremskridtet forsvares.”
(Horkheimer, 1946, citeret fra Rasborg, 1988:65)

Civilisationsprocessens forsøg på at beherske naturkræfterne rammer og undertrykker i følge Adorno og Horkheimer samtidig menneskets indre natur. På en eller anden måde (som jeg ikke skal for-

søge at udrede) underlægges civilisationsprocessen en instrumentel rationalitet optaget af at kunne kontrollere såvel naturen som det sociale, som i denne proces objektiveres og tingsliggøres.

Denne instrumentelle rationalitet er udtryk for en særlig form for rationalitet, hvor den handlende handler ud fra forventninger om, hvordan ting og mennesker vil forholde sig til et handlingsinitiativ, og benytter disse forventninger som midler for egne resultatorienterede mål. Med andre ord er der tale om en form for rationalitet, hvor både ting og mennesker behandles som fysiske genstande, i arbejdet på at nå bestemte mål. Man kan derfor også i denne forbindelse tale om *tingsliggørelse*.

Adorno og Horkheimer ender op i en meget dystert og pessimistisk filosofi om fornuftens totale instrumentalisering i det moderne samfund. At diagnosen er så dystert og pessimistisk hænger sammen med deres særlige historiske erfaringer med krig og diktatur. Troen på, at det moderne samfund kan udvikle sig fornuftigt og indløse oplysningsprojektets værdier om frihed, lighed, autonomi og myndighed, når således et historisk lavpunkt med *Oplysningens dialektik*, uden at der dog helt tages afsked med fornuftens mulighed. Habermas, der tilhører den næste generation inden for Frankfurterskolen, mener i modsætning til sine forgængere ikke, at moderniteten er et uafsluttet projekt. Der eksisterer et uudnyttet fornuftspotentiale, der ligger iboende i det, han definerer som den kommunikative handlen. Vi har i forrige kapitel berørt denne særlige handleform, der knytter sig til en livsverdenshorisont, og hvis rolle det er at skabe en kommunikativ magt og udvikle demokratiske procedurer, der kan bringe ny samfundsmæssig fornuft ind i udviklingen af det moderne social-liberale samfund.

Inspirationen fra Oskar Negt

En anden udvikling af den kritiske teori, står Oskar Negt og andre af Hannoverskolens videnskabelige personale for. Negt er som den tidlige kritiske teori optaget af at forstå de overgribende samfundsmæssige transformationsprocesser såvel som de mere hverdagslige forhold og processer i det moderne samfund. En søgen som er drevet af en interesse i at forstå og udfordre mulighederne for samfundsforandringer med udgangspunkt i den menneskelige livssammenhæng. Arbejdet og arbejdspladsen spiller en central rolle for de emancipatoriske bestræbelser, der udfoldes i og omkring Negt. Jeg berørte i kapitel 4 det udvidede arbejdsbegreb, der via oplysningsfilosofferne og Marx blev videreudviklet som et begreb om *det levende arbejde*. Vi var dels inde på, hvorledes Negt anså (løn)arbejdet som et væsentligt middel til at opnå social anerkendelse og udvikle sin individuelle identitet. Udviklingen af nye former for arbejde, baseret på det levende arbejdes principper, forstås som en kulturskabelsesproces. En kulturskabelsesproces med rødder i hverdagslivserfaringer og -sammenhænge, som forudsætter iværksættelsen af nye kulturelle lære- og udviklingsprocesser. Arbejdet ses først og fremmest som en kulturskabende og kulturbærende aktivitet, hvor processen er vigtigere end målet.

Hvad, jeg ikke berørte i denne forbindelse, var Negt's forestilling om, at arbejdet bygger på menneskelige evner til *selvregulering*. I en sammenhæng, hvor vi har at gøre med konturerne af et *velduftende plejehjem*, som i vid udstrækning er blevet til, som en reaktion mod den voldsomme ydrestyring af arbejdet, forekommer et begreb om individuel og kollektiv selvregulering at være centralt. Forestiller vi os, at der bliver arbejdet videre og udviklet et mere omfattende udkast til en alternativ ældreinstitution, så melder spørgsmålet sig om, hvordan selvregulering og selvforvaltning kan blive bærende principper for en sådan institutionsdannelse. Selvregulering er på den ene side en historisk udviklet menneskelig evne, men også en evne, som i lønarbejdet er fortrængt og udgrænset, og derfor noget, der skal læres eller gentegnes på en eller anden måde. At Negt påpeger, at adskillelsen af kultur fra arbejde, som for alvor tog til med kapitalismens gennembrud og ekspansion, rummer store elementer af tab og kulturel krise, betyder som jeg også tidligere har understreget ikke, at vi her har at gøre med en tilbagevenden til førmoderne samfundsformer, hvor kultur og arbejde udgjorde helheder. I stedet handler det ifølge Negt om at udvikle det samfundsmæssige arbejde i nye former, hvor selvreguleringen udvikles og danner grobund for en mere gennemgribende partecipatorisk demokratisering af samfundet. Negt arbejde har i vid udstrækning handlet om, hvor og hvordan sådanne erfaringsbaserede kulturelle udviklings- og læreprocesser på demokratisk og produktiv vis kan folde sig ud og dermed udvikle deltagernes selvreguleringsevne, myndighed og bevidsthed.

Jeg vil ikke her gå i dybden med det mere læringsprocesteoretiske, men påbegynde en redegørelse for nogle af de helt centrale begreber fra den kritisk utopiske aktionsforskning. Begreber som i en væsentlig udstrækning bygger på Negt's bidrag til udviklingen af den kritiske teori og kritisk socialpsykologi.

Social fantasi og utopisk orientering

Alle mennesker fantaserer om en bedre fremtid for dem selv og deres familie, ligesom vi på forskellig facon, mere eller mindre bevidst reflekteret fantaserer om, hvordan samfundet og dets institutioner kunne indrettes på bedre vis. Evnen til at fantasere, at forme mentale billeder og ideer af ting eller situationer, der (endnu) ikke eksisterer, er en grundlæggende menneskelig egenskab og en helt afgørende forudsætning for den menneskelige civilisationsudvikling.

Skønt fantasien dyrkes og hyldes i forbindelse med kunstnerisk kreativitet og børns leg, synes fantasien samtidig at have vanskeligt ved at blive taget alvorligt i moderne samfundsskabelsesprocesser. Fantasien er ifølge Oskar Negt og Alexander Kluge et specifikt produktionsmiddel i skabelse af sociale, økonomiske og kulturelle sammenhænge, og er som hovedtendens undertrykt i det moderne samfund. Det handler i stedet om at være realistisk, og fantasiens betydning reduceres og henvises til dyrkelse i private sammenhænge stimuleret, og pirret gennem den voksende konsum- og underhold-

ningsindustri. Således taler Negt og Kluge om fantasien som 'sigøjneren, den arbejdsløse blandt intellektuelle færdigheder.' (1974:34)

Kreativitet og visualisering er familiemedlemmer til *fantasien* og nyder som begreber respekt inden for erhvervskredse. Innovation forudsætter kreativitet, som forudsætter kreative omgivelser. En ikke ubetydelig konsulentindsats rettes mod understøttelse af virksomhedernes og organisationernes innovationsbehov gennem forskellige koncepter, der kan frisætte den kreative tænkning. Der kan således i erhvervskredse spores en vis imødekommenhed over for de kreative kompetencer som råstof for markedsorienterede innovationsprocesser. I samfundets administrationscentre og i hverdagslivet, som det tager sig ud i massesamfundet, har fantasien, eller måske skulle vi hellere sige den sociale fantasi, yderst vanskelige udfoldelses- og gestaltningsmuligheder.

Negt og Kluge gør opmærksom på, at fantasien på trods af, at den er en i mennesket iboende evne, ikke bare uden videre kan folde sig ud som social fantasi i samfundsmæssiggørelsesprocesser. Fantasi-virksomheden har en tendens til at forbinde sig til hverdagslivets realitetsprincipper og forvrænges af realitetsprocessens samfundsmæssige tryk. (1974:32) Fantasi-virksomheden er altså sjældent i stand til at løfte sig op over det konkrete opsplittede hverdagsliv og konstruere meningsgivende og tilfredsstillende sammenhænge. Og når fantasi-virksomheden ind i mellem frigøres fra denne fremmedgjorte virkelighed har den tendens til at folde sig ud i tids- og historieløse former (op. cit., s.33) Fantasien mister forbindelsen til den konkrete virkelighed og de muligheder og samfundsmæssige tendenser, der eksisterer og byder sig til i den, hvorved den mister sin kritiske brod. Som fremtidsforskeren Robert Jungk har udtrykt det: »Resignationens magt skyldes trægheden i vores forestillingskraft.« (1988:7) En træghed i den menneskelige forestillingsevne, som skyldes, at den generelt ikke får de nødvendige udfoldelses- og udviklingsmuligheder, at den ikke bliver taget alvorligt og brugt i udformningen af vores samfund. I stedet udfolder der sig en generelt fantasiforladt ekspertbåret teknologisk rationalitet, som yderligere fortrænger betydningen af det enkelte og kollektive individs forestillingsevner. Også Adorno er inde på noget af det samme, når han i samtale med Ernst Bloch siger: »Det forekommer mig, at det, der subjektivt og bevidsthedsmæssigt er gået tabt for menneskene, er evnen til ganske simpelt at forestille sig helheden som noget, der kunne være anderledes.« (Adorno og Bloch, 1990:93) Adorno fremkommer i den forbindelse med en tese om, at alle menneske mere eller mindre erkendt og bevist har forestillinger om, hvordan det hele kunne være anderledes, men at det samfundsmæssige apparatur samtidig har "forhærdet sig i en sådan grad at dét, som befinder sig lige for øjnene af dem som muligheder, der er til at gribe ud efter, samtidig præsenterer sig for dem som det radikalt umulige." Han tilføjer i den forbindelse, at menneskene for overhovedet at kunne mestre og leve med denne modsigelse mellem muligheden og umuligheden, har det med at identificere sig med umuligheden. (Adorno og Bloch, 1990:94)

Jungk var, som nævnt på den ene side bekymret over samfundets stigende teknokratisering, og den samtidige folkelige resignation i forhold til deltagelse i og udformning af de samfundsmæssige institutioner. På den anden side mente han, at de enorme produktivkræfter og kritikpotentiale, der var bundet i den menneskelige fantasi, kunne frisættes på forskellig vis. Hans eget bidrag til denne proces har nok først og fremmest været fremtidsværkstedet, som han skabte i løbet af 50'erne. Udviklingen af fremtidsværkstedet skal ses som et forsøg på at bringe menneskers fantasier på en kollektiv social form, der kunne give grundlag for konkrete handlingsinitiativer.

”Kun hvis det lykkedes at udvikle metoder til udfoldelse af social fantasi i forhold til vor tids krise, og vel at mærke også at afprøve dem i praksis, kan der opstå de nødvendige projekter til en samfundsmæssig fornyelse, som vi har så påtrængende brug for” (Jungk, 1988:23)

Jeg vender tilbage til de metodiske udfordringer, fremtidsværkstedet og den sociale eksperimenteren lidt senere, men først skal vi lige se lidt nærmere på et andet begreb, der ligesom *fantasien* må lide under ikke at blive taget alvorligt, *utopien*.

Utopier er i folkemunde det samme som velmenende fantasifulde forestillinger om helt og aldeles urealiserbare ting, situationer eller samfund. Vanskelighederne ved overhovedet at anvende utopien som begreb er umiddelbart så betragtelige, at har jeg f.eks. gennem hele aktionsforskningsforløbet overfor deltagerkredsen anvendt begrebet 'vision' for at betone behovet for en sammenhængende fremtidsfortælling, der angiver, hvordan en fornuftig gestaltning af menneskeligt arbejds- og samliv kunne tage sig ud. Når jeg nu i afhandlingen af forløbet vender tilbage til utopibegrebet, er det dels fordi dette begreb har en særlig historie og en særlig betydning i forbindelse med produktionen af samfundsmæssige fremtidsudkast, som visionsbegrebet ikke har, hvilket afspejles i den enorme litteratur, der findes om utopiens væsen og i det faktum, at den forskningspraksis, jeg primært forbinder mig med, bærer navnet *kritisk utopisk aktionsforskning*.

Begrebet *utopi* kommer i etymologisk forstand fra to græske ord 'intet' (ou) og 'sted' (topos) altså *intet sted* eller *intetsteds*. Oprindeligt var *utopi* et begreb, der stod i modsætning til det græske ord *euthopia* (det gode sted), men i dag har det også optaget denne betydning. I litteraturhistorisk forstand blev utopien begrebsliggjort med Thomas Mores *On the Best State of a Republic and on the New Island of Utopia* eller blot *Utopia* (1516). I romanen beskrives østaten Utopia som et samfund uden privat ejendomsret og med ligestilling mellem kønnene, herunder kvindelige præster. Et samfund hvor borgerne havde gratis hospitalsvæsen, hvor måltiderne blev indtaget i fællesskab osv. Hvis vi ser bort fra, at alle husholdninger havde slaver tilknyttet, og at ateister var bandlyst, kunne denne utopi på flere måder have mindelser om den senere kommunistiske utopi. Siden er der blevet skrevet en mangfoldig-

hed af utopiske og dystopiske romaner.⁴⁶ Sådanne utopiske fortællinger var ofte ikke vellidte i magthaverkredse. Ikke fordi disse samfundsutopier havde nogen umiddelbar eller middelbar realiseringschance, men fordi disse samfundsutopier med deres beskrivelser af, hvordan en anden og friere samfundsorden kunne forestilles at hænge sammen, indirekte eller meget direkte samtidig fungerede som en kritik af det bestående samfund og dets ufrihed. Således blev Thomas More i 1535 henrettet af samme årsag.

Med positivismen, der alene gav videnskabelig værdi til det, der kan iagttages, måles og vejes, blev det at beskæftige sig med en virkelighed, som endnu ikke findes set som uvidenskabeligt i og med at utopier i sagens natur ikke kan valideres. Men utopien blev på trods af den altoverskyggende tendens til rationel planlægning til stadighed dyrket sammen med beslægtede begreber som muligheden, håbet og fantasien som centrale sociologisk og filosofiske kategorier. I den forbindelse er det særligt den tyske filosof Ernst Bloch (1885-1977), der med sine tanker om skabelse af *konkrete utopier*, som en helt nødvendig forudsætning for menneskelig frigørelse, har inspireret sin eftertid. I artiklen *Endnu-ikke* (2003) beskriver Michael Hviid Jacobsen utopiens vanskelige vilkår med at blive taget alvorligt i videnskabelig sammenhæng. Som Jacobsen gør opmærksom på, kan den mangfoldige utopiske litteratur inddeles efter, om der er tale om åbne eller lukkede utopier. Hvor de åbne utopier stimulerer modtagerens fantasi til at tænke med, har de lukkede utopier mere drejebogsagtig karakter. Her næst kan der skelnes mellem utopier, der er rettet mod fortiden henholdsvis fremtiden. Nogle utopier er *ordensutopier* mens andre er *fribedsutopier*. Men den i dette tilfælde måske vigtigste skelnen er mellem abstrakte utopier, eller *diffuse* utopier som Jacobsen kalder det, og konkrete utopier. Hvor de abstrakte utopier ikke er formidlet til nogen samfundsmæssige tendenser og muligheder og ofte er lokaliseret hinsides tid og sted, som vi kender det, er de konkrete utopier knyttet mere direkte til det eksisterende samfunds mulighedsrum.

Ernst Bloch taler om det *foregribende håb* som en kritik af det herskende erkendelsesideal som alene vægter det givnes realitet og begrænsningen af verden frem for dens udfoldelse. Utopiens potentiale knytter sig hos Bloch ikke til et determineret endemål men derimod om den levende nutids øjeblikkeliges åbenhed i forhold en anden vej. Det helt centrale begreb i denne forbindelse er *anticiperet realitet*, »hvor foregribelsen af og forventningen om fremtiden materialiseres i nutiden, og hvor nutiden bliver en forløber for fremtiden.« (Jacobsen, 2003:70)

I en i øvrigt meget underholdende radiosamtale mellem Adorno og Bloch om utopien, tager Bloch fat i Thomas More's Utopia og pointerer, at som More præsenterer dette ønskeland, så er det allerede færdigt og ligger der og venter et sted i Sydhavet, hvorimod det kendetegnende for de socialisti-

⁴⁶ En større oversigt over litterære værker om utopiske og dystopiske samfund findes på følgende internetadresse: http://en.wikipedia.org/wiki/Utopia#Basics_of_Utopia

ske utopister som Fourier var, at deres utopier var henlagt til fremtiden, og det er en afgørende forskel, for så bliver den en mulighed, dvs. »at den kunne findes, hvis vi gør noget ved sagen. Ikke bare hvis vi rejser derhen, men *idet* vi rejser derhen, hæver øen Utopia sig af mulighedens hav.« (Adorno & Bloch, 1990:93)

Hvor de abstrakte utopier er kendetegnet ved en fast og stillestående rum er den konkrete utopi kendetegnet ved at være i levende og foranderlig bevægelse. Den konkrete utopi må ifølge Bloch være kendetegnet ved, at den i al væsentlighed er knyttet til betingelsernes modenhed, til en real mulighed i virkeligheden, til en foreliggende tendens. Samtidig må den konkrete utopi evne at balancere mellem, hvad han kalder henholdsvis nær- og fjernanticipationen. Hvis håbets fjernmål er skjult for langt borte, fremkalder det 'en hvad rager det mig holdning' og resultatet risikerer at ende i en slap affirmation af det eksisterende. På den anden side siger han med vendingen »man (er) nød til at skyde over målet for at ramme det«, at reel social forandring forudsætter en utopisk horisont i det fjerne. (Bloch, 1982:33)

Den konkrete utopis vækstmedium, udgøres af en enhed »af drøm og proceskundskab« (Bloch, citeret fra Andersen, 1982), og hermed understreges, at det handler om at have det mål for øjet at noget kan blive bedre og friere og samtidig undersøge og kende det terræn, man er omgivet af og må træde ind i. Det må derfor med Andersens ord handle om at »kvalificere sit håb, gøre sig klogere, tilegne sig teoretisk og analytisk kompetence (og) (...) udforske tendensen (...) for at 'gribe ind', arbejde, og organisere sig politisk udogmatisk, er det nødvendigt med frie drømme og skarpe analyser. Det nøgterne og det entusiastiske på en gang.« (1982:54)

Den konkrete utopis dobbeltfunktion består således for det første i at åbne horisonten for formuleringen af og realiseringen af lokaliserede, konkrete, emancipatoriske projekter, og på den måde understrege at 'flere fremtider er mulige'. For det andet giver den plads til sammenfatningen af erfaringer med undertrykkelse og ufornuft, og dermed fungerer som et kritisk troldspejl på den eksisterende virkeligheds magtforhold og magtstrukturer. Som Oskar Negt formulerer det: »Hvis man ikke kan se det, der peger ud over det bestående, det der stræber i retning af en bedre virkelighed, så kan man heller ikke se det der er.« (Negt, 1997:1) Birger Steen Nielsen formulerer det således: »Først når man har dannet sig – det være sig aldrig så foreløbige, ufærdige – billeder af, hvordan *det kunne være*, kan man begynde at se de *virkelige begrænsninger*, de forsømte og forhindrede muligheder i den eksisterende samfundsmæssige hverdag.« (Nielsen, 1997:299)

Det sociale frirum

Det kræver både rum og tid at blive i stand til i kollektivt regi at sætte bevægelse i ambivalente erfaringer og forme billeder af en ønskelig fremtid. Den travle og opsplittede hverdag er i sig en kæmpe udfordring, når det gælder om at stille nogle mere grundlæggende spørgsmålstejn ved den måde vores familieliv, arbejdsliv og samfundsliv – ja, vores livssammenhæng er indrettet på. Hvor er de rum og den tid i hverdagen, der skal give plads til at mennesker i fællesskab kan formulere deres forestillinger om konkrete alternativer til det eksisterende? Umiddelbart kunne man pege på værtshuset, foreningslivet, måltidet og pausen som sociale situationer, hvor sådanne forestillinger potentielt kunne udfolde sig. Og det gør de i en vis forstand. Vores samfund er i bevægelse, og folk forsøger på forskellig måde og med forskellig intensitet at gøre deres liv mere menings- og lystfuldt gennem fælles projekter og handlinger. Lokale beboerinitiativer udfolder sig, sociale bevægelser opstår, kulturelle institutioner formes og nye grønne virksomhedsformer bliver realiseret. Altsammen et udtryk for en grundlæggende menneskelig evne til at engagere sig omkring fælles udfordringer og forestillinger. I et bredere samfundsmæssigt perspektiv kan man dog stille spørgsmålstejn ved omfanget af denne forandringskultur. Som helhed giver skolelærernes, forskernes, socialrådgivernes, pædagogerne, og sygeplejerskernes erfaringer med et arbejdsliv, der bliver stadig mere psykisk opslidende under presset fra den nyliberalistiske forvaltningskultur, sig jo ikke udtryk i formuleringen af sammenhængende alternativer. Noget hæmmer.

Inden for den kritiske socialpsykologiske og socialisationsteoretiske tradition, som den kritisk utopiske aktionsforskning knytter sig til, har der udviklet sig en hverdagslivsteori omkring begreber som hverdagserfaringer og hverdagsbevidsthed. Jeg vil ikke gå dybere ind i denne kritiske hverdagslivsteori, og forestiller mig at nedenstående citat vil kunne give en tilfredsstillende antydning af, hvad det er for en tankemåde, der gør sig gældende.

”Hverdagserfaringer binder os umiddelbart, gennem vores hverdagsbevidsthed, til den eksisterende realitet med dens muligheder og umuligheder. Vi lærer, hvad der kan, og hvad der ikke kan lade sig gøre, og indretter os på det, idet vi dog – i større eller mindre grad – afprøver mulige horisontudvidelser. Men på hverdagslivets præmisser er vi henvist til at bevæge os inden for det, vi har kaldt realitetsmagtens mulighedshorisont. Realitetsmagten blokerer umiddelbart livspraktisk dannelse og udbredelsen af konkret-utopiske forestillinger om alternativer, og hvor sådanne forestillinger udvikles og forsøges praktiseret, fortrænger den dem til randfænomener, der som sådan netop bekræfter den normale hverdags selvfølgelige realisme: der er ingen samfundsmæssige alternativer til den eksisterende realitet.” (Nielsen 1996:384)

Udviklingen af konkrete utopier stiller ifølge denne argumentation som udgangspunkt krav om, at der brydes med realitetsmagtens mulighedshorisont – i hvert fald for en stund og med mellemrum. Der er således behov for et rum, hvor tanken kan spire og udfolde sig lystigt og gestalte sig til kollektive ønskeforestillinger uden hele tiden at blive konfronteret med realitetsmagtens mulighedshori-

sont. Et sådant rum, der i sin grundstruktur opfordrer til og understøtte en koopererende utopisk tænkning, kaldes et *socialt frirum*. (Nielsen, 1996) At det er et socialt frirum betyder ikke, at der er tale om et totalt magtfrit rum, men det skal give plads til at aktørerne kan forestille sig og lege med forandringer, uden at aktørerne konstant konfronteres med de herskende realitetsprincipper, der i dagligdagen har så stor betydning for vores orienteringer og praksisser. Fremtidsværkstedet er et godt eksempel på sådant et socialt frirum.

Fremtidsværkstedet

Den tyske praksisfilosof og fremtidsforsker Robert Jungk⁴⁷ (1913 - 94) kom på sporet af fremtidsværkstedet i slutningen af halvtredserne. Drivkraften i dette projekt var en stigende erkendelse af, at almindelige menneskers deltagelse i samfundsplanlægningen i stadig mere udtalt grad var reduceret til stemmeafgivelse. »Deres egne menneskelige stemmer ønskede man ikke at høre«, som han udtaler i indledningen til den bog om fremtidsværksteder, han skrev sammen med Norbert Müller, og som udkom første gang i 1981.⁴⁸ Hans forsøg på at genoplive den demokratiske praksis gennem udviklingen af en arbejdsmetode og mødeform, der ansporede til deltagelse, kom ikke særlig godt fra start, da det simpelthen var dem uvant selv at komme på banen med forslag. Men i takt med at ungdomsoprøret foldede sig ud, udviklede der sig en mangfoldig social bevægelse fra neden, som inden for forskellige samfundsmæssige felter kastede sig ud i alternativ samfundsplanlægning. Og i den forbindelse fik fremtidsværkstedet en rolle og bredte sig organisk gennem det tyske samfund og nåede i starten af 80'erne frem til Danmark.

”Et vellykket fremtidsværksted kan man kende på, at det bereder deltagerne fornøjelse, at det styrker deres selvtillid, at det giver hver enkelt deltager en følelse af, at deres tanker er værdifulde, deres liv betydningsfuldt. Og der dannes sig gennem denne kollektive skabelsesproces nye fællesskaber, der ikke blot er forenet gennem oplevelsen af den fælles skabende aktivitet, men tillige gennem den fælles opgave, der består i at give *deres* beskedne, men uundværlige bidrag til at forandre og forbedre en verden i krise.” (Jungk & Müllert, 1989:9)

Den store udfordring består ifølge Jungk og Müllert i at få udviklet en anden og i bund og grund demokratisk form for samfundsplanlægning, som et modtræk til den samfundsmæssige planlægningstradition, der for alvor tog fat efter 2. verdenskrig, hvor en lille central kreds af professionelle planlæggere, eller 'skæbnefabrikanter' som Jungk også kalder dem, udfra et snævert rationale fastlægger de samfundsmæssige rammer og livsbetingelser hen over hovedet på folk. De ser det således tvingende nødvendigt, at samfundsmedlemmerne bliver i stand til at »udvikle egne fremtidsforestil-

⁴⁷ Robert Jungk har grundlagt et selskab til fremme af progressiv fremtidsforskning, der kan besøges på følgende adresse:
<http://www.jungk-bibliothek.at/>

⁴⁸ Jungk, Robert; Müllert, Norbert R.: *Zukunftswerkstätten*. Hamburg: Hoffmann & Campe, 1981. 205 S. (Überarb. u. aktual. Neuausg. erschienen unter dem Titel: Zukunftswerkstätten. Mit Phantasie gegen Routine und Resignation. München: Heyne, 1989. 240 S. (Heyne-Sachbuch; 19/73)

linger«, der kan »stille op mod de mægtiges prognoser og projekter.« (1989:12). I stedet for blot at reagere på moderniseringsplaner fra oven, stilles der op med gennemarbejdede modforslag, med udgangspunkt i de individuelle deltageres fantasiudfoldelse.

Fremtidsværkstedet er Robert Jungk's bidrag til fremmelsen af en reel demokratisk planlægningstradition, og der kan siges en masse spændende om, hvordan fremtidsværkstedet som social innovation har bredt sig og udviklet sig⁴⁹, men mit ærinde er i denne forbindelse at forstå og redegøre for, hvad det er for mekanismer i fremtidsværkstedet, der overhovedet gør det muligt i et hverdagsliv kendetegnet ved et kraftigt realitetstryk, at etablere en utopisk horisont og udarbejde fremtidsudkast. En indkredsning, der ikke kun er interessant i forhold til at kunne forklare fremtidsværkstedet, men først og fremmest fordi der kunne lægge nogle erkendelser omkring vilkårene for sociale forandringsprocesser i det senmoderne samfund, som for en aktionsforsker eller anden form for forandringsagent er vigtige at holde sig for øje.

Kurt Aagaard Nielsen indkredser med afsæt i fremtidsværkstedet, det sociale frirum fænomenologi, dvs. dets fremtrædende træk, til følgende seks aspekter:

1. Livsudkast som tema. Som udgangspunkt for arbejdet i fremtidsværkstedet udarbejdes sammen med deltagerkredsen et tema. Fremtidsværkstedet var af Jungk tænkt som et socialt rum, hvor det er muligt at komme med livsudkast, som i mere omfattende forstand sammentænker liv og arbejde. Derfor skal temaet i udgangspunktet være relevant for de deltagende og ikke begrænse sig til en indsnævret lokal problemstilling. Skal sådanne problemer reelt løses, skal det ske ad omveje. I udgangspunktet handler det om at åbne op for en afsøgning af, hvilken social virkelighed man kunne ønske sig og hvordan den kunne etableres. Det er kendetegnende for den kritisk utopiske aktionsforskning at hensynet til en mere omfattende problemforståelse giver sig udslag i, at fremtidsværkstedets tematiseringer sætter deltagernes livssammenhæng i centrum for værkstedsarbejdet. Fremtidsværkstedet bliver dog også brugt i sammenhænge, hvor indgangstemaet bliver langt mere snævert defineret omkring konkrete problemstillinger i arbejdslivet eller omkring produktudvikling. Der er stadig tale om et fremtidsværksted, men for at fungere som et socialt frirum kræver det, at der sker en »suspension af de selvfølgeligheder, som kommer af en forhåndsaccept af egenrationaliteten i det uddifferentierede felt: F.eks. at virksomheden skal kunne forrente sig. 'Liv og arbejde' kan tænkes i andre konstellationer end de, der er givet i industrielle virksomheder i dag.« (Nielsen, 1996:363) Det er jo på mange måder en radikal og helt og aldeles uinstrumentel tilgang til kollektive afsøgningsprocesser, der kendetegner fremtidsværkstedet som socialt frirum. I konkrete situationer, hvor kommende fremtidsværksteder planlægges er der som regel altid en forhandling om, hvor bred dette tematisering skal

⁴⁹ For en lidt ældre oversigt se: Finn Horn og Jette Scott Sørensen (1987) Fremtidsværksteder i Danmark: teori og praksis, Politisk Revy, København

gøres. En forhandling mellem på den ene side erkendelsen af, at udviklingen af originale initiativer og ideer kræver, at man kan slippe fortøjningerne til de hverdagens realisme og transcendere de ud-differentierede livs- og funktionsområder. På den anden side frygten for at det hele letter så meget at den problematik, der dannede udgangspunkt for initiativet ikke bliver udfordret i praksis, hvorfor overskrifterne på faserne søges at gøres mere målrettede. I *fremtidens tallerken*, var *mad- og måltidskultu-ren* i centrum og var på den ene side et udtryk for, at økologisk omlægning skulle tænkes ind på en mere omfattende måde, men på den anden side også et udtryk for en vis begrænsning i forhold til rammerne for (arbejds)livet som sådan.

2. Fritsvævende opmærksomhed. Et andet aspekt af det sociale frirum knytter sig til, at værksteds-
lederen lytter opmærksomt til, hvad der bliver sagt, opfordrer til at slippe fantasien løs, og sikrer at
reglerne for legen bliver fulgt. Hermed kan der skabes en legende og fri atmosfære, hvor deltagerne
oplever, at deres synspunkter og ideer bliver anerkendt og sat i sammenhæng.

3. En utopisk horisont. Et tredje kendetegn ved et ægte socialt frirum er at, der etableret en uto-
pisk horisont for interaktionen. Det er simpelthen utilstrækkeligt blot bekendtgøre at al kan siges,
for:

”Hvis det sociale frirum alene defineres som et diskursivt frirum reduceres betydningen af den
magtsymbolik, som knytter sig til såvel det fysiske rumlige som til samtalepartnerstrukturens
forhåndsdefineret af ’realitet’ og ’mulighedsfelt’. I praksis vil det sige at ’mulighedsfeltet’ bli-
ver afgrænset til modernitetens opregning af de individuelle og sociale muligheder, som kan
’tænkes’ uden at anstøde fakticiteten’ (Nielsen, 1996:360)

Det der siges her, er at et socialt frirum i sin grundlæggende struktur må opfordre til at overskride de
herskende forståelser for, hvad der overhovedet meningsfuldt kan tænkes og siges. Mulighedsfeltet
for udtryk og handling skal sprænges, og det kræver grundlæggende, at der etableres en utopisk hori-
sont for arbejdet i frirummet, og hvor de herskende principper for, hvad der meningsfuldt kan tæn-
kes, siges og gøres bevidst blive sat uden for døren.

4. Egal deltagerkreds. Et socialt frirum giver mulighed for, at man kan ytre sig helt frit i forhold til
den fælles tematisering. I denne forbindelse er det problematisk, hvis der i deltagerkredsen er en eller
flere personer, hvis magtbeføjelser alene gør, at de andre deltagere holder sig tilbage med deres kritik
af forholdene. Et »værkstedsarbejde, hvor ledelse og ansatte skal være kreative i samme sociale rum,
har en tendens til at indsnævres til organisationens interesser og underspiller deltagerens livsudform-
ninger.« (Nielsen, 1996:366). I forbindelse med *fremtidens tallerken* deltog et par af plejehjemslederne i
fremtidsværkstederne, og det er muligt, at det har haft en betydning for radikaliteten af den kritik,
der fremkom. I hvert tilfælde de dimensioner, der handlede om ledelsens rolle kunne tænkes at være
blevet berørt heraf.

5. bevægeligt og mimetisk⁵⁰ rum. Et andet væsentligt træk ved fremtidsværkstedet som socialt frirum er, at det både giver plads til sproglig udfoldelse samtidig med at det »forsøger at dyrke æstetisk affektive sider af erkendelsen.« (Nielsen, 1996:361) Gennem de kritikbilleder (Bilag 5), som deltagerne opfører på et fremtidsværksted, er det muligt at fortælle nogle historier fra hverdagen, der udtrykker fælles erfaringer med situationer, som opleves som problematiske. Også præsentationerne af de udarbejdede fremtidsudkast kan tage sig ud som opførelser eller gennemspilning af ønskelige fremtidige situationer. Sproglig erkendelse er ikke den eneste måde at formidle et budskab på, og disse typisk tavse opførelser af kritikbilleder, er desuden med til at løfte stemningen. Som opvarmning til de enkelte faser og i pauserne opfordres der til forskellige former for lege og bevægelser, der skal løsne kroppen og løfte atmosfæren. Udover dette mere kropslige element, er det også kendetegnende for et socialt frirum, at der arbejdes med grafiske udtryksmidler og fortællinger, der på en helt anden måde end de skrevne ord, kan udtrykke de æstetiske dimensioner i de udkast, der produceres. Når fremtidsværksteder ofte komprimeres til et forløb, der følger en arbejdsdag og ikke de to-tre hele dage, fremtidsværkstedet i udgangspunktet var designet til, kommer det til at gå ud over det legende og bevægelige.

6. Prøvehandling. Nielsen citerer Jungk for følgende.

»Man opgiver ikke sådanne selvskabte udkast, men kæmper for at de kan blive til noget – som var de ens børn. Hvis de ikke kan virkeliggøres, fordi love magtstrukturer, tidsbetingede ”objektive” forhold forhindrer det, så vil man søge efter frirum og omveje, der alligevel skal gøre det muligt, der angiveligt ikke kan lade sig gøre. Og hvis det heller ikke lykkes? Ja så vil de fleste af gruppernes medlemmer – også de ”hidtil upolitiske” – nu på en helt personlig måde blive motiveret til at arbejde for nødvendige, grundlæggende forandringer.» (Jungk, 1984:94)

Personligt har jeg kun i enkelte tilfælde oplevet en sådan proces i efterspillet på et fremtidsværksted. Så sker, det at fremtidsudkast udvikler sig til en konkret utopi, der i al sin fornuft og perspektivfuldhed, bliver afsat for en stædig kollektiv eftersættelse. Som oftest synes jeg dog, at energien fader hurtigt, ud når hverdagen melder sig igen. Således vil udarbejdelsen af utopiske fremtidsudkast, når man ser bort fra den umiddelbare engagement og tro, der opstår i selve processen, ofte hurtigt vende sig til desillusionering og endnu et smerteligt bevis på reelle alternativer ikke lader sig indfri. Utopien bliver så at sige et ulideligt spejl på ens ufrihed. Utopiens produktive potentialer må derfor ses i et procesperspektiv.

⁵⁰ I nyere antropologisk forskning har man indført begrebet mimetisk handlen, for dermed at stille de æstetiske forhold i centrum. Mimetisk handlen er et overordentligt vigtigt aspekt i menneskers samfundsmæssige eksistens. Vi efterligner og lærer af hinanden i spil, sport, ritualer og alle de håndbevægelser, der følger med det praktiske arbejde. Derfor er mimetisk handlen et særdeles vigtigt moment i alle æstetiske lærerprocesser.

Fremtidsværkstedet kan ses som en frisættende måde at give udfoldelsesrum til konkrete forandringsprocesser, da der åbnes op for, at kreativiteten kan finde konkrete kollektive og livspraktisk relevante udtryk. Men fremtidsværkstedet kan ikke stå alene. Deltagernes utopiske udkast skal videreudvikles så de i sidste ende bliver i stand til at danne afsæt for konkrete gennemførelsesforsøg. Skal den procesenergi, som kommer til udtryk i ovenstående citat af Jungk, folde sig ud, kræver det et mere permanent forløb i tid og rum, og en balance og et produktivt spændingsforhold mellem de sociale frirum og hverdagslivets rum. Et kritisk utopisk aktionsforskningsprojekt skal kunne etablere forskellige former for sociale frirum over tid.

Dialoger med relevante andre

Selvom de fremtidsudkast, der produceres på fremtidsværkstederne, rummer originale, innovative og lovende elementer, er de samtidig skrøbelige og ufærdige. De kalder på viden, på gode erfaringer med lignende udfordringer, på skarpe analyser af hvilke samfundsmæssige tendenser og modtendenser, der gør sig gældende, på mulige alliancepartnere og på lokaliseringen af umiddelbare fælder i de landskab, man er ved at bevæge sig ud i. Man kan med reference tilbage til Blochs tænkning sige, at eksperternes rolle vil være at bistå med forvandlingen af disse fremtidsudkast til konkrete utopier, der netop er kendetegnet ved, at de står i formidlet forhold til samfundsmæssige tendenser og muligheder.

Forestiller vi os, at en gruppe ældre og andre lokale ildsjæle fra Sundbyvester, har fået mandat til, at udarbejde et udkast til et drømmeplejehjem. Et udkast, der måske kunne tænkes at være lidt i stil med *det velduftende plejehjem*. Et udkast, der beskriver, hvordan man gerne vil have de grønne områder, de grønne teknologier, den smukke arkitektur, et kæmpe samtalekøkken, og en spisesal, der kan forme sig efter de konkrete behov. Deltagerkredsen har fået udarbejdet et par foreløbige skitser til, hvordan de kunne forestille sig, at hverdagen i denne ønskeinstitution kunne se ud. Fra skitse til en realisering, som konkret virkelighed, er der lang vej, og kræver hjælp fra fagfolk.

Kobles denne fagekspertise ureflekteret på deltagernes fremtidsudkast uden nogen form for diskursetik, vil eksperternes abstrakte ræsonnementer, deres uddifferentierede vidensområde egenlogik og deres videnshierarkiske position sandsynligvis ikke kunne befrugte disse fremtidsudkast og gøre dem i stand til at folde sig ud på egne betingelser. I værste fald vil de blive sønderrevet og forsøgt integreret i de dagsordener og rationalitetsformer, disse fagfolk og eksperter normalt orienterer sig imod. Og det vil i så fald være synd for både de fremtidsudkastenes ophavsmænd/kvinder som eksperterne, der i sådanne sammenhænge netop har mulighed for at bryde med den fastlåshed, som jeg berører i kapitel 3.

I forbindelse med Industri og Lykke projektet blev *forskningsværkstedet* udviklet som en særlig arbejdsmetode, der med udgangspunkt i deltagernes fremtidsudkast, kunne skabe dialog og Kooperation mellem deltagerkredsen og en kreds af *relevante andre*, der besidder en særlig faglig ekspertise. De inviterede fagfolk opfordres til at leve sig ind i deltagernes fremtidsudkast og se dem og udvikle dem fra et livssammenhængsperspektiv. Typisk bliver den samlede deltagerkreds enige om, hvilke særlige værdier og hensyn, der er på spil i det konkrete udkast. Værdier og hensyn, der derefter danner udgangspunkt for gruppearbejde. På denne måde kan man styrke fremtidsudkastets bærende elementer, og først i anden omgang begynde at identificere de tværgående sammenhænge og usammenhænge, som udgangspunkt for det videre arbejde. Således kan der måske skabes nye originale sammenhænge i anlægget og den daglige (selv)forvaltning, der gør at de gamles ønskeplejehjem bliver bæredygtigt i alle henseender.

Jeg vil i næste kapitel kaste et kritisk blik på det forskningsværksted, jeg forsøgte at sætte på benene i forbindelse med *fremtidens tallerken*.

Sociale eksperimenter

”Som akupunkturens præcise nålestik kan sociale eksperimenter sætte en helbredelsesproces i gang i samfundets tungt bevægelige krop” (Jungk 1988:96)

Et andet helt centralt karakteristika ved den *kritiske utopiske aktionsforskning* er orienteringen mod det sociale eksperiment. At igangsætte sociale eksperimenter i forsøget på at skabe ny viden har en lang tradition også inden for aktionsforskningen. Jeg vil dog alligevel hoppe ind i historien, hvor den mere konkret bliver en del af min historie på forskellig vis.

På et seminar på RUC omkring 1995 stiftede jeg bekendtskab med aktionsforskningsprojektet Industri og Lykke, der på det tidspunkt er i gang med at etablere en bæredygtig og demokratisk fiskeindustriel virksomhed på Esbjerg havn. Det fantastiske ved dette projekt knyttede sig både til måden, hvorpå forskere, fiskeriarbejderne og venligtsindede omgivelser sammen havde fået udarbejdet et fremtidsudkast til en fiskeindustriel virksomhed, der umiddelbart synes at kunne forene social, økologisk og økonomisk bæredygtighed. Men det helt specielle ved dette aktionsforskningsprojekt var bestemt også, at man på baggrund af disse gennemarbejdede virksomhedsplaner var påbegyndt etableringen af *Dyndspringeren*, som den fiskeindustrielle virksomhed blev navngivet.

Den traditionelle fiskeindustri var i dyb krise, og de økologiske og samfundsmæssige omkostninger forbundet med denne overindustrialiserede produktionsform er betragtelige både, hvad angår den maritime økologi, fiskeriet som håndværk og livsform samt den fysiske og psykiske nedslidning af

fiskeriarbejderne. Herover for voksede et alternativt frem, som tegnede en radikalt anden udviklingsvej for fiskeindustrien, hvor produktionsprocesserne i videst muligt omfang er indrettet på at spille sammen med de økologiske systemer og grundlæggende menneskelige behov for et levende arbejdsliv. Vanskelighederne med at få etableret et sådant alternativ var åbenlyse, men i lyset af den opvisning af social fantasi, der var opstået i det frirums baserede samspil mellem trekanten af forskere, fiskeriarbejdere og eksperter, synes det ikke urealistisk af kunne indfri ideerne og omsætte dem til en i alle henseender, bæredygtig og demokratisk økonomi. Etableringen af Dyndspringeren blev dog desværre ikke realiseret, men processen har været lære- og perspektivrig for alle parter.

”Eksperimentet har definitivt vist potentialerne i sociale læreprocesser, der sætter arbejdernes erfaringer og livsbehov i centrum. Det er blevet dokumenteret, at der ud af disse erfaringsprocesser fremkommer et nyt begreb om produktionsrationalitet, der på en gang medtænker arbejds sociale forhold, forbrugerbehov, lokale økologiske og sociale kontekster.” (Nielsen, 2001b:3)

Eksperimentets styrke er, at det har en tyngde, der ikke uden videre kan ignoreres (hvilket ikke betyder, at det ikke udsættes for ignorering, forklejning og forherligelse, og i den forstand er et eksperiment altid til genstand for fortolkning, definerings og skabelse af fortællinger). Hvor det mere parlamentarisk orienterede bevægelsesarbejde forsøger at gennemføre forandringen gennem ændrede vilkår fra oven, er den tilgang til social forandring, der bl.a. er repræsenteret ved den kritisk utopiske aktionsforskning, orienteret mod forandring fra et livssammenhængsperspektiv. En forandring i konstant dialog og interaktion med omgivelserne, hvor arbejdet med konkret at skabe en ny virkelighed ses som en demokratisk læreproces, som er helt afgørende for, at vi bliver i stand til at reelt at gennemføre et teknologisk paradigmeskift eller måske mere beskedent at opfinde nye samfundsmæssige institutioner og former for arbejde.

Der er selvfølgelig en sammenhæng og samspil mellem disse bevægelser fra neden med omdrejningspunkt i forsøg på at ændre en konkret virkelighed og de mere symbolsk orienterede sociale bevægelser forsøg på at åbne mulighederne for praksisforandringer gennem parlamentarisk arbejde fra oven. Jeg vil i næste kapitel vende tilbage og diskutere dette samspil i forhold til, hvordan den offentlige omsorgssektor kan bringes i bevægelse i retning af og ved hjælp af det omsorgsparadigme, jeg har forsøgt at destillere ud af aktionsforskningsprocessen.

Inden det skal handle om det sociale eksperiments eksemplariske effekt og spredningspotentiale, vil jeg redegøre for, hvordan jeg forstår principperne bag et *demokratisk socialt eksperiment*, i forhold til klassiske sociale eksperimenter, hvor det handler om at vurdere effekterne af et socialt eksperiment ved at sammenligne resultaterne med en kontrolgruppe, der ikke har været udsat for noget direkte indgreb.

Kurt Aaggard Nielsen har defineret et moderne socialt eksperiment som »et forskerinvolveret innovationsforsøg, der sætter nye sociale institutioner eller standarder på dagsordenen på en sådan måde, at det i eksperimentets kølvand bliver muligt at reflektere over innovationernes udbredelsesmuligheder og almene ønskværdighed; innovationen bliver systematisk betragtet som reversible.« (Nielsen, 2001a:7) Det første, der i forbindelse med denne definition skal bides mærke i, er, at inden for den kritiske aktionsforskningstradition er forsker-felt relationen af hermeneutisk karakter med vægt på deltagerne egne tolkninger og behov. Forskerne og deltagerne er sammen om det, der potentielt kan føre til et socialt eksperiment, altså den fremtidshorisont, der sammen tegnes og den konkrete utopi, der i fællesskab indkredsnes. Dette 'det fælles tredje', der skabes i samspil mellem forsker og felt, har en tilblivelsesproces, som eventuelt kan udvikle sig til et egentligt socialt eksperiment. Den første forudsætning herfor er, at forberedelsesarbejdet har skabt konturerne af et projekt, en ny virkelighed man kan se for sig og se sig selv i. Den skal konkretiseres, og den skal umiddelbart hænge sammen på en overbevisende måde. En anden forudsætning for at kunne engagere sig i et socialt eksperiment er, at man ikke derved sætter alt over styr, og mister det, hvis eksperimentet går galt. Graden af risikovillighed er tidsbestemt og anerkendes tesen om, at vi lever i et samfund, der kan beskrives som et risikosamfund, må eksperimentet være reversibelt af natur.⁵¹

”Den største fordel ved det sociale eksperiment i forhold til traditionelle metoder for samfundsmæssig forandring, er nedsættelsen af frygten for forandringer, Denne frygt for uvisheden om følgerne bliver bragt på bane når hidtil uprøvede sociale innovationer er på dagsordenen. Et eksperiment, der vurderes videnskabeligt, kan ikke fjerne denne usikkerhed, men den kan væsentlig reducerer den.” (Jungk, 1975 citeret fra Nielsen 1996:408)

Det væsentlige ved et ægte eksperiment er ifølge Robert Jungk, at det helt frem til en eventuel succesfuld bekræftelse har en foreløbig karakter, at det altså kan mislykkes, uden at der dermed sker nogen større skade (1989:121) Frivillighed og eksperimentets reversibilitet er en vigtig for at modvirke den angst, der kan være forbundet med at deltage i et socialt eksperiment.

”Det sociale eksperiment er et redskab til at få viden – og dermed også større tryghed – om forandringer man ikke kender. Sociale eksperimenter skal med andre ord forstås som en udforskning af det, der *endnu ikke er*, men som er ønskeligt. Den viden, man opnår igennem eksperimentet eller forsøget, kaster nyt lys (håb) eller ny erkendelse (kritik) over den virkelighed, som eksisterer som udbredt hverdagsliv.” (Nielsen, 2001b⁵²)

⁵¹ Det er selvfølgelig en diskussion værd om innovationsevnen, trodsen, modet og kampånden vil have bedre mobiliseringschancer, hvis realiseringen var livsvigtig i bogstavelig forstand

⁵² Jeg citerer i denne forbindelse en 'printudgave' af artiklen, hvorfor der ikke kan angives en sidehenvisning

I et videre perspektiv kan et vellykket socialt eksperiments have en vigtig eksemplarisk karakter, der kan indgive mennesker mod på at det er muligt at udvikle alternativer til de bestående institutions- og virksomhedsformer.

I forbindelse med den afsluttende samling i 'tænk tanken' kom snakken til at handle om en TV-udsendelse om et helt specielt plejehjem på Frederiksberg. På Lottehemmet, som plejehjemmet hedder, emmede hverdagen af liv og weekenden af fest. Man gik ikke særligt meget op i reglerne, og man havde én ansat til at foretage det fornødne, der vil gøre kommunen glad. Et sygefravær blandt personalet på en tyvendedel af normalen indikerede, at det var en god arbejdsplads. Årsagen til, at det var lykkedes at skabe et sådant hjem, hang åbenlyst sammen med dets yderst dedikerede forstander, som levede og åndede for stedet.

Det interessante i denne forbindelse var, hvor opmærksomme deltagerkredsen var på dobbeltheden i dette eksempels magt. På den ene side var forstanderen med sit engagement og virkelyst et klart forbillede, ligesom hjemmet rummede den atmosfære, man eftertragtede i sin hverdag. Det var et eksempel på, hvordan det, på trods af bureaukratiske benspænd og kontinuerlige nedskæringer, er muligt at manøvrere i en retning af en omsorgskultur, hvor både ansatte og de ældre trives. På den anden side blev det fra flere sider fremhævet, at netop fordi forstanderen »var gift med sit arbejde« mistede eksemplet noget af sin kraft, for har man mand (eller kone) og børn kan man ikke på samme måde dedikere sig til sit arbejde. Og det faktum, at hjemmet var indrettet i en patriciervilla med smalle døre og høje dørtrin, kunne kun lade sig gøre, fordi beboerne her var ualmindelige friske og selvhjulpne. Historien mister således noget af sin eksemplariske kraft i og med at dette plejehjem – i forhold til plejehjemmene i almindelighed – har for anderledes vilkår. Som én sagde »det er alt for nemt at komme uden om – det er for let at afvise« og »Hvordan skaber man noget, det ikke er til at komme uden om?«

På linie med ildsjælen udgør også aktionsforskningen en særlig situation, som eventuelle fantastiske resultater vil blive bedømt i forhold til. Lykkedes det f.eks. igennem en længere aktionsforskningsindsats at skabe et velduftende plejehjem i stil med det, vi har beskrevet, vil fortællingen om denne nye institutionskultur sandsynligvis give anledning til bifaldende ytringer i forhold til nødvendigheden af og perspektivet med at skabe en helt anden omsorgskultur, men samtidig vil det forhold, at denne institution havde nogle helt særlige privilegerede frembringelsesvilkår, som ikke uden videre kan eftergøres. Der er tale om en vigtig problematik i forbindelse med bedømmelsen af aktionsforskningsprocessers resultater og perspektiver. Så vidt jeg anskuer denne problematik, er den eksemplariske kraft og værdi først og fremmest knyttet til de erfaringer, som er skabt med selve processen. Den konkrete resultat er i sig selv unikt og bygger på særlige på de særlige ideer, muligheder og ressourcer, der er skabt med udgangspunkt i en lokal livssammenhæng. Der er ikke tale om en

model, der kan fungere som 'best case' i andre sammenhænge. Den eksemplariske kraft handler først og fremmest om den symbolværdi dette eksperiment repræsenterer og den proces, hvorigennem alternativet er skabt. Det netværk og den offentlighed, der er blevet etableret omkring et konkrete socialt eksperiment, kan danne basis for en mere generel omorientering af indsatsen inden for f.eks. omsorgsområdet. En omorientering, der kan være med til at gøre det, som skete inden for aktionsforskningsprocessens særlige rammer og vilkår, til en mere almen måde at forholde sig til tackling af omsorgskrisen og bæredygtighedskrisen.

Skabelse af offentlighed

I forrige kapitel tog jeg fat i Habermas teori om offentlighedens betydning for sociale forandringsprocesser. De suboffentligheder og bevægelser, der opstår i civilsamfundet som reaktion på systemiske overgreb og samfundsmæssig ufornuft, har muligheden for at udvikle sig til en stærk autonom politisk offentlighed. En offentlighed, der er i stand til at mobilisere gode argumenter mod dårlige, og på denne måde ad parlamentariske kanaler skabe grobund for politiske initiativer, der som ny lovgivning kan vende tilbage og befrugte en mere fornuftig samfundsudvikling. Udfordringen er i denne forbindelse at udvikle de dialogiske rum og de demokratiske procedurer for en sådan offentlighedsskabelse kan folde sig ud. For Habermas er perspektivet at skabe betingelser for revitaliseringen af den borgerlige offentlighed.

I værket *Offentlighed og erfaring* (1974) lancerer Oskar Negt sammen med kollegaen Alexander Kluge et offentlighedsbegreb, hvor fokuset, ikke som hos Habermas, rettes mod de formelle kommunikationsbetingelser, men derimod mod den sociale erfaringshorisont, der opstår ud af de konkrete livssammenhænge. Ifølge Negt og Kluge, og her sammenfattet af Henrik Kaare Nielsen, udgrænser den borgerlige offentlighed:

”Individernes socialisationserfaringer, den overordnede samfundsmæssige udviklings påvirkning af de nære mellem menneskelige relationer, undertrykkelses- og udbytningserfaringer fra arbejdslivet, erfaringer med markedets anonyme, men ikke desto mindre effektfulde udstødesmekanismer – og ikke mindst: de kollektive, subjektive erfaringer med de uorganiserede modstandsressourcer og fragmentariske drømme om forandring, som hvert enkelt individ løbende producerer som et kompensatorisk livtag med fremmedbestemmelsens overherredømme i livssammenhængen.” (Nielsen, 1997:72)

Den kritisk utopiske aktionsforskning er, som vi har været ind på, netop orienteret mod denne mangfoldighed af udgrænsede subjektive erfaringer og drømme som rummes i de konkrete livssammenhænge. Fremtidsværkstedet er en måde at skabe en afgrænset offentlighed for disse erfaringer, som i dagligdagen undertrykkes eller kommer til udtryk som 'skyllerumssnak' – et begreb, som blev bragt på banen på et fremtidsværksted, og som hentyder til de arbejds- og hverdagslivserfaringer, der

uformelt artikuleres i forskellige arbejdsammenhænge. Fremtidsværkstedet har en opfordringsstruktur, der tilskynder til at se tænke de kritisable og ønskelige forhold i sammenhænge. Heraf opstår kritikbilleder og fremtidsudkast, der på en sammenhængende, men stadig på en løs og ufærdig facon, udtrykker deltagerkredsens konkrete, erfaringsbaserede forestillinger om en mere fornuftig og menneskelig udvikling af de institutioner, virksomheder eller lokalsamfund, der har dannet udgangspunkt for processen.

Den borgerlige offentlighed er en kampplads, hvor sager kan rejse sig og sætte spor i den offentlige mening og politikudviklingen. Temaer som nedslidning, stress, underernæring, fedme kan hver i sær med afsæt i stærke netværksdannelser og i samspil med fag- og massemedierne tvinge sig frem på den politiske dagsorden og resulterer i politiske tiltag. Men det er samtidig en form for offentlighedsarbejde, det er vanskeligt for mange at deltage i, og det er en form for offentlighedsarbejde, der isolerer problemerne/sagerne for de sammenhænge, de indskrives i og opstår af. Hos Negt og i den kritisk utopiske aktionsforskning finder vi en demokratiforståelse, der gennem konkrete processer med erfaringsbearbejdning, social læring og udvikling af fremtidsudkast med afsæt i livssammenhængen, vægter en direkte udvikling af alternativer fra neden. Igennem sådanne processer kan mennesker udvikle myndighed, autonomi, og evnen til social selvregulering og selvforvaltning.

I et kritisk utopisk aktionsforskningsperspektiv, vil en succesfuld aktionsforskningsproces afhænge af, at processen systematisk åbner sig mod sin omverden og skaber en offentlighed omkring det fælles projekt. Forskerne bag Industri og Lykke projektet har i forbindelse med afhandlingen heraf sammenfattet offentlighedsarbejdet således:

”Fremtidsudkast, prøvehandling og eksperimenter kan først valideres på baggrund af et samspil med (en) offentlighed(er). Almindelige praktiske succeskriterier er vigtige, men utilstrækkelige. Det betyder ikke at det er offentligheden, der alene vurderer eksperimentet. Men diskussionen med offentligheden er helt fra starten med i aktionsforskningens opfordringsstruktur, og en del af erfaringsbearbejdningen.” (Olsén, Nielsen og Nielsen, 2003:285)

Jeg vil vende tilbage til spørgsmålet om valideringsproblematikken i næste kapitel og her fokusere på denne offentlighedsorientering. Som nævnt fungerer fremtidsværkstedet i sig selv som en offentlighed, som et rum for kollektiv erfaringsbearbejdning. De konkrete utopier, som kan skabes gennem en vellykket aktionsforskningsproces, er sårbare og kræver støtte fra sin omverden, hvis de skal have en realiseringschance. Forskningsværkstedet er, som vi har været inde på, en måde at styrke disse udkast og konkrete utopiers sammenhængskraft. Herudover er denne Kooperation mellem eksperter og lægfolk også en et skridt i retning af at skabe en offentlighed omkring processen, som ydermere har den funktion, at den oprindelige deltagerkreds kan få erfaringer med at deres udkast bliver taget alvorligt og får opmærksomhed. Typisk vil resultaterne af en sådan kooperativ indsats i flere omgange og på forskellig vis blive præsenteret for en bredere offentlighed, der inviteres til at lytte, sanse

og debattere det eller de ideer/projekter som er blevet udviklet gennem processen. Formålet er dels at danne grobund for at disse ideer/projekter, kan styrkes og forankres gennem dialogen med omverdenen, dels at skabe en offentlighed og et netværk omkring projektet, der kan være med til i mere omfattende forstand at drøfte det fornuftsindhold, der kommer til udtryk i et virtuelt eller konkret social eksperiment.

Forestiller vi os, at en gruppe af ældre og andre lokale kræfter havde fået udarbejdet et udkast til en ønskeinstitution. Forestiller vi os også, at dette udkast herpå var blevet videreudviklet igennem en Kooperation med interesserede fagfolk, således at det nu havde karakter af en egentlig konkret utopi, så kunne det næste træk meget vel være at præsentere projektet for en brede offentlighed, f.eks. det nærmiljø, som institutionen skal lokaliseres og integreres i. Et møde, der kunne bidrage til at nye lokale hensyn og muligheder bliver tænkt ind, ligesom mulige forhindringer og usammenhænge kunne blive identificeret. En aktionsforskningsproces ville herefter handle om i fællesskab at bearbejde den respons, der er fremkommet og revidere projektet og handlingsplanerne. Der bliver behov for at finde løsninger på konkrete tekniske og organisatoriske udfordringer, og nye offentlighedsarrangementer og forskningsværksteder bliver søsat for at finde måder at tackle udfordringerne på, uden at selve ånden og de grundlæggende sammenhænge og perspektiver i projektet går tabt. I sidste ende handler det om at få udviklet et så robust og sammenhængende udkast, at der kan tages skridt mod en egentlig konkretisering og realisering. Et vellykket aktionsforskningsprojekt vil således ikke alene kunne føre til udarbejdelsen af samfundsmæssige alternativer gennem dialoger med offentlighederne, men også være med til at skabe en offentlighed, hvor det er muligt på tværs af de uddifferentierede fagoffentligheder at bearbejde og diskutere erfaringerne fra det konkrete eksperiment og dermed danne grobund for lignende forsøg på at tackle omsorgs- eller bæredygtighedskrisen fra et livssammenhængsperspektiv.

En hurtig opsamling

Jeg har i dette kapitel forsøgt at portrættere den måde man inden for den kritisk utopiske aktionsforskningstradition arbejder med en partcipativ demokratisering og udvikling af samfundet fra et livssammenhængsperspektiv. Såvel bæredygtighedskrisen som omsorgskrisen anskues grundlæggende som en kulturel krise, der accelereres, når krisehåndteringen bliver et ekspertkulturelt projekt, som målrationelt og instrumentelt forsøger at tackle de enkelte krisetegn isoleret fra deres sammenhænge. For overhovedet at blive i stand til at se disse kriser i sin helhed, er det nødvendigt at skabe sociale frirum, hvor erfaringer kan bearbejdes og sættes i sammenhæng. Et sådant socialt frirum

kræver en række betingelser for at kunne fungerer som et sådant, herunder ikke mindst, at der etableres en utopisk horisont for arbejdet. Uden denne overvældes man af den faktiske virkeligheds magt, man handlingslammes. Deltagelsen i sådanne aktionsforskningsprocesser er betinget af, at temaet og det 'fælles tredje', der skabes gennem den kooperationsprocessen, fremstår som relevant og vigtigt for de deltagende. Perspektivet er ikke at løse konkrete lokale problemer, men at skabe mulighed for udviklingen af samfundsmæssige alternativer, der er prægnante med en ny samfundsmæssig fornuft.

Aktion og forskning

Som afslutning på denne afhandling vil jeg vende mig mod aktionsforskningsprojektet og stille spørgsmålet: Hvad har det resulteret i? Umiddelbart må aktions-forskning handle om både at skabe konkrete forandringer, der betyder noget for nogen og igennem denne proces skabe ny viden om processer, metoder og sammenhænge, som gør os klogere på vores samfund og udvider vores muligheder for at bevæge det, gennem forsøget på at gøre det. Med andre ord må det være muligt at pege på konkrete praksistiltag og ny videnskabelse i forbindelse med det konkrete aktionsforskningsprojekt.

Inden jeg sætter fokus på resultaterne af dette forskningsprojekt og diskuterer dens videre perspektiver, vil jeg opholde mig ved den mere videnskabsteoretiske dimension af denne forskningspraksis. Jeg har i det hovedsagligt naturvidenskabelige forskningsmiljø, jeg igennem Ph.d.-forløbet har været tilknyttet, fornemmet om ikke en skepsis så en undren over min forskningspraksis. Det gælder såvel den åbne og bevægelige problemforståelse som den manglende hypotese og testmetodik. En del af denne undren retter sig mod hermeneutisk forskning som sådan, men jeg har også fra den mere kvalitativt orienterede hermeneutiske tradition fornemmet, at aktionsforskningen bliver anset som noget esoterisk eller i hvert tilfælde som noget, der mere havde med aktion end med forskning at gøre. Fra den kreds af forskere, som i tætte partnerskaber arbejder med at løse konkrete problemer i tæt interaktion med virksomheder og organisationer, kan der spores en interesse for aktionsforskningen, men samtidig en mærkbar skepsis i forhold til frugtbarheden af den utopiske orientering og den kritisk teoretiske forståelsesramme.

Jeg vil derfor i dette kapitels første del sætte fokus på aktionsforskningens mere grundlæggende videnskabsteoretiske begrundelser. Selvom det er muligt at isolere nogle fællesstræk ved aktionsforskningen, står det samtidigt klart, at aktionsforskningen ikke er en entydig størrelse, hvad angår de erkendelsesteoretiske forudsætninger og hermed også aktionsforskerens rolle i interaktionen med feltet. Disse forskelle vil jeg i deres hovedtræk redegøre i afsnittet *forskellige tilgange til aktionsforskning*.

I kapitlets anden del vil jeg reflektere over den konkrete aktionsforskningsproces, der er genstand for denne afhandling. Jeg vil beskæftige mig med min forskerrolle, med forsøgene på at skabe sociale frirum og bedrive aktionsforskning, og endelig vil jeg reflektere over forløbets kursskifte i forhold til forskningsopgavens institutionelle ophæng.

I kapitlets tredje og afsluttende del vil jeg drage mine konklusioner i forhold til de problemformuleringer, der er blevet til gennem processen, og som har struktureret afhandlingen heraf. Med afsæt i

spørgsmålene om, hvad det er for rationaler, der har været på spil i udviklingen af den offentlige kostforplejning og ældreomsorg samt i mine analyser af, hvad det er for alternative orienteringer og rationaler, der kommer til udtryk, når man åbner det fra et livssammenhængsperspektiv, vil jeg koncentrere mit fokus på afhandlingens afsluttende problemformulering. En problemformulering der spurgte til muligheden for overhovedet at trænge igennem med det paradigmeskift, der er blevet indkredset som en nødvendighed, hvis omsorgskrisen skal tackles på fornuftig vis. Mine konklusioner herpå leder videre til nye spørgsmål og til en afsluttende perspektivering, hvor jeg kommer med forslag til, hvordan det kunne være muligt at komme videre af de spor, som aktionsforskningsprocessen har aftegnet.

Aktionsforskningens begrundelser og traditioner

Som det indledningsvist blev bemærket er aktionsforskning som forskningsdisciplin ikke en entydig størrelse. Den har undervejs i sin tilblivelseshistorie muteret sig i en række forskellige retninger eller skoler, der hver på sin måde knytter an til bestemte erkendelsesteoretiske traditioner. Jeg vil vende tilbage til et rids af dele af den mangfoldighed senere og her koncentrere mig om de grundlæggende fællestræk i aktionsforskningen.

I 2002 blev *Dansk Aktionsforskningsnetværk* etableret med henblik på at styrke den faglige diskussion og netværksdannelse blandt de i Danmark eksisterende (og voksende) aktionsforskningsmiljøer. Et arbejde der primært sker gennem afholdelse af seminarer og konferencer. Som sådan er det også et initiativ, der skal bidrage til at styrke den skandinaviske og internationale diskussion om aktionsforskningen. Netværkets hjemmeside (www.aktionsforskning.net) kunne af denne grund være et godt sted at starte en indkredsning af aktionsforskningens keredimensioner. På velkomstsiden står der som det første:

”Ved aktionsforskning forstås en videnskabelig forskningsmetode, som understreger sammenhængen mellem erkendelse og forandringsprocesser, mellem teori og praksis og et aktivt samspil mellem forskere og population om frembringelse af ny viden. I det internationale forskersamfund har aktionsforskningen været kendt som navngivet "metode" siden Kurt Lewin i 1946 skrev bogen "Resolving social conflicts". Siden har der været en mangfoldighed af fortolkninger af aktionsforskningen. Et nyere udtryk for aktionsforskningsmetodens mangfoldighed kan læses i "Handbook of Action Research" redigeret af Peter Reason og Hilary Bradbury (2000).”

Det er så også nogenlunde det eneste, der står på denne hjemmeside i relation til, hvad aktionsforskning går ud på. Vi får dog i citatet et par referencer til litteratur, der beskriver henholdsvis aktions-

forsknings urform og dens mangfoldighed af fortolkninger. Lewin bragte begrebet til verden. Han brød herved med den positivistiske forskningsforståelse, men opererede med en tilgang til participation, som vi i dag vil beskrive som scientisk og behavioristisk (Nielsen 1996). *Handbook of Action Research* er et digert værk og et forsøg på at udkrystallisere det, der forener disse tilgange, ville kræve en ikke ubetydelig analyseindsats. Men en mere programatisk forsøg på at indkredse, hvad aktionsforskning går ud på, leverer håndbogens redaktører i det indledende kapitel: Her står, at aktionsforskning:

”Is a participatory, democratic process concerned with developing practical knowing in the pursuit of worthwhile human purposes, grounded in a participatory worldview which we believe is emerging at the historical moment. It seeks to bring together action and reflection, theory and practice, in participation with others, in the pursuit of practical solutions to issues of pressing concern to people, and more generally the flourishing of individual persons and their communities.” (Reason & Bradbury, 2000:1)

Sammenhængen mellem teori og praksis, mellem erkendelse/refleksion og praksis og den participative praksis fremhæves også i dette citat. Men det helt centrale begreb er det *participative worldview* som redaktørerne udlæser af den stribe artikler, de har valgt at kanonisere i håndbogen. Man kan således ifølge Reason og Bradbury tale om et særligt verdenssyn, som af nogle af bidragsyderne beskrives som systemisk, andre som holistisk, relationelt, feminint, erfaringsbetonet, men som først og fremmest er kendetegnet ved at være participatorisk. (2001:6) Det primære formål for en aktionsforskningsproces er i følge Reason og Bradbury’s analyse, at den bidrager med brugbar viden for mennesker i deres hverdag. I et videre perspektiv handler det for aktionsforskningen om at forbedre menneskenes og deres sociale fællesskaber velbefindende på såvel det økonomiske, som politiske, psykologiske og spirituelle felt. Ligeledes er skabelsen af en bæredygtig naturrelation et centralt formål. Redaktørerne understreger, at det helt overordnede formål med aktionsforskning hverken er at producere teorier skabt igennem handling, eller producere teorier om handling, eller producere teoretisk eller empirisk viden, der kan bruges til at handle på, men derimod »to liberate the human body, mind and spirit in the search for a better, freer world.« (2001:7) Hvis vi abstraherer for det holistiske sprogbrug, som måske kan føles noget storslået (hvilket i vid udstrækning synes at være kendetegnende ved meget angelsaksisk aktionsforskning), står det klart, at det ikke er tabuiseret at tale om aktionsforskningens bredere formål.

I det hele taget ser Reason og Bradbury aktionsforskningen som et led i generelt opgør med den empirisk baserede positivismes hegemoni, ja selve det modernistiske verdenssyn, der bygger på forestillinger om lineære fremskridt, absolut sandhed og rationel planlægning. De store økologiske og sociokulturelle kriser kalder således på et nyt verdenssyn, et participatorisk verdenssyn. Aktionsforskningen ses som et væsentligt bidrag til at kunne støtte participationen fra neden gennem etablering af forskellige former for *inquires* med henblik på at skabe tætte cykluser af handling og refleksion.

on. Denne participative orientering er et grundlæggende træk ved aktionsforskningen, hvorimod forståelsen af, hvordan participation i aktionsforskningen konkret kan komme til udtryk, har ophæng i en række forskellige erkendelsesmæssige grundforståelser. Jeg vil som annonceret først kaste et nærmere blik på det, der forbinder, før jeg efterfølgende ser på, hvad der adskiller, som oplæg til blandt andet at kunne analysere min forskningsproces som en aktionsforskningsproces.

Kurt Aaggard Nielsen identificerer i sin redegørelse for aktionsforskningens epistemologi et første fælles erkendelsesmæssigt udgangspunkt i *teorien om det ufærdige*.⁵³ Det sociale felt er konstant i bevægelse og under udformning, og bliver som sådan aldrig færdigt. I et negativt perspektiv anklages socialforskningens hovedstrøm for alene at interesse sig for de øjeblikkelige observationer og ikke for de potentielle sociale handlinger, der forhindres af det eksisterende herredømme: »Når det sociale felt er principielt ufærdigt betyder det også, at forskeren igennem interventioner eller indgreb opnår adgangsbillet til en virkelighedsdimension – som vi kunne kalde det *mulige*.« (Nielsen, 1996:344). Hvad der i den konkrete proces ses som muligt afhænger af den grundlæggende erkendelsesteoretiske forforståelser, som forskerne bringer med sig. Forforståelser, der dirigerer forskernes opmærksomhed og deres konkrete metoder og procedurer. I nogle typer af aktionsforskning tænkes dette mulighedsrum, som noget der skal indvindes inden for en snæver organisationsrationalitet og for i sidste ende at give plads til organisatoriske forandringer. Inden for andre typer af aktionsforskning tænkes dette mulighedsrum, i et mere omfattende samfundsmæssigt demokratiseringsperspektiv. Men uanset disse forskelle handler aktionsforskning, om at udfordre mulighedens rum gennem engageret deltagelse. På den måde er aktionsforskningen at se som en kollektiviseret udgave af eksistentialismen i Sartres aftapning, der netop understreger, at mennesket holder sin skæbne i sin egen hånd.⁵⁴

Et andet fællestræk ved aktionsforskningen er opgøret med den videnskabelige forståelse af, at forskningen og forskeren skal tilstræbe objektivitet og neutralitet. I denne forbindelse henvises der inden for en skandinavisk kontekst flittigt til den norske filosof Hans Skjervheim bidrag i dette opgør. Således har Skjervheim i en (inden for aktionsforskningskredse) legendarisk artikel *Deltager og tilskuer* (1957, 1976) på nynorsk argumenteret for at vi ikke kan: ”velja å vera engasjert; i og med vi er i verda (verden), er vi alt (altid) engasjert, i eit eller anna (andet). Engasjement er ein grunnstruktur i det menneskelege tilværet” (1976:62-63) Omsat i en aktionsforskningspraksis betyder dette at:

”at forskeren i den hermeneutiske proces må bedrive deltagelse eller besidde en deltagelsesorientering. Dialoger har med andre ord nødvendigvis en praksishorisont – enten virtuelt (fantasi) eller reelt. Deltagelse bliver altså kodeordet for den hermeneutiske forsker. Det betyder at

⁵³ Mathisen, Thomas (1971) *Det ufærdige*, Pax, Oslo

⁵⁴ Se f.eks. Sartre, Jean Paul (1964) *Eksistentialisme er humanisme*, Stjernebøgernes Kulturbibliotek

forskeren ikke blot må forholde sig til aktørens sociale engagement, men for at opnå et gyldigt billede af virkeligheden må forskerens eget engagement artikulere. Hvis den sociale virkelighed skal belyses i sin bevægelse og ufærdighed må forskeren også stille sig selv i en position, hvor forandringshorisont og bevægelsesretninger/-muligheder er synlige” (Nielsen, 2001a:12)

For at forsker og felt overhovedet er i stand til at komme i dialog, må der eksistere en eller anden form for interessefællesskab. Forskerens rolle er ikke som i traditionel hermeneutisk forskning alene rettet mod fortolkningen. Fortolkningen er bundet til organiseringen af social handlen omkring et *fælles tredje* (Husted & Tofteng, 2006) Hvilken karakter denne social handlen har afhænger af, om aktionsforskerne knytter an til et pragmatisk eller kritisk teoretisk teoriapparat.

Forskellige tilgange til aktionsforskning

Den tidlige skandinaviske aktionsforskning udviklede sig i kølvandet på Kurt Lewins socio-eksperimentelle metodologi og Skjervheim's deltagelsesteorem. Kernen i denne tilgang til forandringsprocesser byggede på den helt grundlæggende tanke, at forskerne og den givne deltagerkreds, typisk en gruppe medarbejdere, gennem den fælles gennemførelse og evaluering af eksperimenter på arbejdspladsen, var i stand til at udvikle nye rutiner i organisationen. Perspektiverne var knyttet til udvikling af industrielt demokrati legitimeret gennem større effektivitet i produktionen og gennem generalisering af de eksperimentelt frembragte resultater. En efterfølgende undersøgelse af denne såkaldte socio-tekniske aktionsforskning har afsløret, at effekterne af indsatsen var yderste beskedne. (Gustavsen, 1992) Når forskerne havde forladt scenen, overtog de gamle rutiner igen, og det var således vanskeligt at retfærdiggøre den eksperimentelle praksis. Erfaringerne fra denne socio-tekniske periode førte til refleksioner over, hvilken rolle aktionsforskningen kunne spille i demokratisk organisations- og samfundsudvikling. Vogelius og Nielsen har analyseret den efterfølgende omorientering af aktionsforskningen, og ser den bevæge sig i to retninger.

Faglig ressourceudvikling

En af disse nyudviklinger er blevet betegnet som *faglig ressourceudvikling*. Aktionsforskningsprocesserne udfolder sig i et tæt samspil mellem personalet på gulvet, aktionsforskere og fagforeningsaktivister, med det formål at styrke en alternativ teknologiudvikling. Der er tale om et kritisk perspektiv på den teknologiske udvikling, herunder arbejdsgivernes kontrolinteresser, kompetencenedbrydningen og arbejdets negative konsekvenser. Forskerens rolle var i vid udstrækning at bidrage til udviklingen af offensive forestillinger om det gode arbejde. (Clausen & Lorentzen, 1992)

En anden og på længere sigt mere dominerende omorientering af aktionsforskningen er blevet betegnet som dialogforskningen.

Dialogforskningen

Det svar, som man inden for de dominerende aktionsforskningsmiljøer i Norge og Sverige finder frem til, trækker på det sprogteoretiske paradigmeskift, som Habermas har været en væsentlig eksponent for. En grundlæggende forståelse der – som vi har været inde på tidligere – prioriterer de sproglige handlinger. Igennem dialoger skal deltagerkredsen sammen finde frem til en sproglig forståelse af den situation, de befinder sig i. Igennem etableringen af dialogiske rum i organisationen, der i sin struktur opfordrer til refleksivitet og dialog, kan der udvikle sig en demokratisk kultur i organisationen, eller en mere effektiv udviklingsstrategi for virksomheden eller for det lokale eller regionale netværk. Aktionsforskningen har nu ikke længere omdrejningspunktet i eksperimentet, men i dialogen. I bredere samfundsmæssig forstand ville aktionsforskerne være dem, der skaber dialogiske rum for samfundsborgerne, så de bliver i stand til at udvikle nye politiske offentligheder og med basis i denne kommunikative magt ad parlamentarisk vej fortrænge systemrationaliteten til fordel for en livsverdensbaseret kommunikativ rationalitet. Forskerne skal i følge Habermas dog afholde sig fra aktivt at deltage i dialogen og de handlinger, der følger heraf:

“Participation in action will lock the researcher into the practical side of the equation in such a way that the ability to participate in theoretical discourse is lost.” (Habermas, 1973:18 citeret fra Gustavsen, 2001: 18)

Hvis forskerne deltager på en måde, der rækker ud over det rent proceduretekniske, ser Habermas en fare for, at forskeren bliver gidsel for de særlige interessehensyn, som mere eller mindre eksplicit gør sig gældende i de lokale sammenhænge. Inden for den skandinaviske dialogtradition bearbejdes dette sprogteoretiske paradigmeskift til en opfattelse af, at forskerens rolle skal begrænse sig til det procedurale, til at skabe rammer for dialogen under hensyn til den diskursetik som blandt andet læses ud af Habermas’ værker. Produktet fra aktionsforskningen er først og fremmest metodeudvikling. Ikke kun forstået som udvikling af de enkelte dialogiske seminarformer (så som dialogværkstedet), men også som udviklingen af koncepter for, hvordan moderne organisationer kan blive i stand til at reorganisere diskurser. Eller med andre ord, hvordan en given organisation eller et netværk af organisationer, kan få skabt et rum for refleksivitet og diskursreorganisering, der gør dem i stand til at manøvrere mere effektivt og demokratisk. Selvom denne dialog tradition trækker store veksler på Habermas’ diskursetik, er den, jf. ovenstående citat, i et modsætningsforhold til Habermas, hvad angår måden at bedrive demokratiudviklende forskning på. Hertil er dialogforskerne for tæt indvævet i den lokale organisationslogik, også selvom de forsøger at reducere deres engagement til rollen som metodeagenter.

Kritisk teoretisk tilgang til aktionsforskningen

Som en understrøm inden for skandinavisk aktionsforskning udviklede der sig i kølvandet på den sociotekniske tradition en mere kritisk teoretisk orienteret form for aktionsforskning. Vi berørte i forrige kapitel nogle særlige kendetegn ved *kritisk teori*, men lad os lige igen understrege, den væsentligste forskel mellem, hvad man kan kalde traditionel positivistisk og hermeneutisk teori. Traditionel teori interesserer sig for det, der faktisk kan registreres, og teoriernes sandhed består i, hvor godt de forklarer det, der sker. Inden for den *kritiske teoritradition* anstrenger man sig for at analysere sin samtid i forhold til de samfundsmæssige dynamikker og magtforhold, der blokerer for udfoldelsen af menneskelig fornuft og kreativitet.

En ikke betydelig kritisk teoretisk indsats er igennem historien blevet rettet mod at udarbejde kriseforklaringer. Kriseforklaringer der kan bruges til at konfrontere de eksisterende magtforholds evne til, at indløse de målsætninger og lighed, frihed og demokrati, der programmatisk knyttes an til. En sådan ensidig indsats i forhold til at udarbejde kriseforklaringer er, som Negt herunder giver udtryk for, ikke uproblematisk:

”Hvis man begrænser sig til udelukkende at udarbejde kriseforklaringer, vil man uundgåeligt komme til at prioritere *det givnes realitet* frem for *det muliges perspektiver* – perspektiver, som allerede antydes i krisen og som søger efter organisationsformer; men dermed er man også uanset, om man er klar over det eller ej, blevet et offer for et stykke pseudoobjektivitet. Det er både praktisk og teoretisk umuligt at forholde sig værdi-neutralt over for krisen, som om man kan trække sig ud af den og spille rollen som den alsidigt afvejende iagttager. (Negt, 1985: 54)

Dette er som Nielsen og Nielsen understreger udtryk for et paradoks i inden for kritisk teori.

”On the one side, the intellectuals or the researchers should outline a utopian dimension in society in order to deconstruct reification and rationalised culture. On the other side, the intellectuals or the researchers avoid practical or institutional commitments in movements or organisations working for alternatives; they do so in order to remain independent and able to deliver criticisms of all kind of positive strategies.” (Nielsen & Nielsen 2006a:78)

Selvom dagens socialforskere ikke eksplicit knytter an til kritisk teori, er deres forskningsindsats og deres analyser dannet ud fra en normativitet om, hvordan de givne forhold burde eller kunne være. Det er ikke muligt at bedrive socialforskning og samtidig være neutral og objektiv i sine analyser og konklusioner, selvom man bestræber sig nok så meget for at være det. De fleste socialforskningsprojekter synes således også at være båret af et retfærdigheds- og demokratiideal. De ser det blot ikke som deres opgave at lede efter udvejene og alternativerne. Arbejdsdelingen består i, at de som socialforskere holder et spejl op for samfundets organisationer og institutioner, som så herved får muligheden for at handle på det, der bliver fremlagt. Den klassiske socialforskning bedrives i vid udstrækning stadig som modus. 1 forskning, interesseret for de mere almene og universelle samfundspro-

blematikker. Spørgsmålet er, om den klassiske socialforskning, under det nyliberalistiske forsøg på at omdanne samfundet efter en koncernmodel, vil betyde at socialforskningen, via de stadig mere dominerende strategiske forskningsmidler, rettes mod opretholdelsen af koncernens indre harmoni og konkurrence evne? Spørgsmålet om, hvordan forskningen i alternativer skal finansieres, er i denne forbindelse helt centralt at få diskuteret!

Paradokset, tror jeg, skal ses i forhold til den handlingslammelse, der indtræffer, når man som borger eller institution præsenteres for kriseforklaringer, der alene beskriver de herskende tendenser i retning af mere teknokrati, magtmisbrug og destruktion af de grundlæggende livsbetingelser. Den uretsbevidsthed, der skabes, vil, under fraværet af handlealternativer og tilstedeværelsen af den massive og uafvendelige realitet, sætte sig som handlingslammelse i subjektet og institutionen.

At der kan og skal handles, at en anden udvikling af det moderne samfund er muligt, var både Habermas og Negt enige om. Den nødvendige grad af radikalitet og forestillingerne om vejen dertil var de derimod uenige om. Vi har i de forrige kapitler fulgt de to spor af kritisk teori, og nogle af de forskelle, der eksisterer. I sidste kapitel beskæftigede vi os med, hvordan man inden for den traditionslinje af kritisk teori, der går fra Adorno og Horkheimer over Negt, forsøger at bryde med handlingslammelsen ved at udvikle en aktionsforskning, hvis opgave det at skabe »scenes for critical reorientations in a reified everyday life«. (Nielsen og Nielsen, 2006a:68). Jeg har således gennem overskrifterne om utopien og det sociale frirum, Kooperation med eksperterne, skabelse af modoffentlighed og det sociale eksperiment, redegjort for nogle centrale træk af den kritisk utopiske aktionsforskning og den indbyrdes sammenhæng herimellem. Nu tilbage står opgaven med at få analyseret min aktionsforskningsproces.

Selvom jeg fra starten af havde klare intentioner om at bedrive aktionsforskning i den kritisk utopiske variant, har jeg undervejs i processen, og ikke mindst igennem afhandlingen deraf, blevet meget mere opmærksom på, hvad der ligger i det at bedrive kritisk utopisk aktionsforskning. Jeg har i forrige kapitel og i afsnittet ovenfor forsøgt at gøre rede for, hvordan jeg forstår den kritiske utopiske aktionsforskning. At skrive afhandlingen har tvunget mig til at reflektere over aktionsforskningsprocessen i relation til den kritisk utopiske aktionsforskningstradition og de forståelsesfigurer fra det mere diskursorienteret univers, der har spillet ind over processen.

Hvilken forståelse af forskerrollen er kommet til udtryk i aktionsforskningsforløbet? Har der været tendenser til instrumentalisering i forholdet til deltagerkredsen? Har de sociale frirum fungeret som sociale frirum? Har den omorientering, der skete med *det velduftende plejehjem* et udtryk for en afsporing eller en nødvendig vej, hvis den fortsatte processen skulle forpligtige sig på deltagerens kritik og fremtidsudkast? Og er der ikke problemer med det markante skift aktionsforskningsprojektets gen-

standsområde fra økologi i storkøkkener til en problematik, der handler om et nyt rationale for udvikling af sociale institutioner? Hvis utopi er *visionen om det velduftende plejehjem*? Spiller min subjektivitet for meget ind i hørings-præsentationen, eller er spiller jeg blot en 'naturlig' rolle i denne sammenhæng?

Dette er nogle af de spørgsmål, jeg vil få fremanalyseret nedenfor. Spørgsmålet om, hvad der egentligt er kommet ud af denne af denne proces (konkret som nye erkendelser), vil jeg som tidligere nævnt, tage fat på i kapitlets anden del.

Refleksioner over aktionsforskningsprocessen

Den institutionelle afhængighed

Jeg indledte min beretning i kapitel 1 med at redegøre for, hvad det var for et forskningsopdrag, jeg oprindeligt blev ansat til at forfølge. Det handlede om økologisk afsætning og omlægning, og forskningsoplægget opererede med begreber som Supply Chain Management, segmentanalyse og 'best practice'. Tre år efter sidder jeg begravet i litteratur om feministisk omsorgsteori og skriver en afhandling om, hvordan 'omsorgskrisen' kan tackles gennem udvikling fra et livssammenhængsperspektiv!

I forbindelse med et frokost-seminar på DTU præsenterede jeg mit projekt og redegjorde for, hvordan problemfeltet gradvist havde forandret sig. Jeg beskrev denne proces som en opdagelsesrejse, og mig selv som en art 'socionaut'. Et begreb fra Robert Jungk der betegner én, der trænger ind i nyt og ukendt samfundsmæssigt terræn og sammen med feltets beboere udforsker forholdene, tendenserne og mulighederne. Ikke en type forskning man var vant til på Institut for Produktion og Ledelse, men det var min oplevelse, at præsentationen af forskningsprojektet, dets kursskifte og mine ændrede problemformuleringer blev vel forstået. Af de kommentarer og snakke der fulgte efter, bed jeg særlig mærke i en bemærkning fra en estimeret kemiprofessor, som spurgte om de 'erkendelser', som jeg gav udtryk for havde forandret mit projekt af flere omgange, ikke lige så godt kunne ses som 'afsporinger'. Når jeg fremhæver denne replik, er det fordi, den også rummer en sandhedsdimension, som kalder på refleksion.

Helt basalt set har jeg ikke leveret det, jeg så at sige blev ansat til levere: Forskningsresultater der kunne bidrage til at fremme økologisk afsætning til storkøkkensektoren. Jeg forsøgte, men blev, om jeg så må sige, forført af feltet. Under normale forhold ville et sådant forskningsprojekt være bundet meget mere tæt op om et forstruktureret undersøgelsesdesign. Forløbet af forskningsprojektet ville

løbende blive handlet af med en styregruppe med repræsentanter for de bevilgende parter. Bliver der givet grønt lys for en aktionsforskningsproces, må det forventes, at problemstillingerne ikke kan defineres på forhånd, men det kan derimod godt forventes, at forskningsprojektet udvikling og resultater i et vist omfang relaterer sig til det strategiske perspektiv, der har dannet udgangspunkt for forskningsprojektet, og som er repræsenteret i styregruppen.

Nielsen og Svensson konstaterer, at hverken jeg eller nogen af de andre otte Ph.d. studerende, der har forfattet artikler til bogen *Action Research and Interactive Research* (2006) reflekterer over vores projekters institutionelle afhængighed. En problematik der nok først og fremmest handler om, hvilken betydning det institutionelle ophæng har for projektets kurs og mulighed for at navigere. Og her tænkes på betydningen af, at forskningen er finansieret af virksomheder, organisationer og styrelser. Parter som forventer at få noget tilbage, de kan bruge. En problematik, der særligt knytter sig til modus 2 forskning. Spørgsmålet er vigtigt, og jeg vil derfor komme med nogle betragtninger over forholdet mellem mit institutionelle ophæng og aktionsforskningsprojektets udvikling.

At det overhovedet har været muligt at omtænke aktionsforskningsprojekt af flere omgang, hænger sammen med, at min forskningsopgaves institutionelle ophæng viste sig at være meget løst. Styregruppen bag Basiskost-projektet gjorde ingen forsøg på at styre de problemstillinger, som jeg med jævne mellemrum vendte tilbage med. Dette svage eller åbne lederskab om man vil, gav mig mulighed at bevæge mig ind i et nyt samfundsmæssigt terræn for der at udforske de forestillinger om fremtidens madkultur og ældreomsorg, som var kommet til udtryk undervejs i processen. Det skal ikke forstås, som om jeg strøg af sted, så snart jeg opdagede, at der var hul i hegnet. Jeg følte en forpligtigelse til at koncentrere indsatsen omkring de økologiske udfordringer, men blev undervejs i processen stadig mere forpligtiget af deltagerkredsens stærke kritik af den teknokratiske modernisering af den offentlige sektor. Under indflydelse af denne på flere måder belastende ambivalens mellem mit opdrag og mine opdagelser, fik jeg behov for at stille spørgsmålet om økologisk afsætning på en anden måde end det indledningsvist blev stillet. Jeg præsenterede derfor ved forskellige lejligheder mit bagland for en analyse, der tog udgangspunkt i, at den økologiske omlægning var blevet fortrængt fra de politiske programmer til fordel for ernæringsfremme gennem offentlig-private partnerskaber, at moderniseringen af den offentlige sektor truede de eksisterende projekter, og at vilkårene for økologisk afsætning i den offentlige sektor kraftigt reducerede muligheden for mere omfattende kulturelle relationer fra jord til bord. Økologisk omlægning bringer sig således i fare for at blive instrumentaliseret i forhold til de perspektiver, der rummes i den økologiske sektor i forhold til at se økologien som et samfundskulturelt projekt, og i forhold til de ønsker, der er blandt køkkenpersonalet i forhold til at udtrykke kunstsans og omsorg i madlavningen til de ældre.

Dette aktionsforskningsprojekt startede med afsæt i en økologisk dagsorden og jeg har undervejs tænkt, at det i sidste ende ville være muligt at vende tilbage til det økologiske felt med forskningsresultater, der kunne spilles ind i diskussionerne om, hvordan en økologisk omlægning af plejehjemmene kan blive en løftestang for en ny mad- og måltidskultur. Da der ikke har været nogen interaktion med producenterne, de ældre og de ansatte, i forbindelse med den økologiske omlægning, kan jeg kun give kvalificerede gæt på, hvilke positive effekter, der kunne tænkes at være i forbindelse med gennemførte økologiske eksperimenter på plejehjemmene. Så det vil jeg afholde mig fra. Selvom vi igennem Basiskostprojektet ikke er kommet meget nærmere et svar på, om de økologiske omlægningsprocesser kan fungere som afsæt for mere omfattende mad- og måltidskulturelle forandringer, så bør hypotesen fortsat bestå og udfordres.

En anden form for institutionel afhængighed er den jeg forsøger at skabe til Dogmeøkologisekretariatet. Her forsøger jeg at praktisere en aktionsforskning med det sigte at styrke den økologiske omlægning i Københavns Kommune. De fremtidsudkast, der bliver resultatet af fremtidsværkstederne, fornemmer jeg, kan bruges på to måder. Dels en meget pragmatisk vej, hvor vi sammen henter de elementer ud af udkastene, der umiddelbart vil kunne integreres i det forholdsvis stramme uddannelsesprogram, dels en mere åben og afsøgende vej, hvor vi med af sæt fremtidsudkastene forsøger at omtænke måden, hvorpå økologien bliver en integreret del af institutionskulturen. Denne anden vej blokeres af grunde, jeg ved flere lejligheder har redegjort for, og et forsøg på at læse mere instrumentelle greb ud af det empiriske materiale og omsætte det til socialteknik i omlægningskonceptet, taler både min kritisk teoretiske forskningstilgang og deltagerkredsens problemforståelse imod. Dogmeøkologiprojektet er dog på ingen måde afhængig af aktionsforskningsprojektets resultater, da konsulentteamet har ansvaret for gennemførelsen af omlægningsforløbet.

Ved således at bevæge sig op over de konkrete problemer, som kom til udtryk på fremtidsværkstederne og i stedet koncentrere fokuset på de mere grundlæggende strukturer og tendenser, der omgiver og formgiver denne sektor, reduceres naturligvis mulighederne for at aktionsforskningsprocessen kan bære frugter, der umiddelbart kan spises, når aktionsforskningsforløbet når sin (foreløbige) afslutning.

Forskerrollen

At bedrive aktionsforskning er, som vi har set, kendetegnet ved en grundlæggende deltagelsesorientering. På nuværende tidspunkt skulle det også gerne være blevet klart, at der eksisterer divergerende forståelser af, hvordan man som aktionsforsker deltager. Inden for dialogforskningen er forskernes rolle at være metodeagenter. Forskerne skal etablere rum for dialog og sikre, at den diskursetik, der knytter sig til disse særlige conference- og seminarformer bliver overholdt. Overfor det akademiske

bagland og fagoffentligheden er det forskernes rolle at udvikle denne dialogforskning metodisk og argumentere for dens betydning og relevans.

Inden for den kritisk utopiske aktionsforskning er forskeren også metodeagent og opmærksom på, at de diskursetiske spilleregler, der knytter sig til værkstedsarbejdet, bliver fulgt. Men som udgangspunkt vil processen blive forsøgt tematiseret i et bredere livssammenhængsperspektiv, og med fremtidsværkstedet som åbningsseance vil deltagerkredsen blive ansporet til at foretage nogle mere utopisk orienterede afsøgninger af mulighedsrum. Det er igennem en dekonstruktion og afmystificering af det reificerede hverdagsliv og de herskende realiteter, at de konkrete fremtidsudkast og handlingsplaner skal forme sig, og altså ikke gennem pragmatisk konsensusdannelse inden for en mere snæver organisationsrationalitet. Det kritiske perspektiv ligger i selve fremtidsværkstedet, såfremt de fælles søgeprocesser tager afsæt i en tematisering fra et livssammenhængsperspektiv.

Så på denne måde bringer aktionsforskeren i tematiseringen og i valget af metoder sin kritisk teoretiske forståelser med ind i processen fra starten. Men når selve fremtidsværkstedet er i gang, er det forskerens rolle at sikre at spillereglerne bliver overholdt, og at værkstedet får karakter af et socialt frirum. Forskerens rolle er at opmuntre til frisættelse af subjektivitet og skabelse af kollektive fremtidsudkast.

Rollen er, når fremtidsværkstedet er sluttet, og deltagerne står med deres fremtidsudkast og handlingsplaner, at sikre en kontinuerlig proces af sociale frirum og demokratiske dialoger med offentligheden. Uden disse sociale frirum, vil realitetsafmægtigheden indfinde sig, og den videre udarbejdning af planerne og forsøgene på at gøre dem gældende i hverdagen er i fare for at miste deres kritiske brod. Ligeledes vil der være overhængende fare for, at arbejdsgruppernes virke instrumentaliseres. Forskerens rolle er at støtte arbejdsgruppernes initiativ og ikke omvendt.

I de fremtidsværksteder, der blev gennemført i forbindelse med *fremtidens tallerken*, var tematiseringen ikke blevet til i samarbejde med de enkelte køkkener, men i samarbejde med den styregruppe, der havde ansvaret for den økologiske omlægning. Dette er der i og for sig ingen problemer i, hvilket også afspejles i de brede og åbne overskrifter, der blev dannet og den deltagerkreds, der blev inviteret. Det var den samlede mad- og måltidskultur, der var i centrum. Tematisering kunne have været tænkt endnu bredere og f.eks. spurgt til, hvordan 'en ældreinstitution skulle se ud hvis man selv kunne bestemme?' At vi placerede os i mellem denne helt åbne formulering og en helt snæver overskrift er et udtryk for, at der var behov for at tænke i helheder, men samtidig minimere 'risikoen' for, at værkstederne løb ud af tangenter, det ville være svært at bringe i frugtbart samspil med den økologiske omlægningsproces. En proces som havde sine målsætninger og sit tidsperspektiv. Forskerens rolle må i sådanne sammenhænge også være pragmatisk.

De fremtidsudkast og grupper, der blev dannet, fik – som jeg i afhandlingens indledende beretning redegjorde for – tydeligvis ikke det nødvendige frirum til det videre udviklingsarbejde. Engagemenet og energien fra fremtidsværkstederne gav nogle af grupperne et rygstød i de lokale forsøg på at virkeliggøre delelementer af deres respektive fremtidsudkast. Årsagen hertil handler primært om en manglende overenskomst mellem aktionsforskningsprojektet, Dogmeøkologiprojektet og konsulentteamet med hensyn til, hvordan projekterne fra fremtidsværkstederne kunne integreres i omlægningsforløbet. Ude af det økologiske omlægningsprojekt, men med ønske om at bedrive aktionsforskning med udgangspunkt i tematiseringer, der er blevet skabt, reorienterer jeg aktionsforskningsprojektet første gang. Fraværet af den institutionelle forankring til Dogmeøkologiprojektet vanskeliggør mulighederne for at arbejde tæt sammen med og på tværs af disse grupper, da der ikke er midler i Basiskost til frikøb af medarbejderne. Samtidig følte jeg mig forpligtiget til over for de respektive grupper i forhold til at følge op på processen og hjælpe den videre. I et mere løst kompagniskab med Dogmeøkologiprojektet og Sundhedsforvaltningen arrangeredes 'workshoppen', der med afsæt i de overlevende gruppers bearbejdede præsentationer, skulle give afsæt for skabelsen af et nyt 'vi', som grundlag for aktionsforskningsprojektets videre færd. Workshoppen skulle bygges op om arbejdsgruppernes præsentationer og havde blandt andet til formål at give arbejdsgrupperne et kvalificeret medspil med hensyn til deres respektive ønskeforestillinger. Men workshoppen havde også til formål, at der, med afsæt i bearbejdningen af de konkrete projekter, kunne opstå et mere alment orienteret initiativ, der ønskede at forholde sig til vilkårene for at imødekomme de fremkommende kritik- og utopidimensioner. Det blev således mit projekt at iscenesætte en workshop, der kunne favne disse interesser, og det er i den forbindelse, at man med rette kan spørge, om forholdet til arbejdsgrupperne fik en instrumentel karakter. Var forløbet op til workshoppen udtryk for, at arbejdsgrupperne støttede 'mit projekt', mere end at jeg, som forskeren, støttede deres projekt. Jeg anstrengte mig i hvert tilfælde meget for at få grupperne og deres præsentationer kørt i stilling til workshoppen og spillede som forsker, for to af gruppernes vedkommende, en stor rolle i at opmuntre dem og få talt energien fra deres oprindelige fremtidsudkast, ind i workshop præsentationerne.

Da det kom til selve præsentationen på workshoppen, blev det klart, at det for to af gruppernes vedkommende indfandt sig en usikkerhed omkring meningen og formålet med deres præsentationer. Det blev også tydeligt, at der ikke var meget *gruppe* bag disse to præsentationer. Problemerne var reelle og var deres, men man fornemmede et manglende ejerskab for og engagement bag de konkrete udkast. Et forhold, der sandsynligvis hænger sammen med, at aktionsforskningsprojektet allerede på dette tidspunkt var blevet omorienteret mod en bredere deltagerkreds. Præsentationerne var som sådan tænkt som en stafetoverlevering til det nye 'vi', der måske kunne danne sig under workshoppen. Håbet var at kunne lande *fremtidens tallerken* på en for grupperne tilfredsstillende måde og samtidig tage de fremkommende tematikker ind som grundlag for en mere overgribende og tværfaglig ak-

tionsforskningsproces. Dette perspektiv var givetvis ikke formuleret tydeligt nok, og derfor var der en vis forvirring med hensyn til deltagelsen i workshoppen. En aktionsforskers rolle er at gøre processen og perspektivere transparente og forberede deltagerne til deltagelse. Jeg må konstatere, at det er en stor opgave egenhændigt at arrangere og invitere til sådanne værksteder, mens man samtidig kører en række forberedelsesforløb med de enkelte grupper. Sådanne former for aktionsforskning kræver noget mere sparring, end jeg fik mobiliseret.

På baggrund af en fælles anstrengelse med at analysere de enkelte præsentationer for de særlige værdier og hensyn, der her var på spil, blev der på workshoppen dannet grupper. Grupperne blev opfordret til at arbejde med, hvordan disse særlige værdier og hensyn kunne fremmes i de tre fremtidsudkast. Trods god stemning og livlig snak var opgaven for u håndterlig. Det var for abstrakt eksempelvis at tænke 'sundhed' ind i de tre forskellige præsentationer inden for de par timer, der var afsat hertil. Herudover er der vanskeligheden med at opretholde en utopisk horisont for arbejdet i grupperne, som derfor ofte henfaldt i kritisk erfaringsudveksling.

Den afsluttende opsamling strittede i alle mulige retninger og relaterede sig kun i meget begrænset forstand til de tre præsentationer og grupperne bag. Ligeledes havde der ikke udkrystalliseret sig nogen former for initiativer, der kunne give grundlag for participation og videre aktionsforskning. Her er det aktionsforskerens opgave at få det bedste ud af situationen, vurdere de muligheder, der åbnede sig, og tage de nødvendige initiativer. I en situation, hvor forskningsprojektets institutionelle afhængighed nærmest helt var forsvundet, hvor man så at sige står på egne ben, er det forskerens opgave at finde nogle nye at danse med. Det, der binder én til opgaven, er således ikke samarbejdspartneres forventninger, men ens ambition om at få reorienteret aktionsforskningsprojektet på basis af de kritiske tematikker, der er blevet frembragt. I sidste ende er det selvfølgelig også et spørgsmål om faglig anerkendelse for indsatsen og afhandlingen heraf.

Tænketanken

Forslaget om at danne en 'kaffeklub' blev i stedet til en invitation til at deltage i en 'tænketank'. At jeg valgte at kalde det en 'tænketank', var udtryk for en ambition om, at vi gennem et forløb over syv måneder, skulle nå dertil, hvor vi kunne præsentere et oplæg om den gode mad i det gode plejehjem, sammenfattet i betegnelsen *det velduftende plejehjem*. En tænketank er som oftest betegnelsen for en mere permanent organisation af eksperter og analytikere, der, med afsæt i et særligt ideologisk program, analyserer politik, økonomi, kultur og samfundsforhold og kommer med forslag til det politiske system. Tænketanke giver umiddelbart associationer til noget meget elitært, kognitivistisk og lobbyistisk, og således noget ganske andet end, hvad der karakteriserede den konkrete forsamling. I en anden sammenhæng har jeg kaldt det for et idelaboratorium, hvilket måske nok er et mere passende udtryk (Elle, 2006a)

Uanset hvordan vi end benævner denne forsamlingsform, var det i sin ydre form udtryk for en erkendelse af, at skulle der etableres en kontinuitet i arbejdet, måtte det appellere til de potentielle deltageres tidsøkonomi. Der var tale om mennesker fra hele Storkøbenhavn, hvis hverdagsliv i forvejen var hårdt spændt ud i arbejds- og mødeaktiviteter. Mine fornemmelser sagde mig, at den optimale mødefrekvens måtte være omkring hver tredje uge, i et tidsrum på højst tre timer. Med hensyn til den indre form, så byggede det ikke på noget kendt endsige gennemtænkt koncept. Ser vi tilbage på de fem samlinger, det blev til, tegner der sig en struktur, hvor jeg fungerede som tovholder gennem udarbejdelse af skriftlige og mundtlige oplæg og opfordrede forsamlingen til at komme med ideer til, hvordan de forskellige dimensioner af det velduftende plejehjem kunne udvikles. Min rolle blev at stimulere den utopiske orientering, så det blev mulighederne frem for umulighederne, der blev indkredset og sat i sammenhæng. Der lå ikke, som i fremtidsværkstedet, nogle fælles spilleregler for seancen, der kunne sikre, at det fungerede som et socialt frirum. I forhold til de seks aspekter af et socialt frirum, jeg refererede til i forrige kapitel, kan man på ingen måde tale om et 'mimetisk og bevægeligt rum'. Derimod var der et stort element af 'fritsvævende opmærksomhed' til stede, ligesom der var tale om en tværfaglig, men grundlæggende 'egal deltagerkreds'. 'Den utopiske horisont' var til stede i såvel ideudviklingen som i den kritiske erfaringsudveksling, der med mellemrum brød frem. Med hensyn til 'temaet som livsudkast' så mener jeg også, at det er rimeligt at sige, at det gjorde sig gældende. Nok var *det velduftende plejehjem* et virtuelt eksperiment, men perspektiverne og ytringerne var i allerhøjeste grad knyttet til et livssammenhængsperspektiv. Deltagelsen hvilede på en forhåbning om at dette initiativ på den ene eller anden måde kunne bidrage til at realisere et nødvendigt paradigmeskift i omsorgsarbejdet. Ikke kun udfra et professionelt perspektiv, men også ud fra det perspektiv, at vi alle en dag bliver afhængige og kan ende på plejehjem. På denne baggrund vil jeg tillade mig at konkludere, at tænketanken fungerede som et socialt frirum.

Vi har tidligere inde på at en aktionsforsker – og hermeneutiske forskere i det hele taget – grundlæggende må besidde en deltagelsesorientering og over for deltagerkredsen artikulerer sit sociale engagement. Som kritisk utopisk aktionsforsker, på den ene side optaget af at på demokratisk vis at bringe det sociale felt i bevægelse, og på den anden side at belyse det "i sin bevægelse og ufærdighed", kræver ydermere at forskeren også stiller sig selv "i en position, hvor forandringshorisont og bevægelsesretninger/-muligheder er synlige" (Nielsen, 2001a:12) Mit sociale engagement kom meget eksplicit til udtryk i invitationer og oplæg, ja i selve initiativet, og var en grundlæggende forudsætning for, at der overhovedet blev indledt en fælles proces.

Min rolle i denne ideudviklingsproces var som nævnt ikke alene af procedural karakter, men bestod også i at bidrage med substantielle input på områder, hvor jeg mente havde en viden. Således fik vores vision ad denne vej en byøkologisk dimension indbygget. Det fælles tema har ikke alene karakter

af livsudkast fra deltagerkredsen, men også for forskeren, i den forstand, at temaet drejer sig om det samfund, vi har som fælles livsvilkår og – livshorisont. Så længe der er en fritsvævende og lyttende opmærksomhed tilstede, kan det sagtens lade sig gøre at deltage på mere substantielt vis. Men at fungere som procesleder kræver samtidig en vis tilbageholdenhed og opmærksomhed på de aspekter, der konstituerer frirummet.

Geografen Michael Haldrup stillede engang på et seminar spørgsmålet: »På grundlag af hvilken normativitet handles (udforskes) der? Hvilken 'utopi' bidrager forskeren til at realisere, og hvilke involverede interesser handler han på baggrund af? Kritisk forskningspraksis er uforeneligt med at pådutte forskningsgenstanden (de sociale aktører) egne individuelle ønskeforestillinger.« (Haldrup, 1997:12) Haldrup har selvfølgelig ret med hensyn til, at man som forsker ikke må 'pådutte' aktørkredsen sine egne individuelle ønskeforestillinger. Høringspræsentationen var en fortælling, som var forskerskabt og i en vis forstand udtryk for mine egne påfund og ønskeforestillinger, når det gælder de processuelle aspekter i forbindelse med realiseringen af *det velduftende plejehjem*. Grundelementerne i denne institution var et fælles værk, men sammenbindingen af disse i tid og rum var i al væsentlighed mit værk. En mere interaktiv skriveproces var et perspektiv, jeg i udgangspunktet havde, men da jeg ingen erfaring havde med sådanne processer, blev det ikke til noget. Herudover var der ikke tid til en mere interaktiv skriveproces i forbindelse med høringsdeltagelsen.

Siden hen har jeg tænkt over, om denne rolle som pennefører og fortæller egentlig ikke er en rolle der passende kan varetages af aktionsforskeren. Det, at materialet fra vores samlinger, blev bundet sammen til en sammenhængende fortælling, blev værdsat af deltagerkredsen. Det gav mening, og det efterlod et konkret aftryk, man kunne henvise tilbage til. Deltagerkredsen fik mulighed for at kommentere og bidrage til høringsoplægget, hvilket de i noget omfang også gjorde. Som kritisk samfundsforsker har man interesse i at forstå sociale, kulturelle og politiske processer og dynamikker. Jeg forestiller mig, jeg besidder en viden om samfundsmæssige dynamikker og demokratiske forandringsprocesser. En viden som i det konkrete tilfælde kunne give vores fælles vision en tilblivelseshistorie og en dynamik i fortællingen. Måske er det ikke helt forkert at sammenligne det med den rolle, forsvarsadvokaten udspiller i retssalen, når hun fremstiller sin klients sag. Her var der ikke tale om klienter, men om medspillere og et fælles projekt, der skulle fremstilles som en afslutning på én proces, og forhåbentligt som indledning til en ny proces.

Konklusioner

Afsættet for dette aktionsforskningsprojekt hvilede i udgangspunktet på en antagelse om, at en økologisk modernisering af den offentlige kostforplejning på en og samme tid vil kunne fremme en økologisk omstilling af fødevareproduktionen og blive løftestang for skabelsen af en ny mad- og mål-

tidskultur på plejehjemmet. Med udgangspunkt i det erfaringsmateriale, der er høstet gennem den arbejdet med at omlægge de offentlige køkkener, kunne det med rimelighed begrundes, at en succesfuld økologisk omlægning ville give anledning til at tænke madens håndværksmæssige, æstetiske, ernæringsmæssige og gastronomiske dimensioner ind i en ny sammenhæng. En sammenhæng der også strakte sig til det måltids sociale og fysiske rammer. Forudsætningen herfor var den analyse-, produktudviklings-, og uddannelsesproces, som de økologiske omlægninger er kendetegnet ved. Kunne det påvises, at de ældres ernæringstilstand og livskvalitet i denne forbindelse kunne løftes, og at køkkenpersonalets arbejdsvilkår var blevet væsentlig forbedret, kunne det, sammen med de bæredygtighedsmæssige gevinster og den driftsmæssige udgiftsneutralitet, danne grundlag for en styrket økologisk omlægningsaktivitet og et øget strategisk samarbejde med de kostpolitiske, arbejdsmarkedspolitiske og fagvidensskabelige initiativer der af forskellige spor forsøger at forbedre forholdene.

Projekt Basiskost havde til opgave at analysere en række af disse 'afledte' effekter af økologisk omlægningspraksis. Dette lykkedes af forskellige grunde ikke at skabe videnskabeligt belæg herfor, hvilket efter min mening først og fremmest har at gøre med projektledelsesforhold, samarbejdsrelationer, forskningsdesign og de anvendte metodikker. Denne dimension af Basiskost aktivitetsområder skal jeg ikke berøre nærmere her. Projekt Basiskost havde udover denne effektundersøgende dimension et mere udviklingsorienteret sigte, som kom til udtryk som et aktionsforskningsprojekt. Det økologiske moderniseringsperspektiv dannede horisonten for denne proces. Den økologiske omlægning var, med sin tværfaglige og kulturforandrende praksis, en model som synes at være et frugtbart helhedsorienteret svar på en række af de problematiske forhold, der gjorde sig gældende inden for dette felt. Nøglen til succes'en synes at ligge i den procesorienterede omlægning. Efter at have fulgt nogle af disse processer på nærmere hånd, stod det klart, at der var klare instrumentelle tendenser på spil. Tendenser som synes at blive stadig mere fremtrædende i takt med, at de økonomiske vilkår for omlægningerne blev udhulet. Medarbejdernes subjektive forestillinger om nye sammenhænge i organisationen fik ikke tilstrækkeligt rum for udfoldelse. Med afsæt i disse erkendelser forestillede jeg mig, at et kritisk utopisk aktionsforskningsprojekt kunne bidrage til at udvikle det økologiske omlægningskoncept ved i højere grad at give plads til de ældres og de ansattes forestillinger om en god mad- og måltidskultur.

Jeg har i det foregående afsnit analyseret aktionsforskningsprocessen brudfyldte udviklingsforløb, og der skal ikke siges mere om denne proces. Det, der derimod skal fremhæves, er de konklusioner, jeg mener at kunne drage på baggrund af min analyse af det empiriske materiale, og den mere teoretisk funderede forståelse af de rationaler, der har været formdannede inden for feltet. Konklusioner som jeg mener, har noget at sige til de økologiske moderniseringsbestræbelser, men samtidig konklusioner der primært retter sig mod at forstå de mad- og måltidskulturelle udfordringer i et omsorgsinstitutionelt perspektiv.

Analysen af materialet fra fremtidsværkstederne og workshoppene afslørede et udbredt ønske om at få integreret madlavningen i hjertet af plejehjemmet. En madlavning baseret på friske kvalitetsfødevarer og et væsentligt større håndværksmæssigt element i arbejdet. Såvel måltidforberedelser som måltidet skulle for fremtiden forløbe på en langt mere harmonisk måde, der både gav plads til fællesskaberne og det enkelte individs særlige behov. Fremtidsværkstederne viste tydeligt, at medarbejderne ønskede at være i stand til at drage omsorg for hinanden og for de ældre, hvis de fik muligheden herfor. Den indholdstømning, fragmentering, produktivisme, kvalitetsteknokratiske indsats, der har karakteriseret den teknologiske udvikling af storkøkkenområdet har sat sine tydelige spor i arbejdslivet. Det er et presset arbejdsliv, hvor medarbejderne synes at lide under en høj grad af systemtvang og fremmedstyring. De kostpolitiske kvalitetsmålsætninger er brugerorienterede, og den kommunale forvaltnings forsøg på at nå disse, inden for en snæver budgetøkonomi, synes at resulterer i systemiske og teknologiske tiltag, der overbelaster køkkenerne. De sager om ældremadens elendige kvaliteter, der med mellemrum dominerer mediebildet, og de udsagn som dele af deltagerkredsen er fremkommet med undervejs, indikerer, at de store teknologisk-bureaukratiske anstrengelser på at modernisere kostforplejningen mere skal betragtes som en del af problemet end en del af løsningen på, hvordan der kan skabes en god mad- og måltidskvalitet.

At der givet vis vil kunne konstateres en udpræget grad af instrumentalitet og ligegyldighed i arbejdet i de offentlige køkkener er en konsekvens af et arbejdets indhold og en del af årsagen til, at der i sidste ende kan registreres en række problemer med madens kvaliteter. Forsvaret mod en belastende arbejdssituation sætter sine spor i maden og bliver argumentet for effektiviseringskrav og kvalitetsstyring, der yderligere belaster arbejdet, og dermed skaber en nedadgående spiral, der uddyber krisen. Disse sammenhænge mellem arbejdsliv og madkultur virker medarbejderne meget bevidste om, og udgør som sådan en kilde til stor frustration. Den kreds af medarbejdere, jeg havde interaktion med, udtrykte et stærkt behov for at få forandret vilkårene for deres arbejdsliv, så de blev i stand til at lave og servere en god mad for de ældre. Hvordan dette kunne gøres i praksis, udviklede de i en række fremtidsudkast, som helt basalt vidner om en tydelig social orientering i deres forståelse af arbejdets muligheder og sammenhænge. Deres forestillinger om det gode arbejde var tæt forbundet med forestillinger om en omsorgsfuld omgang med mad og mennesker, hvor nærheden gav mulighed for at erkende og anerkende hinanden. Sådanne forestillinger om et levende arbejde hviler på (rester af) faglige traditionserfaringer, medieformidlede billeder af lykkelige sammenhænge, primære socialisationserfaringer om tætte forhold og erfaringer fra ens øvrige livssammenhæng. Erfaringer, der trænger sig på, og i mødet med de eksisterende vilkår for arbejdet, bliver en kilde til stærke ambivalenser. Afstanden mellem, hvad der kunne gøres og kan gøres, var tydeligvis frustrations- og afmagtsfremkaldende. En frustration der ikke blev mindre af, at de faglige organisationers og forvaltningens politikker beskriver og betoner nødvendigheden af større helhedsorientering i arbejdet med

at lave mad og sætte rammerne for de ældres måltid. Medarbejderne følte sig tydeligvis handlingslammet.

Et økologisk omlægningsforløb er også at betegne som en rationaliseringsproces, men vel og mærke en rationaliseringsproces, der i et vist omfang åbner sig for ønskerne om en mere håndværksbaseret madlavning, på faglig udvikling og social anerkendelse. Men som jeg har belyst i den indledende fortælling, i kapitel 3 og tidligere i dette kapitel, er den økologiske omlægning i det store og hele strandet på grund af manglende støttemidler. I Københavns Kommune fortsættes omlægningsaktiviteterne, men antager i sit design en mere målrational proces, end der har været tradition for. Hele vareforsyningsdimensionen, som i de økologiske omlægninger traditionelt har spillet en vigtig rolle i den medarbejderbaseret kvalitetsvurdering og kvalitetsudvikling, overtages af kommunens indkøbsafdeling. Også på andre fronter, som jeg ikke skal gentage her, afskalles den madkulturelle dannelsesproces. Det lykkedes ikke, af grunde som jeg heller ikke skal gentage her, at koble aktionsforskningsprojektet ind i forløbet med økologisk omlægning af de otte plejehjem.

Denne situation skabte som nævnt en mulighed for at dirigere aktionsforskningsprojektet i anden retning og sætte kritisk fokus på det forvaltningsmæssige styringsrationale, der gør sig stadig mere gældende i forsøget på at effektivisere og kvalitetsudvikle den offentlige service. En problematik, der kom til syne parallelt med, at der i forbindelse med indkredsningen af *det velduftende plejehjem* blev udviklet udkast til en mere selvforvaltet omsorgskultur. Der tegnede sig i takt med mine interaktioner og afhandlingen heraf et stadig tydeligere billede af et voksende kvalitetsteknokrati, med rod i de nyliberalistiske styringsdoktriner sammenfattet som *New Public Management* og *Total Quality Management*. Styringsteknologier, der forpligtiger sig på brede kvalitetsmål i relation til brugernes frie valg og sundhedsfremme, men som i operationaliseringen ender op med et sæt kvalitetsmål og kvalitetsindikatorer, der ikke er relateret til den kontekstuelle opfattelse af, hvad der er kvalitet. Omsorgsarbejde, bliver isoleret til driftsopgaver, som opsplittes i dens vurderende-planlæggende del og dens udførende del. Konkurrencemomentet mellem de udspaltede driftsenheder skal indfri en bedre service til færre penge, og dermed 'fremtidssikre velfærdsniveauet'. Inden for omsorgsforskningen har begrebet *omsorgsrationalitet* udviklet sig som kritisk modbegreb til den dominerende formålsrationalitet. Et begreb, der udtrykker en professionaliseret, men samtidig en hverdagslivsforankret praksis i omsorgsarbejdet. Sammen med et udvidet arbejdsbegreb, der kan konceptualiseres i begrebet om 'det gode arbejde' og kunstsansbegrebet, tegner begrebet om omsorgsrationalitet en horisont for et omsorgsarbejde, der bunder i en udviklet faglighed, men udfoldes selvforvaltet og på tværfaglig facon.

Arbejdet med at indkredse *det velduftende plejehjem* tegnede vigtige sider af en fremtidens omsorgsinstitution og omsorgsarbejde. En institution, hvor arbejdsopgaverne i forbindelse med madlavning og måltidforberedelser, inviterede de ældre til deltagelse. En institution, hvor de ældre i samarbejde med

nærmiljøets ressourcer og personalet skaber rammerne og indholdet for deres fælles sted. Institutionens æstetiske, funktionelle og organisatoriske former er udviklet med afsæt i et bredere livssammenhængsperspektiv, hvor hensynet til den enkelte forenes med hensynet til det almene. Der kan, som jeg har været inde på i kapitel 6, siges meget mere om de (livs)kvalitets sammenhænge, der indkredses i denne konkrete utopi. Sammenfattet tegner der sig et alternativt rationale i omsorgsarbejdet. Et rationale der i relation til maden og måltidet baserer sig på at omskabe driftsopgaver til et koopererende kulturarbejde.

Den helhedsorientering, der tegnes, synes at have stærk appelkraft, når den bliver præsenteret. Jeg har igennem mine mange samtaler med venner, bekendte, kollegaer og samarbejdspartnere om situationen omkring ældreomsorgen og offentlig kostforplejning, ikke mødt nogen, der ikke gav udtryk for, at der var behov for et paradigmeskift af en slags. Så hvordan kan vi forestille os et sådant blive fremmet? Afhandlingens afsluttende problemformulering lød således:

Hvordan kan vi forestille os at det organisationsprincip, der er bundet til begreber som 'omsorgsrationalitet', 'kunstsans i arbejdet' kan sætte sig igennem som et paradigmeskift i omsorgsarbejdet og omsorgskulturen? Er det overhovedet muligt i en virkelighed, hvor effektivitetsfremmende målrationalle styrings- og kontrollogikker griber om sig og tager karakter af at være uafvendelige strukturudviklingsprocesser?

I høringspræsentationen foregreb jeg dette spørgsmål og viste, hvordan det *velduftende plejehjem*, var blevet realiseret ved, at der fra politisk niveau blev givet frie rammer til at eksperimentere med nye former for ældreinstitutioner. En konkret eksperimenteren, der var tænkt at forløbe i overensstemmelse med den procesforståelse der gør sig gældende i den kritisk utopiske aktionsforskning. I kapitel 7 og 8 forsøgte jeg at uddybe dette perspektiv på vilkårene og mulighederne for sådanne sociale forandringsprocesser. I kapitel 7 konfronterede jeg Habermas med spørgsmålet om, hvordan denne omsorgskrise skal forstås og tackles. Dette bliver i Habermas terminologi et spørgsmål om at fortrænge den systemiske rationalitet, fra områder der grundlæggende kun kan fungere gennem indbyrdes forståelse og kommunikativt frembragte interaktioner. Samtidig understreges, at det moderne samfund er utænkeligt uden en høj grad af videnskabsmæssig uddifferentiering og systemdannelse. Det bliver ikke klart, hvor en fornuftig snitfalde mellem livsverden og system befinder sig i Habermas tænkning i forhold til omsorgsarbejdet i den moderne socialstat. Habermas ser ikke de betydninger, der knytter sig arbejdets fornedrelse og potentialer. Derimod bliver emancipation et spørgsmål om at styrke den kommunikative magt fra et livsverdensperspektiv, og gennem skabelsen af autonome politiske offentligheder at finde frem til det almene i det lokale, det universelle i det partikulære. Sådanne refleksive bevægelser fra neden kan skabe en nyt moralsk grundlagsforståelse, der tvinger det parlamentarisk lovgivende niveau til at udvikle et nyt retsgrundlag for moderniseringsprocessen. Pluraliteten af livsformer skal garanteres gennem skabelsen af et deliberativt demokrati, der gør det muligt at udfolde den livsverdensbaserede kommunikative rationalitet på stadig højere offentlighedsniveauer og tilrettelægge den for det parlamentariske system på en måde, at det kan omsætte sig til lovgiv-

ning. Ifølge Habermas er det igennem retsliggørelse af universelle normer, at en afkolonisering skal finde sted. Det moderne projekt er først 'helt', når det lykkes at bringe den kommunikative fornuft ind i den samfundsmæssige planlægning på en måde, der ikke antaster det forhold, at den moderne socialstat forudsætter et væsentligt element af systemrationalitet og instrumentel arbejdsorientering.

I forlængelse heraf satte jeg med Hajers teori om reflektiv økologisk modernisering spot på, hvordan sådanne kommunikative og konsensusorienterede processer tænkes at kunne erobre dagsordenen for måden, hvorpå samfundet tackler sine kriser. Det centrale i den forbindelse var konstruktionen af samlende fortællinger, der formår at forklare krisen i sin helhed og vise, hvordan bredere samfundsmæssige hensyn skal bringes på banen, hvis det skal undgås, at der som svar på krisen udvikles teknokratiske løsningsforslag med afsæt i de udspaltede politikområders reducerede forståelser af krisernes natur. En tilgang der på mange måder ligger i forlængelse af Habermas procedurale tænkning, men som adskiller sig herfra ved måden, hvorpå de alternative moderniseringsudkast bliver til. Hos socialkonstruktivisten Hajer handler det om at konstruere fortællinger på baggrund af, hvad der lyder godt, hvor Habermas vil insistere på det bedste arguments kraft gennem dialoger på stadig højere offentlighedsniveauer. Jeg afsluttede kapitel 7 med at stille nogle kritiske spørgsmål til om disse typer af borgerinddragende demokratiske dialoger, i grunden formår at frigøre sig fra et top-down-governance perspektiv på udviklingen af alternativer moderniseringsmønstre.

I kapitel 8 blev indkredsningstræksbejlselserne efter et svar på den afsluttende problemformulering koncentreret i en anden aftapning af kritisk teori, end den Habermas har stået for. Den kritiske utopiske aktionsforskning er stærkt inspireret af den kritiske teori, som går fra Adorno gennem Negt og andre af Hannoverskolens folk. En tilgang til kritisk teori, der i forhold til Habermas er langt mere opmærksom på såvel de kulturelle tabsdimensioner, der er forbundet med kapitalistisk industrialisering og bureaukratiske organisering fra oven, som de forandrings potentialer, der ligger i en erfaringsbaserede, selvregulerede kulturelle udviklings- og læreprocesser fra neden. Forudsætningen for frisættelse af subjektiviteten i samfundsskabelsesprocesser ses som et spørgsmål om at etablere sociale frirum inden for en utopisk horisont, hvorigennem det bliver muligt at udarbejde udkast til alternative fremtider med udgangspunkt i den totale livssammenhæng. Udkast som siden hen styrker sine konkrete gennemsnætningsmuligheder og almene dimensioner gennem frirumsbaserede dialoger med eksperter og gennem offentlighedsarbejde. Centralt i disse kulturelle forandringsprocesser står det sociale eksperiment. I gennem virtuelle sociale eksperimenter foregribes de ønskede fremtider i deres omfattende sociale, økonomiske og økologiske sammenhænge. Iværksættelse af egentlige sociale eksperimenter handler ikke så meget om målet som om selve processen. Den utopiske horisont er bevægelig ikke handlingsdeterminerende.

Det har gennem hele afhandlingen ikke kunne skjules, at jeg grundlæggende anser den kritisk utopiske aktionsforskning for at være en forskningspraksis med stort potentiale, når det gælder om at skabe tackle de samfundsmæssige kriser på en ikke-teknokratisk facon. Men hvordan skal der skabes mulighed for sådanne processer? En sådan tilgang til empowermentprocesser, har måske nok en organisk processtruktur, der hen af vejen forsøger skabe sig eget udfoldelsesrum gennem handlingstiltag og dialoger. Men jeg har dog i den nuværende situation svært ved at se, hvordan man igennem aktionsforskning kan åbne feltet for omorienteringsforsøg fra neden, når de ansatte i den offentlige sektor er så hårdt spændt for, som tilfældet er. Herudover er universitetsforskningen ramt af den samme koncerntænkning med øget individualisering og produktivitetstænkning til følge. Så vidt jeg er i stand til at vurdere situationen, vil etableringen af *det velduftende plejehjem*, kræve noget i retning af det, der blev foreslået i høringspræsentationen. Et eksperimentelt frirum. Et omsorgskulturelt eksperimentarium af en slags, der giver rum og tid til kulturelle udviklings- og læreprocesser fra neden.

Et omsorgskulturelt eksperimentarium

Den velfærdspolitiske debat synes, i kølvandet på skandalesagerne, de udeblivende serviceforbedringer, den tiltagende teknokratisering og nedslidning af arbejdsstyrken, at have opmuntret oppositionen til at stille spørgsmålstejn ved den førte politik. Det er så vidt også en oppositions opgave. Den velfærdspolitiske debat viser dog ingen tegn på, at noget grundlæggende nyt bør forsøges. Den er reduceret til forsøg på at fange regeringen i modsigelserne og kræve flere ressourcer til kommunerne og de enkelte institutioner samt en sanering af regelkomplekset. Regelsanering og flere ressourcer er vigtige, men utilstrækkelige. Den realitetsmagt, som det store komplekse forvaltningsbureaukrati repræsenterer, synes at indsnævre det mulighedsrum, man som ansvarlig og realistisk politiker kan manøvrere inden for.

I høringspræsentationen blev *det velduftende plejehjem* realiseret på baggrund af en politisk udskrevet *idékonkurrence*. Den naive bagtanke hermed, var at give mulighed for, at den samfundsmæssige fornuft, der meget skitseagtigt rummes i visionen om *det velduftende plejehjem*, kunne få mulighed for at blive videreudviklet. Videreudviklet i en sådan grad, at den i lyset af den stadig mere påtrængende omsorgskrise, kunne blive svær at afvise med fornuftsargumenter. En tanke, der baserer sig på forestillingen om, at de politiske niveauer er i stand til at tage initiativer på baggrund af fornuftsargumenter. Jeg skal ikke afvise, at der kunne findes historisk belæg for at anlægge en sådan forestilling, men det er nok tvivlsomt om et sammenhængende udkast, til en anden form for ældreinstitution, vil kunne andet end at skabe offentlig debat (hvilket jo er nok så vigtigt). Lad os forestille os at en sådan idékonkurrence blev udskrevet, og at der gik et lokalt udviklingsarbejde i gang, der inden for en utopisk horisont, fik skabt et gennemarbejdet udkast til *den gode ældreinstitution*. En sådant ville, efter al sandsynlighed, være baseret på mange af de samme grundlæggende kvalitetsforståelser, som kom til

udtryk i 'visionen om det velduftende plejehjem'. En realisering heraf ville dog kræve en omfattende suspension af overnational og national lovgivning inden for en lang række forvaltningsområder. Politikerne bag en sådan idékonkurrence, ville, når det kommer til stykket, prioriterer de mindre krævende forslag.

Med afsæt i denne formodning vil jeg derfor beskrive en anden udviklingsvej. Et perspektiv der – på trods af de foregribelser og spekulationer der foretages – samtidig kan læses som oplæg til et nyt aktionsforskningsprojekt.

Med udgangspunkt i den udbredte kritik af forholdene for de ældre og de ansatte i den offentlige ældrepleje, kunne jeg forestille mig at der fra forskerside tages initiativ til dannelsen af et tværfagligt forum. Opgaven for dette forum er at komme med konkrete udspil til, hvordan der kan skabes *vilkår* for udviklingen af en helt anden ældreomsorg. Det kan med rimelighed antages, at der i et sådant forum vil være enighed om, at en sådan omorientering ikke kan lade sig gøre gennem enkeltstående reforminitiativer, men kun ved at skabe nye vilkår for etableringen af fremtidens ældreinstitutioner. Holder denne antagelse, kunne man forestille sig, at et sådant forum kunne koncentrere sit fokus på, hvordan der af politisk vej ville kunne etableres en forsøgslovgivning. En væsentlig del af arbejdet ville i så fald bestå i at udarbejde et udkast til en sådan forsøgslovgivning, hvilke blandt andet ville indebære en omfattende dialog med fagforbundene, juristerne og politikerne. For at minimere risikoen for at udkastet udvandes i takt med, at det forsøges kvalificeret, er det nødvendigt at organiseres i overensstemmelse med den procestænkning, der kommer til udtryk i den kritisk utopiske aktionsforskning.

En ting er som sagt at have sine argumenter i orden og være forberedt. Noget andet er at få vedtaget en forsøgslovgivning og få den på Finansloven. Med hensyn til den politiske overtalelse ville udfordringen bestå i at præsentere forslaget på måde, der simpelthen lyder godt! I bedste socialkonstruktivistiske stil (jævnfør Hajer), ville det handle om at formulere forslaget så det appellere til et stort spekter af politiske anskuelser. Man kan således udmærket forestille sig at de perspektiver, der knyttes til iværksættelse af et sådant *omsorgskulturelt eksperimentarium*, umiddelbart kunne appellere til en bred politisk kreds. Den omsiggribende teknokratisering ses måske nok som en nødvendighed for kvalitetssikring, men de allerfærreste ville, såfremt der var et alternativ, bifalde øget teknokratisering. Sandsynligvis vil politikere der refererer til såvel et kommunitaristisk, konservativt, liberalt, socialliberalt og socialistisk værdigrundlag, kunne se en række af deres kerneværdier komme til udtryk, i et omsorgskulturelt eksperimentarium. Selvom den nyliberalistiske diskurs har bred forankring og præger realpolitikken, kan det udmærket tænkes, at der knytter sig stærke ambivalenser til denne 'nødvendighedens politik'. I fraværet af sociale frirum i det politiske liv, hvor disse ambivalenser kan

komme til udtryk, kunne det være et forsøg værd at tale til disse gennem et forslag om et omsorgskulturelt eksperimentarium.

Jeg har tidligere understreget at det i første omgang handlede om at sikre *vilkårene* for sociale eksperimenter. Der kræves økonomisk støtte til udviklingsarbejdet, såvel som en lovgivningsramme, der gør det muligt at eksperimentere og udvikle uden hensyn til de restriktioner, som det nuværende enorme regelkompleks foreskriver. Skal der eksperimenteres kræver det frirum, hvilket dog ikke betyder at det omsorgskulturelle eksperimentarium, ikke skal forpligtiges på almene hensyn og bestemmelser. Det afgørende er, at der gives mulighed for at participatoriske processer og eksperimenter af forskellig slags kan udfolde sig.

Således kunne jeg forestille mig at det, med den kritisk utopiske aktionsforsknings procesgreb og den procesforståelse, vil være muligt at foranstalte et - først virtuelt så konkret - socialt eksperiment. Et socialt eksperiment, der har rod i en demokratisk gestaltning af borgerens sociale fantasier, og som i sin tilblivelse, vedvarende udfordrer og inviterer sine omgivelser til at styrke institutionsdannelsens særlige og almene kvaliteter. Skabelsen af en ny institutions- og omsorgskultur, må nødvendigvis medfører, at processen undervejs er genstand for en systematisk erfaringsopsamling og bearbejdning. En selvforvaltet ældreinstitution kan ikke gøres til genstand for den type kvalitetsmålinger, som vi kender dem i dag, hvilket ikke er det samme som den ikke skal vurderes på sine kvaliteter. Så vidt jeg ser det, vil en væsentlig udfordring, bestå i at få udviklet alternative måde at kvalitetsvurdere en sådan institution på. Skal den teknokratiske forvaltningsform, trænges tilbage af selvforvaltningskultur, skal der skabes erfaringer med og eksempler på fornuftig selvforvaltning.

Resume

Det velduftende plejehjem

På sporet af en ny mad- og omsorgskultur i den offentlige sektor

Med afsæt i en hypotese om, at en fortsat økologisk omlægning af de offentlige storkøkkener, ud over de miljømæssige gevinster, vil bidrage til et bedre arbejdsliv og en sundere mad, blev der i 2003 iværksat et aktionsforskningsprojekt. Formålet hermed var at udvikle den økologiske omlægningskoncept, gennem erfaringer med inddragelse af personale og brugere i arbejdet med at gøre den økologiske omlægning til løftestang for udviklingen af en ny mad- og måltidskultur.

Konkret blev der etableret et samarbejde med Københavns Kommune og afholdt en række fremtidsværksteder og workshops med primær deltagelse af køkken- og plejepersonale fra fire københavnske plejehjem. Det direkte samarbejde mellem aktionsforskningsprojektet og omlægningskonsulenterne måtte af grunde, der bliver behandlet i afhandlingen, indstilles. Materialet fra disse værksteder og workshops tegner en hård kritik af såvel arbejdsvilkårene, som de teknologiske og rumlige rammer for madlavningen og måltidet. Aktionsforskningsprojektet reorienteres med sigte på – gennem etableringen af tværfagligt forum – at indkredse, hvilke værdier, hensyn og kvalitative sammenhænge, der skal til for at tackle den omsorgskrise, der tegner sig inden for ældreomsorgen. I dette forum udvikles visionen om det velduftende plejehjem.

I den første del af afhandlingen sættes der et kritisk fokus på moderniseringen af den offentlige kostforplejning. Igennem kritisk læsning af oplæg og rapporter om den offentlige kostforplejning de sidste 25 år, indkredses en række centrale dynamikker og rationaler bag udviklingen af den offentlige kostforplejning. I forlængelse heraf bliver der sat fokus på arbejdets betydning. Med afsæt i et udvidet arbejdsbegreb, der understreger, at mennesket bliver rigt og alsidigt i kraft af et rigt og alsidigt arbejde, sættes der et kritisk fokus på måden, hvorpå arbejdet instrumentaliseres i lønarbejdet. Igennem arbejdet med at indkredse *det velduftende plejehjem* bliver der sat fokus på konsekvenserne af den nyliberalistiske modernisering af den offentlige sektor. En tematik som i afhandlingen bliver belyst og diskuteret. I relation hertil bliver det konkluderet, at den målrationelitet, der karakteriserer den nyliberalistiske organiseringen af den offentlige sektor, spiller en væsentlig rolle i udviklingen af omsorgskrisen.

Med *det velduftende plejehjem*, tegner der sit et selvforvaltningsperspektiv, hvor arbejdet med råvarerne, maden og måltidet integreres som central del af en omsorgskultur. Den kriseforståelse og sociale fantasi, der kommer til udtryk i det empiriske materiale, vidner om et udfoldet samfundsmæssigt fornuftspotentiale. Afhandlingens egentlige problemformulering spørger i erkendelsen af denne paradigmekonfrontation: *Hvordan kan vi forestille os, at det organisationsprincip og samfundsmæssige fornuft, der er bundet til begreber som 'omsorgsrationalitet' og 'kunstsans i arbejdet', og symboliseret i visionen om det velduftende plejehjem, kan sætte sig igennem som et paradigmeskift i omsorgsarbejdet og omsorgskulturen? Er det overhovedet muligt i virkelighed, hvor effektivitetsfremmende målrationalelle styrings- og kontrollogikker griber om sig og tager karakter af at være uafvendelige strukturudviklingsprocesser?*

Med afsæt i denne problemformulering undersøges det, om Jürgen Habermas' teorier om systemkolonisering, kommunikativ handlen og deliberativt demokrati kan bibringe os nærmere et svar. Denne redegørelse og diskussion munder ud i en delkonklusion, der sætter spørgsmålstegn ved, om den parlamentariske orientering, der ligger i Habermas tilgang til sociale forandringsprocesser, vil kunne befordre et kursskifte, der ville give mulighed for at nye arbejds- og institutionsformer kan vokse frem. I forlængelse heraf redegøres der i afhandlingen for den tilgang til demokratiske forandringsprocesser, som rummes i den kritisk utopiske aktionsforskning. En forskningstilgang, der gennem etableringen af såkaldte sociale frirum, opfordrer de deltagende til skabelsen af fremtidsudkast med rod i den hele livssammenhæng. En tilgang hvor forskere og deltagere samarbejder om at udvikle virtuelle eller konkrete sociale eksperimenter i forestillingen om, at en ny samfundsmæssig fornuft kan etableres gennem eksemplets magt og gennem skabelse af offentlighed. Afslutningsvis konkluderes det, at en realisering af det alternative omsorgsrationalitet, og en tackling af omsorgskrisen, forudsætter, at der sættes gang i demokratiske sociale eksperimenter. Der foreslås i den forbindelse, at der skabes et omsorgskulturelt eksperimentarium, der kan danne basis for dannelsen af en ny omsorgskultur.

Summary

The delicious smelling nursing home

In search for a new food culture in public sector catering

With point of departure in a hypothesis, which propose that a continued organic conversion of public sector catering, besides the environmental gains, will contribute to a better working life and a healthier food, an action research process was launched in early 2003. The purpose was to further develop the concept of organic conversion through experiences with involvement and participation of personnel and the elderly in processes of change. A joint-venture with the municipality of Copenhagen resulted in a number of so-called *future creating workshops* and other arrangements. The group of participants was primarily personnel from four local nursing homes.

The empirical material from these workshops shows a severe criticism in relation to both the working life conditions and in relation to the aesthetic dimensions of the prevailing food culture. Unfortunately the joint-venture ceased and the action research project was reoriented. Through the establishment of an interdisciplinary forum of people working in and around the public sector catering and the public eldercare, an effort was launched in order to encircle how to tackle the crises in public catering and care. In this forum the vision of *the delicious smelling nursing home* was created and promoted in public.

In the first part of the dissertation light will be thrown on the modernisation of public sector catering. Through a critical reading of reports about the public sector catering the last 25 years, a number of central dynamic and rationalities will be encircled. In continuation of this, the concept of work will be discussed in its historical context. With an expanded concept of work, which emphasize that the life of human beings gets rich and versatile by virtue of rich and versatile work processes, the degrading effect of industrialism on work are being discussed. Scientific investigations and everyday experiences suggest that the implementation of *New Public Management* and *Total Quality Management* concepts is leading to a further degradation of work and an escalation of the crises.

With *the delicious smelling nursing home* a perspective of self-management and re-embedding of working tasks is taking shape. The comprehension of crises and the social imagination that finds expression in the empirical material indicates an un-unfolded social reason in public planning. The primary problem formulation takes its point of departure in the recognition of these contradictory rationali-

ties and asks: How can we envisage that the social reason which is illustrated and symbolized in the vision of *the delicious smelling nursing home* can be realised, when the social reality is dominated by a neoliberal management discourse?

The theories of Jürgen Habermas are being consulted in order to look for answers to the above question. Could his theoretical and normative concepts of *the colonization of life world by systems*, *communicative action* and *deliberative democracy* give us some fruitful clues and ideas?

In continuation of the discussion with Habermas it is concluded that his universalistic and deliberative orientations in combination with his lack of sympathy for the emancipative potentials of work do not create a breeding ground for the unfolding of new forms of institutions and work.

The *critical utopian action research* offers another approach to democratic innovation and social change, which will be investigated and discussed. Through the establishment of *social free spaces*, this approach encourages the participants to the development of *future drafts* in relation to the joint theme which relates to the participants *life context*. These *future drafts* are subject to a further development through dialogues and networking with experts and the public. The perspective is to create democratic social experiments and corresponding cultural learning processes.

It is concluded that the crises in public catering and care has to be tackled from a life context perspective through democratic social experiments.

Litteratur

- Adorno, Theodor W. og Ernst Bloch, (1990) *Den utopiske længsel – en radiosamtale med Horst Krüger*, Kontext nr.54, Politisk Revy, København
- Andersen, Jørn Erslev (1982) *Håb og utopi*, i Andersen, Jørn Erslev (red) *Ernst Bloch – en introduktion*, Modtryk, Århus
- Andersen, Niels Åkerstrøm (1995) *Selskabst forvaltning: forvaltningspolitikken og centralforvaltningens udvikling i Danmark fra 1900-1994*, Nyt fra samfundsvidenskaberne, København
- Arendt, Hannah (2005) *Menneskets vilkår*, Gyldendal, København
- Beck, Anne Marie og Jens Kofod (2003) *Fremtidens kost til ældre*, Fødevarer rapport 2003:18, Fødevaredirektoratet, København
- Beck, Anne Marie, Agnes Pedersen og Marianne Schroll (2005) *Undervægt og utilsigtet vægttab hos ældre på plejecentre og i hjemmepleje - problemer, der bør gøres noget ved*, Ugeskrift for Læger 2005;167(03):272
- Benhabib, Seyla (1986) *Critique, norm, and utopia: a study of the foundations of critical theory*, Columbia University Press, New York
- Bloch, Ernst (1982) *Anticiperet realitet*, i Andersen, Jørn Erslev (red.) *Ernst Bloch – en introduktion*, Modtryk, Århus
- Braverman, Harry (1974) *Labor and Monopoly Capital - the degradation of work in the twentieth century*, Monthly Review Press, New York.
- Braverman, Harry (1978) *Arbejde og monopolkapital*, Demos, København
- Bruselius-Jensen, Maria (2006) *Fremmer omlægning til økologisk kost sunde kostindtag hos brugerne i offentlig kostforplejning – resultater fra to undersøgelser*, Abstract og verbal præsentation ved Økologikongres 30-31 maj 2006, Odense
- Carleheden, Mikael (1993) *Utopien om et demokratisk samfund*, Social Kritik, nr. 24, København
- Christensen, Gudrun (1999) *Næring og nydelse i ernæringsoplysningen. Diskursiv regulering af mad- og spisevaner 1936-1985*. Tidsskriftet Antropologi nr. 39, København.
- Christiansen og El-Salanti (2001) *På fuldt blus*, Casa, København
- Clausen, Christian & Børge Lorentzen (1992) *Fra aktion til dialog*, i Clausen, Christian & Børge Lorentzen & Lauge Baungaard Rasmussen (red) *Deltagelse i teknologisk udvikling*, Fremad, København
- Cook Deborah (2004) *Adorno, Habermas, and the search for a rational society*, Routledge, London
- Dahl, Hanne Malene (2000) *Fra den store omsorg til den lille*, Grus nr.61, København
- Ejersbo, Niels og Carsten Greve (2005) *Moderniseringen af den offentlige sektor*, Børsens forlag, København

Elert Carsten & Michael Søgaard Jørgensen (1987) *Fremtidens slagteri: et hæfte om den fremtidige udvikling inden for slagteribranchen fra forskningsprojektet "Ny teknologi og slagterier"*, Nærings- og Nydelsesmiddelarbejder Forbundet.

Elle, Jens Christian (2006a) *Other Futures are Possible*, i Nielsen, Kurt Aaggard og Lennart Svensson (eds.) *Action Research and Interactive Research – Beyond practice and theory*, Shaker Publishing, Maastricht

Elle, Jens Christian (2006b) *Notat om økologisk forsyning*, Danmarks Fødevareforskning, *under produktion*.

Elling, Bo (2003) *Modernitetens miljøpolitik*, Roskilde Universitetscenter, Roskilde

Eskelinen, L. Hansen m.fl. (2004) *Frit valg – erfaringer med flere leverandører af personlig og praktisk hjælp*, AKF forlag, København

FOA (2004), *Sygefravær blandt FOA's medlemmer*, Foreningen Fag og Arbejde

Gabriel, Yiannis (1988) *Working lives in catering*, Routledge & Kegan Paul, London

Gees, Lis (2005) *Naturens betydning for aldres velvære*, Nordiske högskolan for folkhälsovetenskap, MPH 2005:40

Goodman, David & R. Rama (1987) *Socioeconomic and technological developments in the European catering industry*, FAST, Bruxelles

Gorz, Andre (1994) *Arbejdsbegrebet er ikke hvad det har været*, i Nielsen, Birger Steen (m.fl.), Erhvervs- og Voksenuddannelsesgruppen, Roskilde Universitetscenter, Roskilde

Greve, Carsten (2002) *Erfaringer med kontrakter I den offentlige sektor*, i Ejersbo & Greve (red) *Den offentlige sektor på kontrakt*, Børsen, København

Gustavsen, Björn (1992) *Dialogue and development: theory of communication, action research and the restructuring of working life*, van Gorcum, Assen

Gustavsen, Björn (2001) *Theory and Practice: The Mediating Discourse*, i Reason & Bradbury (eds.) *Handbook in Action Research - participative inquiry and practice*, Sage, London

Habermas, Jürgen (1985) *Den nya ööverskålligheten, Välfärdsstatens kris och de utopiska energiernas utmattning*, Ord&Bild nr.3/85, Stockholm

Habermas, Jürgen (1996) *Between Facts and Norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*, Polity Press, Cambridge

Habermas, Jürgen (TKH, 1996) *Teorien om den kommunikative handlen*, Aalborg Universitetsforlag, Aalborg

Hajer, Maarten A. (1995) *The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process*, Clarendon Press, Oxford

Haldrup, Michael (1997) *Hvor ligger Utopia? - kritik og Geografi*, i Löfgreen, A. & Moe, M. *Critical Perspectives on Society and Discipline: The Place of Society in High Modern Society; Papers from the Department of Geography - new series A no. 15*; University of Trondheim pp 13-34. I afhandlingen henviser sidehenvisningen til en printet udgave af artiklen.

Hansen, Else (1991) *Dengang lavede vi det hele selv: økonomapersonalets og Økonomaforeningens historie før 1960*, Økonomaforeningen, København

- Hansen, Else (1993) *Fra skånekost til menuvalg: økonomapersonalets og Økonomaforeningens historie fra 1960-1992*, Økonomaforeningen, Kbh.
- Harvey, David (2000) *Spaces of Hope*, Edinburgh University Press, Edinburgh
- Hegland, Tore Jacob (1994) *Fra de tusind blomster til en målrettet udvikling : en beskrivelse og analyse af forsøgs- og udviklingsarbejdets rolle inden for dansk social- og velfærds politik fra 1970'erne til 1990'erne*, ALFUFF : Arbejdsgruppen Arbejds- og Levemiljøer Forskningsenheden Differentieret Social Integration, Aalborg
- Hegland, Tore Jacob (2001) *Samfundsmæssige ændringsstrategier – via lokale forsøg/eksperimenter, analyseret på en socialpolitisk erfaringsgrund*, i Ingemann, Jan Holm (red) *Samfundets udviklingsafdeling: bæredygtig udvikling gennem eksperimenter*, Aalborg Universitetsforlag, Aalborg
- Helbak, Jan (2005) *Strukturreformen på plads!*, i Kritisk Debat, juni 2005, www.kritiskdebat.dk
- Helbak, Jan (2006) *Strukturreformen: Fra velfærdsstat til liberal forsikringsstat*, Internettidsskriftet Kontradoxa, www.modkraft.dk/magasiner.php?op=vis&artid=355&mid=2&highlight=helbak
- Henriksen, Jan-Olav og Arne Johan Vetelsen (2004) *Omsorgens etik*, Hans Reitzels forlag, København
- Holm, Lotte og Trine Iversen (1997) *Moderne madvaner*, Dansk Sociologi 4(8): 37-53.
- Honneth, Axel (1982) *Work and instrumental action*, New German Critique no. 26: 31-54
- Honneth, Axel (2003) *Behovet for anerkendelse*, Hans Reitzels forlag, København
- Horkheimer, Max m.fl. (1970) *Kritisk teori: en antologi over Frankfurter-skolen i filosofi og sociologi*, Gyldendal norsk forlag, Oslo
- Hvid, Helge og Niels Møller (1992) *Det udviklende arbejde*, Fremad, København.
- Husted, Mia & Ditte Tofteng (2006) *The Common Third*, i Nielsen, Kurt Aaggard og Lennart Svensson (eds.) *Action Research and Interactive Research – Beyond practice and theory*, Shaker Publishing, Maastricht
- Højlund, Holger og C. Højlund (2000) *Velfærdsparadoks og kommunikation*, Grus nr. 61: 18-39,
- Jacobsen, Michael Hviid (2003) *Ikke-Endnu - den ufuldkomne (u)virkelighed Om utopien i Baumans og Blochs samfundstænkning*, Social Kritik, nr. 87, København
- Jungk, Robert & Norbert Müllert (1989) *Håndbog i fremtidsværksteder*, Politisk Revy, København
- Jungk, Robert (1988) *Modets princip – et stridsskrift mod resignationen*, Politisk revy, København
- Klausen og Ståhlberg (red) (1998) *New Public Management i Norden*, Odense Universitetsforlag, Viborg
- Kofod, Jens (2000) *Du er dem du spiser med*, Fødevaredirektoratet, København
- Kristensen, Niels Heine m.fl. (2002) *Anvendelse af økologiske fødevarer i kommuner og amter*, Fødevaredirektoratet
- Kryger, Pia & Anne Thelse Olsen (1987) *Rammer for storkøkkenproduktion i offentligt og privat regi*, Institut for miljø, teknologi og samfund, Roskilde Universitetscenter, Roskilde

Kryger, Pia (1989) *Fremtidige opgaver på forplejningsområdet*, afsluttende rapport fra teknologivurderingsprojektet "Storkøkkener, kostforplejning, ny teknologi", Teksam-forlaget, Roskilde Universitetscenter, Roskilde

la Cour, Anders og Holger Højlund (2001) *Den fleksible hjemmehjælper*, Social Kritik nr.76, København.

Larsen, Mihail & Ole Thyssen (1981) *Den frie tanke*, Gyldendals bogklub, København

Lasch, Christopher (1995) *Eliternes oprør - og forræderiet mod demokratiet*, Hovedland, Århus

Levnedsmiddelstyrelsen (1997) *Offentlig kostforplejning i Danmark*, Betænkning fra udvalget om offentlig kostforplejning, Fødevaredirektoratet

Loftager, Jørn (2004) *Den liberale velfærdsstat under pres*, i Erik Christensen (red.) *Velfærd på vildspor - modsigelser i velfærdssamfundet*, Frydenlund, København

Lupton; Deborah (1998) *Food, the body and the self*, Sage, London

Mathiesen, Thomas (1971) *Det uferdige* - bidrag til politisk aksjonsteori, Pax, Oslo

Mikkelsen, Bent Eberg, Thomas Pedersen og Katrine Therkildsen (2004) *Meget mere end økologi, En undersøgelse af bevæggrunde og effekter i forbindelse med økologiske omlægningsprojekter i daginstitutioner i kommunerne*, Danmarks Fødevareforskning

Mortensen, John (1997) *En kritisk teori om offentlighed og medier*, i K. Weber m.fl., *Modet til fremtiden - inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde

Negt, Oskar (1985) *Det levende arbejde - den stjålne tid: de politiske og kulturelle sider af kampen for nedsat arbejdstid*, Politisk revy, København

Negt, Oskar (1994) *Hvad skal en arbejder vide for at finde sig til rette i verden idag?* i Nielsen m.fl., red: *Arbejde og subjektivitet*, Roskilde: EVU-gruppen, Roskilde Universitetscenter

Negt, Oskar (1997) *Globalisering, ekspropriation og det moderne problem om "conditio Humana"*, forelæsning i anledning af Oskar negts udnævnelse til Æresdoktor ved Roskilde Universitetscenter

Negt, Oskar og Kluge, Alexander (1974) *Offentlighed og erfaring*, Nordisk Sommeruniversitet

Nielsen, Birger Steen (1997) *Det eksemplariske princip*, i K. Weber m.fl., *Modet til fremtiden - inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde

Nielsen, Birger Steen og Kurt Aagaard Nielsen (1999) *Arbejde og Kunstsans*, Tidsskrift for Arbejdsliv, nr.4 s.9-26. Citeringerne i afhandlingen relaterer sig til internetudgaven af artiklen. Den kan ses på adressen: <http://www.nyt-om-arbejdsliv.dk/2artikel.aspx?itemID=23>

Nielsen, Birger Steen og Kurt Aagaard Nielsen (2006a) *Methodologies in Action Research*, i Nielsen, Kurt Aagaard og Lennart Svensson (eds.) *Action Research and Interactive Research – Beyond practice and theory*, Shaker Publishing, Maastricht

Nielsen, Birger Steen og Kurt Aagaard Nielsen (2006b) *En menneskelig natur - Aktionsforskning for bæredygtighed og politisk kultur*, Frydenlund, København

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (1999) *Demokrati som læreproces. Industri & Lykke: Et år med Dyndspringeren*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde

Nielsen, Henrik Kaare (1997) *Demokrati og offentlighed*, i K. Weber m.fl., *Modet til fremtiden - inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde

Nielsen, Henrik Kaare (2001) *Kritisk teori og samtidsanalyse*, Aarhus Universitetsforlag, Århus

Nielsen, Kurt Aagaard (1996) *Arbejdets sociale orientering*, Forlaget sociologi, København

Nielsen, Kurt Aagaard (1997) *Ekspertkultur og orienteringsusikkerhed*, i K. Weber m.fl., udg.: *Modet til fremtiden - inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde

Nielsen, Kurt Aagaard (2001a) *At frisætte subjektivitet*, Nordisk Udkast. Særnummer om metoder. Forlaget Nordisk Udkast. Nr. 1.

Nielsen, Kurt Aagaard (2001b) *Ekperimentelle metoder og aktionsforskning - om sociale eksperimenter og aktionsforskning som kvalitativ metode* i Pedersen, Kirsten Bransholm og Lise Drewes Nielsen (red.) *Kvalitative metoder - fra metateori til markarbejde*, Roskilde Universitetsforlag

Nielsen, Kurt Aagaard og Lennart Svensson (2006) *How to Learn Action Research*, in Aagaard Nielsen, Kurt og Lennart Svensson (eds.) *Action Research and Interactive Research – Beyond Practice and Theory*, Shaker Publishing, Maastricht

Nielsen, Peter (2004) *Den samfundsøkonomiske konsensus*, I Christensen, E, (ed.) (2004) *Velfærd på vildspor – modsigelser i velfærdssamfundet*, Frydenlund, København

Nielsen, Peter (2006) *Nyliberalismen i det danske velfærdssamfund*, Research Paper no. 3/06, Institut for samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, Roskilde Universitetscenter, Roskilde

Olsén, Peter; Nielsen, Birger Steen; Kurt Aagaard Nielsen (2003) *Demokrati og bæredygtighed*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde

Petersen, Jan (2000) *Hvad er rationalitet?*, Samfundslitteratur, Frederiksberg

Petersen, Lone & Marianne Schmidt (2003) *Projekt Falles Sprog -Et forsøg på styring gennem ensretning i hjemmeplejen*, Akademisk Forlag, København

Pierson, Christopher (1991) *Beyond the welfare state? - the new political economy of welfare*, Polity Press, Cambridge

Prætorius, Nadja U. (2004) *Livet som undtagelsestilstand*, Psyke&Logos, årg. 25, nr. 2. Psykologisk Laboratorium, Københavns Universitet, København

Rasborg, Klaus (1988) *Samfundskritik og normativitet: med udgangspunkt*, i J. Habermas' kommunikationsteoretiske reformulering af fornuftsbegrebet, Rhodos, København

Rasmussen, Palle (1997) *Arbejde, kultur og frigørelse – Oskar Negt bidrag*, i Weber, m.fl. (red.) *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde

Reason Peter & Hilary Bradbury (2001) *Introduction: inquiry and Participation in search of a World Worthy of Human Aspiration*, i Reason & Bradbury (eds.) *Handbook in Action Research - participative inquiry and practice*, Sage, London

Rosenberg, Göran (2003) *Pligten, profitten og kunsten at være et menneske*, Tiderne skifter, Viborg

Sennett, Richard (1999) *Det fleksible menneske: eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*, Hovedland, Højbjerg

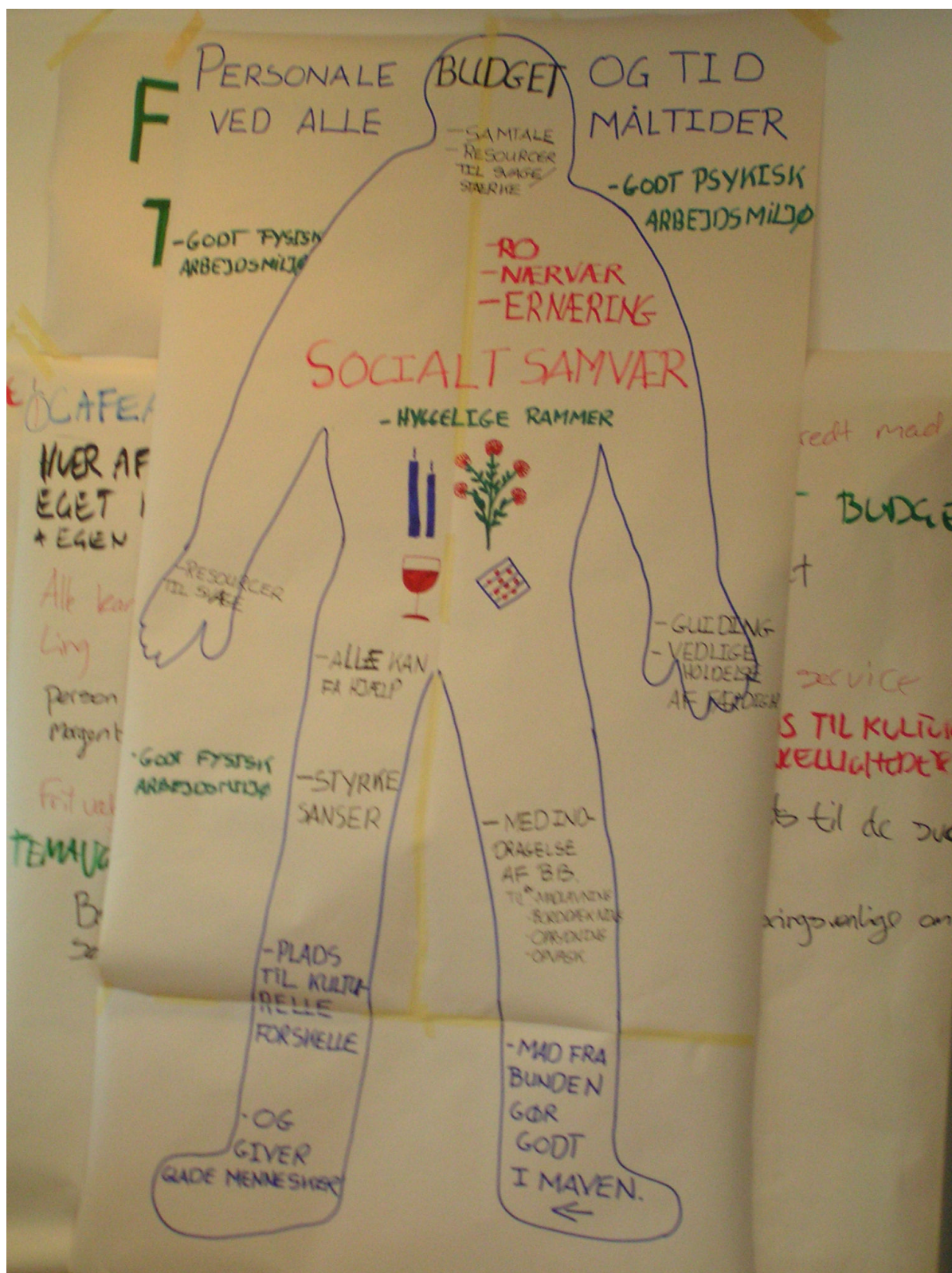
- Sennett, Richard (2003) *Respekt - i en verden af ulighed*, Hovedland, Højbjerg
- Skjervheim, Hans (1976) *Deltakar og tilskodar – og andre essays*, Tanum-Norli, Oslo
- Skjervheim, Hans (1973) *Indledning til* Jürgen Habermas (1973) *Legitimationsproblemer i senkapitalismen*, Fremad, København
- Slagsvold, Britt (1999) *Kvalitet og kontekst*, i Thorsen & Wærness (red.) i *Blir omsorgen borte?*, Ad Notam Gyldendal, Oslo
- SLI (1984) *Oplæg om forplejningspolitik*, Statens Levnedsmiddelinstitut, Ernæringsenheden
- Solkær, Henrik (1995) *Hvem er fremtidens cateringsproducenter? - en strukturanalyse af cateringbranchen*, Storkøkkencentret, Levnedsmiddelstyrelsen
- Svensson, M og PG Edebalk (2001) *90-talets anbuds konkurrence i ældreomsorgen – några utvecklingstendenser*, IHE Arbetsrapport, Lund
- Trolle, Ellen m.fl. (1996) *Cateringprodukter: ønsker fra ledere, ansatte og brugere samt erfaringer fra produktudvikling*, Storkøkkencentret, Levnedsmiddelstyrelsen
- Vabø, Mia (2005) *New Public Management i nordisk eldreomsorg – hva forskes det på?*, I Szebehely, M. (red.): *Äldreomsorgsforskning i Norden. En kunnskapsöversikt*. TemaNord 2005:508. København: Nordisk Ministerråd, s. 73-113
- Velfærdskommissionen (2004) *Fremtidens velfærd kommer ikke af sig selv*, http://www.velfaerd.dk/fileadmin/template/main/files/udgivelser/Endelig_Analyserapport_Elektronisk_udgave.pdf
- Weber, Kirsten m.fl. (1997) *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oskar Negt*, i Weber, m.fl. (red.) *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oskar Negt*; Roskilde Universitetsforlag, Roskilde
- Wærness, Kari (1999) *omsorg, omsorgsarbeid og omsorgsrasjonalitet*, i Thorsen & Wærness (red.) i *Blir omsorgen borte?*, Ad Notam Gyldendal, Oslo
- Wærness, Kari (1999b) *Kan travlhet skape grusomhet i den offentlige omsorgstjenesten?*, i Thorsen & Wærness (red.) i *Blir omsorgen borte?*, Ad Notam Gyldendal, Oslo
- Økonomaforeningen (1999) *Fødevarepolitik*, <http://www.kost.dk/forbund/politik/fodevare>
- Økonomaforeningen (2006) *Ny teknologi – valget er dit*
- ØkoXpress (2005) *Pastinak-næser og højt humør*, ØkoXpress nr. 4 for plejehjem, Miljøkontrollen i København

Bilag

Bilag 1 Lauras køkken

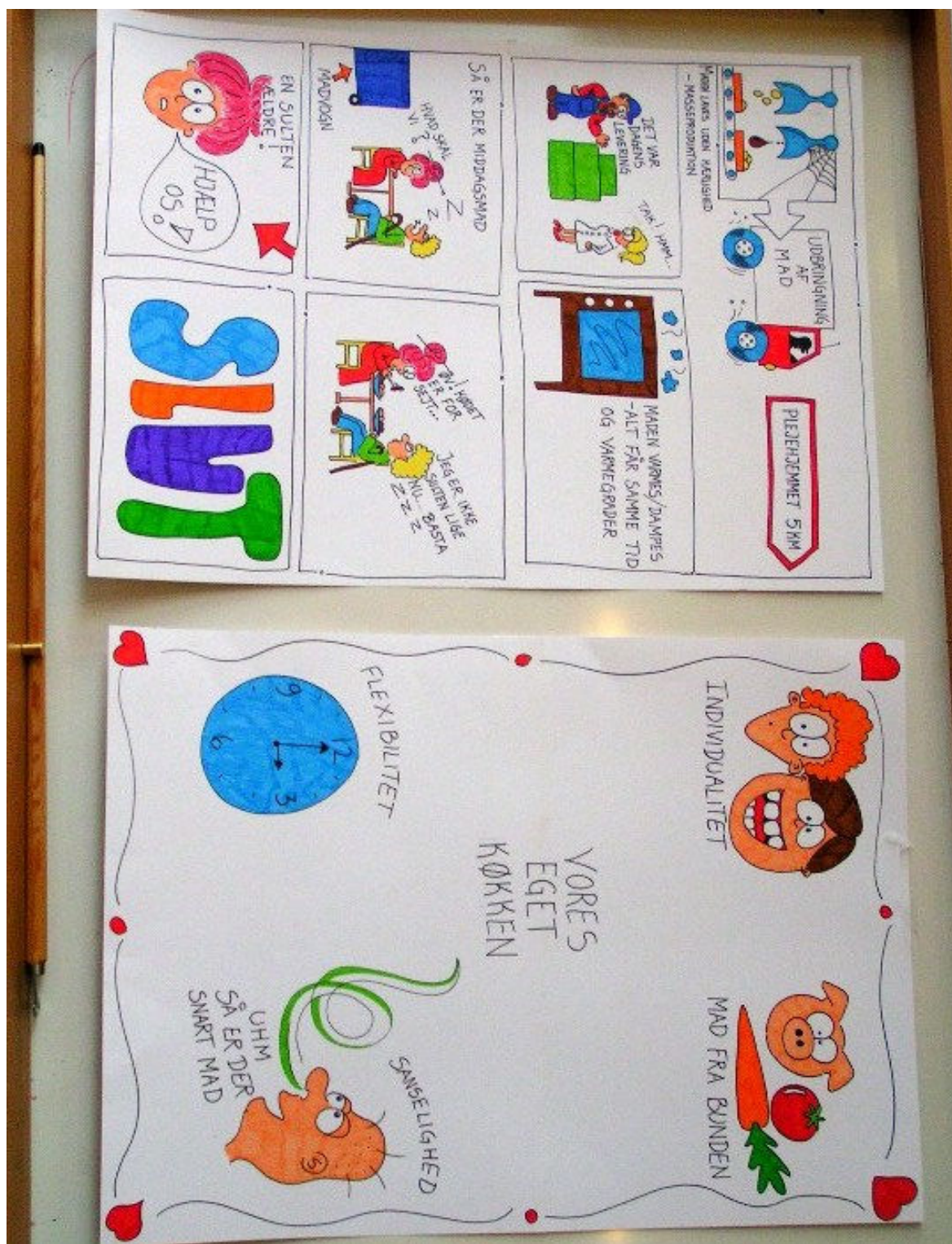
Bilag 2: Det hele menneske

Bilag 3: Cafe Bomi. Præsentation på workshop

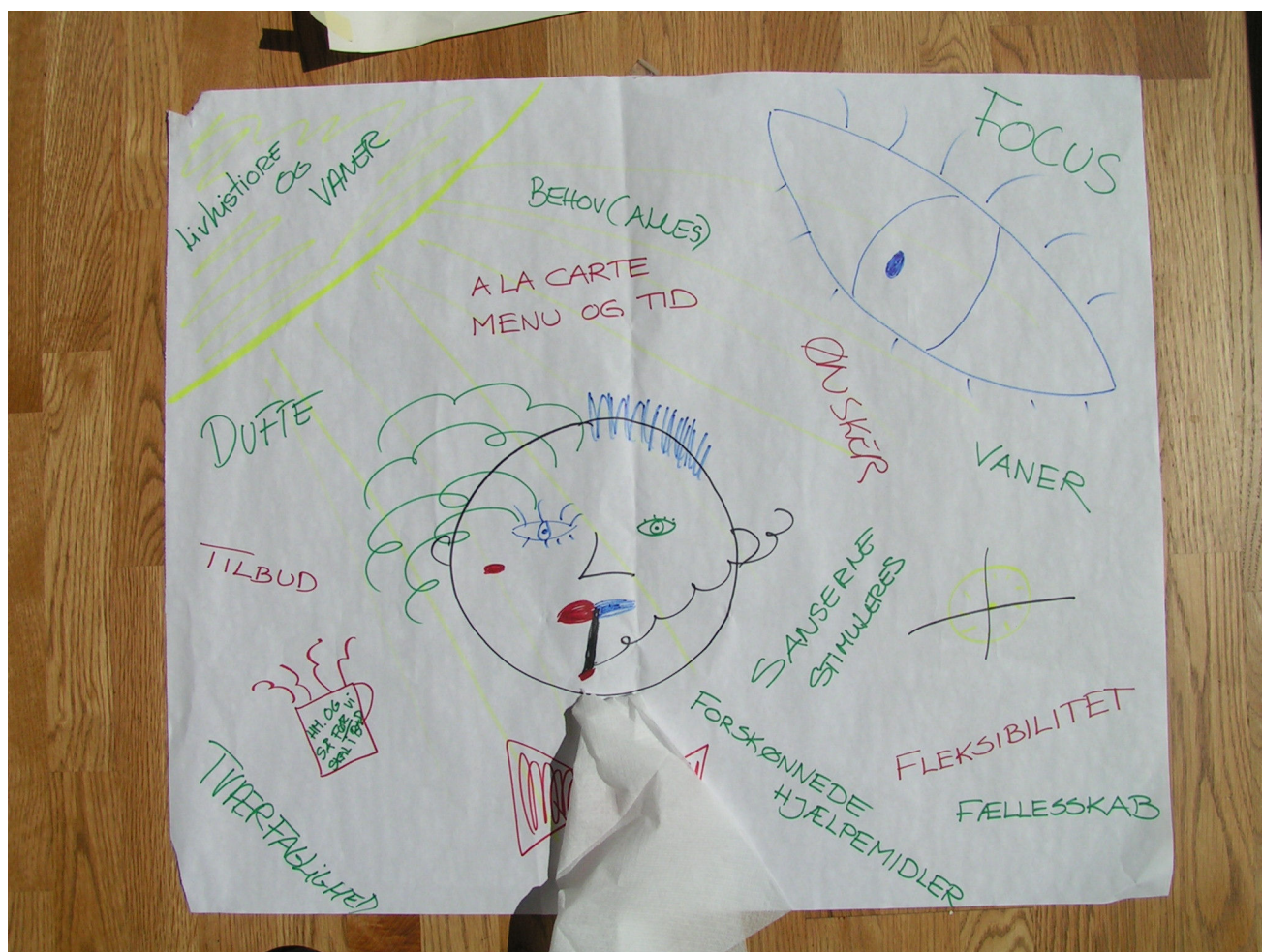

Bilag 4: Vores eget køkken. Præsentation på workshop

Bilag 5: 'Kritikbilleder' opføres på fremtidsværksted. Synkronmadning og det hektiske måltid.

Bilag 6: Fokus på den ældre

Suppleringskrift

Af den foreløbige indstilling af undertegnede afhandling fremgår det at man fra bedømmelsesudvalgets side anmoder om en supplerende skrivelse, der *'ved hjælp af protokoller o.l. fra de gennemførte fremtidsværksteder og workshops', redegør for 'samspillet mellem deltagerne indbyrdes samt mellem deltagerne og Jens Chr. Elle. Her tænkes på metodernes betydning for aktionsforskningens fokus og for de kundskaber, erfaringer og intentioner, der udtrykkes og udvikles i forløbet.'*

Med andre ord skal der redegøres grundigere for den interaktion, som udfoldede sig i de forskellige arenaer, der blev etableret igennem aktionsforskningsprocessen. Afhandlingen skal vægte det processuelle højere end tilfældet er. Denne redegørelse skal hentes ud af det empiriske materiale. Herudover ligger der i spørgsmålet et ønske om at jeg i denne forbindelse reflekterer over hvilken rolle metoderne har haft for de produkter og det fokus, der efterfølgende udviklede sig. Disse to dimensioner vil jeg nedenfor arbejde mig ind på i den omvendte rækkefølge. Jeg starter således med at diskutere metodernes indlejrede normativitet og betydning for arten af de søgeprocesser der sat i gang. Herefter tager jeg fat på spørgsmålet om interaktionen i de forskellige værkstedssammenhænge.

1. Social fantasi og immanent kritik

Når det i den *foreløbige indstilling*, efterlyses en redegørelse for og refleksion over *'metodernes betydning for aktionsforskningens fokus og for de kundskaber, erfaringer og intentioner, der udtrykkes og udvikles i forløbet'* tolker jeg det umiddelbart som et spørgsmål om mere tydeligt at redegøre for den normativitet der immanent er indlejret i metoderne og hvordan den har *'formet'* aktionsforskningsforløbets handlingsdimensioner. Jeg har i den forbindelse også forstået at der som baggrund for denne formulering ligger et ønske om en diskussion af hvilken gyldighed de producerede fremtidsudkast har i forhold til de deltagendes livsverden og dermed også i forhold til den i afhandlingen efterfølgende teoretiske diskussion af vilkårene for samfundsmæssige forandringsprocesser.

Den første del af aktionsforskningsprocessen havde sit fundament i afholdelse af fremtidsværksteder for plejehjemmets ansatte og beboere. Jeg har i afhandlingen af flere omgange redegjort for og reflekteret over sammenhængen mellem den tematisering, der dannede udgangspunkt for fremtidsværkstederne og den forandringskontekst som aktionsforskningsprojektet var koblet til (den økologiske omlægningsproces) (side 14, 195, 216-217). Grundlæggende har det handlet om at give mulig-

hed for at deltagerne kunne forme fælles ønskeforestillinger om fremtidens madkultur, som afsæt for at den forestående økologiske omlægningsproces kunne befrugtes med ideer og initiativer. Ideer og initiativer der igennem de økologiske omlægningskurser kunne gennemarbejdes og afprøves. Og som sådan befordre en indtænkning af den økologiske omlægning i en mere omfattende mad- og måltidskulturel forandringsproces med henblik på både at kunne rodfæste økologien og skabe et bedre plejehjem for ansatte og beboere.

Da jeg i sin tid foreslog mine samarbejdspartnere at gennemføre fremtidsværksteder hang det dels sammen med det forhold at dette metodegreb er en indarbejdet del af den forskertradition jeg har orienteret mig imod, hvorimod jeg ikke har de samme erfaringer med at afholde søgekonferencer, dialogværksteder, cafedialoger og hvad disse værktøjer ellers hedder. Dels fordi jeg mener at fremtidsværkstedet som metode grundlæggende imødekommer kravene til et socialt frirum, som de er beskrevet i afhandlingen. (s. 193-197) Et socialt frirum der i sin *opfordringsstruktur* fremmer udfoldelsen af social fantasi i kollektive gestalter. Det er denne udfoldelse af social fantasi omkring skabelsen af konkrete utopier jeg vil fokusere min diskussion omkring. For det forekommer mig at det er relationen mellem deltagernes individuelle livsverdener og -ønsker og de konkrete utopier og forestillinger, der skabes gennem fremtidsværkstedet og de andre former for workshops, som bedømmelsesudvalget ønsker belyst fra handle- og gyldighedsperspektiv.

Det skal i den forbindelse understreges at det er i min interesse som aktionsforsker at fremme udviklingen af demokratiske institutioner og handleformer, et perspektiv der både afspejler sig i selve metodevalget og som oftest også kommer til udtryk i de producerede fremtidsudkast. Denne normativitet i forskningen ser jeg i denne forbindelse ingen grund til her at forsvare, da jeg formoder at det ikke er her problemet ligger. Se side 208-215 i afhandlingen for en diskussion af normativitet i (aktions)forskningen. Som sagt handler kritikken måske i højere grad om at jeg skal reflektere over hvilken betydning den kritisk-utopiske orientering i metodevalget har for de producerede udkast og handlingsperspektiver og i den forbindelse kritisk forholde mig til om metoderne i sig selv og min måde at bruge dem i processen har skabt et handlingsperspektiv som de deltagende kan identificere som deres.

Når jeg bringer fremtidsværkstedet på banen bringer jeg samtidig en normativitet med ind i aktionsforskningsprocessen, i det denne arbejdsmåde sætter det anticiperende og transcenderende i centrum for sociale handling. Det handler om udfoldelse af social fantasi i de forandringsudkast som fremtidsværkstedet med sin særegne opfordringsstruktur er befordrende for. Forandringsudkast der pga. af de brede tematiseringer, faseinddelingen og spillereglerne i fremtidsværkstedet som oftest giver sig udslag i kritiske fremtidsudkast. Udkast som i sin pointering af nye sammenhænge og organisati-

onsmåder peger ud over den herskende realitet, og de logiske modsigelser i dennes selvforståelse. (immanent kritik)

At processen i et fremtidsværksted således orienterer sig mod skabelsen af konkrete utopier, kalder undervejs i processen på kommentarer fra deltagerkredsen i forhold til hvor svært de har ved at se, hvordan disse utopier og deres enkelte elementer overhovedet vil være i stand til lade sig realisere som ny virkelighed. I forhold til sådanne frustrationer har jeg som aktionsforsker og værkstedsleder fundet det vigtigt at understrege at jeg ikke forestiller mig at alle de fremtidsudkast der er under dannelse vil blive realiseret uden videre. Samtidig har jeg understreget at denne arbejdsmetode giver mulighed for at udvikle originale ideer som bestemt har muligheden for at befrugte de forandringsprojekter som efterfølger fremtidsværkstedet.

Deltagerne har i de efterfølgende møder jeg havde med dem, enstemmigt givet udtryk for at det havde været en god oplevelse og flere sagde at de følte sig ”helt høje” bagefter. Det lyder jo meget godt, men jeg fornemmer at der til denne observation kan knyttes en kritik, der sigter på at koble denne begejstring sammen med en form for forførelse. Forførelser er som oftest kendetegnet ved en intens hengivelse til oplevelsestrangen og lysten, og forførelsen efterlader før eller senere én tilbage i den virkelighed man kom fra med enten nye erfaringer og ny selvtillid eller med en følelse af at have været i en andens vold.

I relation til de konkrete aktionsforskningsprojekt, mener jeg det er helt forkert at tale om forførelser, eller nogen anden form for manipulerende omgang med deltagerkredsen, i tilknytning til såvel temaet som metoderne. Oplevelsen af at få mulighed for at udforme konkrete udkast til ønskelige fremtider, og fornemme disses æstetiske, demokratiske og moralske kvaliteter er ikke blot en oplevelse. Det er også nøglen til at forstå den virkelighed man lever og arbejder i til dagligt. Det er nøglen til at deltagerkredsen overhovedet at kunne udøve den immanente kritik der er så central for aktionsforskningen (Eikeland, 2006). At få muligheden for – i et virtuelt rum - at rammesætte sit liv på en mere eller mindre radikal anderledes facon kalder som oftest på begejstring. Deltagerne føler sig ”helt høje” fordi de gennem en anticiperet realitet som et vellykket fremtidsværksted fremkalder rent faktisk får en form for erfaringer med et mere sammenhængende og meningsfyldt hverdagsliv.

I denne forbindelse er det selvfølgelig helt afgørende at disse sociale frirum etableres henover det efterfølgende forløb på en måde så der skabes et frugtbart spændingsfelt mellem hverdagsliv og hverdagsbevidsthed på den ene side og det sociale frirum og den sociale fantasi på den anden side. Hvis ikke uddør den energi og det engagement der vækkes på et fremtidsværksted. For som deltagerne også forklarede til mig når vi talte om deres oplevelser på fremtidsværkstedet var erfaringen med, hvor svært det havde været at holde dampen oppe i favntaget med hverdagens realitetstvang. Jeg har i afhandlingen gjort rede for betydningen af at denne sociale fantasi forsat kan stimuleres og

udvikles gennem en mere kontinuerlig etablering af sociale frirum (side 20, 192). Jeg har også diskuteret nødvendigheden af at de konkrete planer og ideer bliver genstand for dialog med offentligheden, for derved at kvalificere dem inden de forsøges at gøre sig gældende som en horisont for konkrete handlinger. (side 202-204). Disse dimensioner finder jeg belyst i afhandlingen.

At bedrive kritisk-utopisk aktionsforskning handler for mig om at skabe betingelser for at mennesker får mulighed for at udfolde deres sociale fantasi i kollektive fremtidsudkast og sammen gennemarbejde disse fremtidsudkast så de bliver i stand til at udfordre de herskende rationalitetsformer og organisationsmåder i den organisation, der danner rammen for tematiseringen. Skal dette lykkes i en konkret arbejdsammenhæng, som f.eks. et plejehjem kræver det tid og rum for lære- og udviklingsprocesser. Først skal der udvikles ønskemættede fremtidsudkast, herefter skal der skabes robuste konkrete utopier, hvorefter der skal skabes dialoger med systemets repræsentanter om forsøgsprojekter og endelige skal konkrete forsøg igangsættes. Som udgangspunkt forestillede jeg mig at det økologiske omlægningsprojekt kunne danne ramme for en sådan proces. Jeg forestillede mig at (nogle af) deltagernes fremtidsudkast via en fælles gennemarbejdning kunne omsættes til konkret forsøgsvirksomhed i forbindelse med den økologiske omlægning. At det i det konkrete tilfælde ikke ville lade sig realisere skal jeg ikke komme mere ind på her. Jeg vil derimod reflektere over om fremtidsværkstedet med dets anticiperende og transcenderende sigte ikke har det med at dyrke forandringsperspektiver der 'skyder over målet'. Genkalder vi os henvisningen til Ernst Bloch på side 190 i afhandlingen så har som sagt foreslået at: »man (er) nød til at skyde over målet for at ramme det« Med det mener kan kort og godt at hvis man ikke formår at producere og reproducere en (bevægelig) utopisk horisont for sit virke vil man blive begrænset af fakticiteten, af den herskende realitetsmagt.

Det emancipatoriske sigte med udviklingen af fremtidsværkstedet har været at give borgerne og medarbejderne mulighed for at overvinde trægheden i forestillingskraften. Skal de nuværende natur- og samfundsmæssige kriser overvindes demokratisk og bæredygtigt kræver det som et centralt element at menneskers sociale fantasievne udvikles i individuelle og kollektive former, og bliver omsat til konkret eksperimenteren og dannelsen af offentligheder. Dette perspektiv har jeg diskuteret i afhandlingens kapitel 8. Spørgsmålet her er om dette emancipatoriske sigte som ligger i den kritisk-utopiske aktionsforskning og som befordres af fremtidsværkstedet har tendenser til at 'ville for meget' i den sociale virkelighed den opfordrer deltagerne til at bringe i bevægelse. Er der reelt for langt mellem den ønske-virkelighed, der produceres på et fremtidsværksted og de konkrete muligheder for forandring der eksisterer i en moderne gennemsegmenteret og -kontrolleret arbejdsliv i den offentlige servicesektor?

Nej det tror jeg generelt ikke der er. For det første er fremtidsværkstedet jo netop udstyret med en 'virkeliggørelsesfase' som sætter fokus på at finde handlingsmuligheder i utopiske udkast. Selvom der 'skydes over målet' forsøges det i denne fase at finde ind til de elementer af utopien der mere eller mindre direkte korresponderer med eksisterende tendenser og muligheder. Ser vi på de konkrete fremtidsværksteder udtrykker de forskellige fremtidsudkast nogle forholdsvis konkrete og i og for sig beskedne ønsker om organisatoriske forandringer, der giver mere plads til at brugerne, deres pårørende og de ansatte kan udforme rammerne om måltidet. Jeg har i andre sammenhænge været ude for at værkstedsdeltagerne tager opfordringen til at forestille sig "at al kan lade sig gøre" og at "virkeligheden er sat ude af kraft" meget bogstaveligt og straks bevæger sig ud i fantasier om at solsystemets planeter for fremtiden vil have omdrejningspunkt i lige deres organisation og dens slags abstrakte utopier.

De temaer som kom frem i forbindelse med 'fremtidens tallerken' mener jeg udmærket kunne have fungeret som horisont for konkrete lære og udviklingsprocesser i forbindelse med de økologiske omlægningskurser. Som resultat af denne proces kunne jeg nemt forestille mig at der blev sat en række forsøg i gang i forbindelse med den ny økologiske virkelighed. Forsøg der i bredere forstand sigtede på at forandre institutionernes mad- og måltidskultur mod det bedre. Det kunne også tænkes at arbejdet med de konkrete utopier og den immanente kritik af den eksisterende virkelighed der kommer til udtryk heri, kunne danne udgangspunkt for dannelsen af fagoffentligheder, hvor erfaringer og forestilling kan brydes og befrugte hinanden.

Som kritisk tænkende aktionsforsker interesserer man sig for hvordan forskellige rationalistformer i det moderne samfund er henholdsvis hæmmende og befordrende for en demokratisk og bæredygtig menneskelig udfoldelse. Ens metodevalg som aktionsforsker tror jeg hænger snævert sammen med om man som forsker har et pragmatisk eller et kritisk perspektiv på sociale forandringsprocesser. I et rent pragmatisk perspektiv handler det om at på mest fornuftige måde, med direkte relation til deltagerne interesser, at få koordineret handlingerne og skabt en forandring eller løst et problem. I et rent kritisk perspektiv handler det om at skærpe opmærksomheden omkring de modsigelser og modsætninger, der hersker i den organisation eller sociale sammenhæng deltagerne er forbundet til og udfordre organisationen på mere grundliggende vis. Rummer den kritiske tilgang tillige en utopisk arbejdsmåde skabes der både grundlag for en mere transcenderende kritik og en mere transcenderende alternativer.

Det er ikke muligt og rimeligt at trække en hård grænse mellem et pragmatisk og et kritisk perspektiv for sådanne processer. Der er nok nærmere tale om et kontinuum. I den rent pragmatiske ende handler det om at skabe konkrete resultater med indretninger og organisationsformer der løser et problem og fungerer nu og her. I et rent kritisk perspektiv vil handlingsperspektivet været optaget af en grundlæggende problematisering af de rationalitetsformer og det magtspil som præger den virke-

lighed som deltagerne står midt i. Selvom der er tale om et kontinuum mellem i den ene ende et pragmatisk og i den anden ende et kritisk perspektiv er der også kategoriforskelle mellem en kritisk og en pragmatisk erkendelsesteori. Hos Habermas er dialogen og tænkningen i konstruerede arenaer knyttet til den rene fornuftsbaserede handlingskoordinering. En pragmatisk øvelse, der handler om at nå frem til og gøre det fornuftige. I et kritisk erkendelsesperspektiv er det ikke folks umiddelbare interesser og den fornuftsbaserede handlingskoordinering der er i centrum, men en søgen efter fælles forestillinger og udkast der er mere grænseoverskridende og som også dyrker de mere æstetiske og affektive sider at sagen.

Hannah Arendt henviser til det sted i Kants *kritik af dommekraften*, hvor han taler om nødvendigheden af at få opmærksomhed på evnen til at udøve en udvidet form for bevidsthed (enlarged mentality) så man bliver i stand til at 'think in the place of everybody else'. (1968:220) Der er tale om en anticeret form for kommunikation med andre, der har øje for helhedens reproduktion, og som derfor må frigøre sig fra enkeltindividernes private forhold og interesser. Nu skal Arendt eller for den sags skyld Kant ikke tages til indtægt for en utopisk orientering i deres tænkning, men det forekommer mig, at skal de fælles betingelser og muligheder identificeres og en udvidet bevidsthed opøves, kræver det mere end blot fornuftsbaseret handlingskoordinering, nemlig at der arbejdes med fremtidsbilleder

Fremtidsværkstedet er et metodisk godt redskab for at fremdyrke mere helhedsorienterede alternativer og fokusere på, hvordan der konkret kan tages favntag med disse udfordringer. Som kritisk-utopisk orienteret aktionsforsker ser jeg det som en dyd at være med til at skabe betingelserne for udformningen og kvalificeringen af kritisk og utopiske fremtidsudkast der sigter mod øget demokratisering af den samfundsmæssige planlægning. Valget er fremtidsværkstedet som metode er et element heri, men det er ikke det samme som at det er forskerens subjektive forestillinger om nye helheder der skal forløses igennem arbejdet i fremtidsværkstedet.

I forbindelse med gennemførelsen af fremtidsværksteder og lignende metoder til procesinitiering er forskerens rolle at være garant for metoderne og processen, og dermed lade deltagerne kritikker og utopier komme til orde og i samspil. Protokollerne fra de konkrete fremtidsværksteder afspejler deltagerne deltagelse på det indholdsmæssige plan. De fremtidsudkast, der rummes i disse protokoller er et resultat af den immanent kritiske arbejdsmetode, procesledelsen, de brede tematiseringer, samt deltagerne engagement og ikke mindst ønsker til deres (arbejds)liv. Fremtidsudkastene er både stærkt kritiske og meget pragmatisk i deres udtryk ligesom de rummer indre modsigelser. Modsigelser der blandt andet afspejler at den mangfoldighed af erfaringer og værdier som rummes i deltagerkredsen.

Gyldigheden af disse fremtidsudkast såvel som aktionsforskningsprocessens slutprodukter skal ikke vurderes ud fra eksistensen af fuldstændig overensstemmelse mellem det deltagende individs livsverdensbaserede orienteringer og de fælles produkter. Validiteten i en sådan aktionsforskningsproces afhænger i første omgang om den har været åben og transparent for deltagerne og om den diskurs-etik som er forbundet med aktionsforskerens metodiske tilgang i det store og hele er fulgt. I anden omgang skal validiteten af aktionsforskningsprocessens 'produkter' vurderes i forhold til om de har været befordrende for at 'noget' er blevet sat i gang. I forbindelse med *det velduftende plejehjem*, der tegnede aktionsforskningsprojektets 'endelige' perspektiv, knytter en vurdering af projektets validitet sig til om det utopiske perspektiv lever videre i en eller anden form. På nuværende har aktionsforskningsprocessen ikke fået denne betydning. Den har forhåbentlig vis været med til at spore en mere kritisk og konstruktiv tænkning omkring sammenhængen mellem mad og omsorg i dagens ældreinstitutioner. Som jeg skriver afslutningsvist i nærværende afhandling så forestiller jeg mig at arbejde videre af spor som er blevet anlagt i aktionsforskningsprojektet, hvorfor en endelig validitetsvurdering må afvente om den kommende proces vil befordre dannelse af en kritisk og skabende former for offentligheder.

Selvfølge kan validitetsvurderinger foretages i forhold til spørgsmålet om det der kom frem undervejs også var det der blev sagt. Om mine tolkninger er i overensstemmelse med deltagernes konkrete ytringer og tilkendegivelser. Dette og andet vil jeg diskutere nedenfor.

2. Sceniske rekonstruktioner og metodeproblemer

Den anden del af bedømmelsesudvalgets kritik synes at centrerer sig omkring det samspil som udfoldede sig i de forskellige værksteder og workshops. I de rekonstruktioner jeg har foretaget i afhandlingens kapitel 1, er deltagernes erfaringer, roller og samspil underbelyst. Med andre ord kan der gøres mere ud af at få rekonstrueret forløbet mere scenisk end det har været forsøgt. Det mener jeg er en vedkommende kritik som jeg nu vil forholde mig til.

Med hensyn til fremtidsværkstederne så afspejler protokollerne nøjagtigt, hvad der i forløbet blev skrevet på vægviserne. Når det gælder de præsentationer, som undervejs blev leveret mundtligt at deltagerne så er de til dels opfanget ved hjælp af de notater som værkstedets referent formår at opfange og nedskrive. Protokollen er på denne led et råmateriale, hvis opgave det er at opfange og fastholde hvad der er kommet frem under forløbet. En værkstedsprotokol opfanger derimod ikke atmosfæren på værkstedet, deltagernes attituder samt det samspil som foregår i grupperne. En be-

skrivelse af disse dimensioner kræver at der mobiliseres en særlig opmærksomhed i forhold til at opfangе dette samspil. Man kunne forestille sig at der i de enkelte grupper og i plenumarbejdet var forskere til stede med det sigte at dokumentere interaktionen, for efterfølgende at blive bedre i stand til at analysere, hvad der sker under et fremtidsværksted. Man kunne også forestille sig at hele seancen blev optaget på audiovisuelle medier såfremt der ikke kunne mobiliseres de nødvendige forskerressourcer.

Når dette ikke har været tilfælde har det sine grunde. For det første ville mener jeg det ville have virket forstyrrende på processen, hvis der var forskere til stede hvis opgave det alene var at lytte og skrive ned. For det andet ville brugen af audiovisuelle optagemedier virke forstyrrende ind på det sociale frirum som forsøges etableret i et fremtidsværksted. En af de afgørende forudsætninger for udfoldelse af den kritik og social fantasi, som kendetegner et vellykket fremtidsværksted er at der etableres en legende og fri atmosfære, hvor alle deltager aktivt i at forholde sig kritisk og kreativt til den tematisering som danner grundlag for værkstedet. Som værkstedsleder er det ens helt primære rolle at få etableret fremtidsværkstedet som et socialt frirum, hvilket konkret kræver opmærksomhed på at fremtidsværkstedets spilleregler bliver fulgt. Dette er nemmere i plenum end ude i de enkelte grupper, hvor hverdagens kommunikationsmønstre har det med at tage over i perioder. I forbindelse med de to afholdte fremtidsværksteder turnerede de to værkstedsledere rundt blandt grupperne med henblik på i utopifasen at opmuntre dem til at lade hverdagens realiteter trænge i baggrunden og i stedet sammen forestille sig hvordan de kunne tænke sig at hverdagen for fremtiden fungerede. Undervejs tog værkstedssekretæren (hvis opgave som en nøgtern dokumentarist, var blevet forklaret over for de deltagende) fotos af begivenhederne med henblik på at supplere protokollernes tekst. Billeder af situationer og gruppernes grafiske præsentationer kan være med styrke deltagernes genoplevelse af den ånd som udviklede sig på fremtidsværkstedet. Også for aktionsforskeren som efterfølgende udarbejder protokollen og i sit videnskabelige arbejde analyserer materialet kan fotos være med til at styrke genkaldelsen af det skete.

Jeg mener at alternativet til at opsplitte en aktionsforskningsproces mellem en metode/proces agent og en oserserverende og deltagende forsker er at man som procesagent og aktionsforsker har en sparringspartner før, under og efter sådanne værkstedsseancer. Særligt i forbindelse med den efterfølgende rekonstruktion af forløbet er det vigtigt at være mere end én om opgaven. I det konkrete tilfælde var vi to værkstedsledere, der under forløbet løbende diskuterede de næste skridt, men det var jeg alene som stod for den rekonstruktion der er kommet til udtryk i protokollen. Jeg lavede i denne forbindelse ingen yderligere optegnelser i forhold til processens forløb, hvilket først og fremmest hænger sammen med at jeg ikke havde fokus på fremtidsværkstedet som arbejdsmetode, men i alt overvejende grad på resultaterne af de fælles anstrengelser.

Det er selvfølgelig vigtigt som aktionsforsker at forholde sig til om fremtidsværkstedet fungerer som socialt frirum både alment og i forhold til de konkrete værksteder. Fremtidsværkstedet kan udvikles og ligeså kan ens kompetencer som værkstedsleder. I denne forbindelse er det vigtigt at reflektere over hvad der sker på de fremtidsværksteder man har initieret og gennemført. Fungerede det?

Som optakt til at afholde fremtidsværksteder forhandles der med de deltagende parter om de tidslige og fysiske rammer for værkstedet. Med hensyn til de fysiske rammer skal det generelt tilstræbes at finde stemningsfulde lokaler der kan rumme et plenum og gruppearbejdet. Hertil skal der være mulighed for forplejning undervejs, så deltagerne ikke går sukkerkolde eller lider af væskemangel. I det konkrete tilfælde faldt valget på de meget smukke lokaler med havneudsigt som lå i samme hus dogmeøkologiprojektet. Disse lokaler var ydermere gratis ligesom de lå centralt i forhold til transport til og fra de forskellige arbejdspladser. Med hensyn til de tidslige rammer så er det i fremtidsværkstedslederens interesse at skabe det bedste udgangspunkt for at deltagerkredsen kan få gennemarbejdet deres kritik og ikke mindst deres sociale fantasier og fælles fremtidsudkast. Det kræver sin tid og ideelt set forløber et fremtidsværksted over 2-3 dage (håndbogen).

Når vi i det konkrete projekt planlagde værkstederne måtte vi tage højde for at plejehjemmene er kronisk undernomerede og derfor ikke uden videre kan undvære et større antal medarbejdere i flere dage. At reducere værkstedet til en enkelt dag var nødvendigt i forhold til de ressourcer der kunne mobiliseres. Hertil skulle det tages i betragtning at medarbejderne normal har en arbejdsdag der begynder tidligt og slutter tidligt. At afholde fremtidsværksteder inden for rammerne af en arbejdsdag kræver et stramt program, der sætter de oprindelige tanker om fremtidsværkstedet under pres. Dette pres resulterer ofte i at ens samarbejdspartnere spørger om ikke det ville være bedst at springe kritikfasen over og i stedet koncentrere indsatsen i forhold til utopi – og virkeliggørelsesfasen. Hertil har jeg som værkstedsleder svaret at kritikfasen er vigtig for at utopifasen kan udfolde sin potentialitet. Igennem kritikanarbejdet så at sige renser deltagerne deres sind for de frustrationer de er bærer af i hverdagen. Programmet har derfor i de konkrete tilfælde opereret med de fleste af et ideelt fremtidsværksteds programpunkter, dog i stærkt reducerede tidsintervaller. I og med at fremtidsværkstederne ikke skulle ses som enkeltstående seancer, men som led i en længerevarende proces var det vigtigste at der blev sat ind på at give plads til at deltagernes ønskeforestillinger kunne forme sig til udkast hvorfor den fase som under overskriften ”djævlens advokat” skal sørge for at disse fremtidsudkast bliver udsat for en kærlig men kritisk drøftelse fra plenum, blev nedtonet. Vurderingen var at udkastene i vidt omfang allerede havde karakter af meget konkrete utopier tidligt i fasen.

Når det gælder tænketanks-forløbet omkring *det velduftende plejehjem*, så har jeg i nærværende afhandling reflekteret over de metodiske greb der kom til udtryk i tænketanken og i hvor udstrakt grad at denne arbejdsmetode havde karakter af et ’socialt frirum’. (side 220-222) Jeg berører i den forbindel-

se helt kort min rolle som fortolker af vores diskussioner og som pennefører i udformningen af 'det veldufterende plejehjem'. Jeg er dog blevet bevidst om at min redegørelse for hvordan disse møder udspillede i tid og rum og hvordan materialet blev tolket og udformet, lader en del tilbage, hvilket jeg derfor vil forholde mig til herunder.

Allerførst vil jeg knytte en kommentar til deltagerkredsen, der som nævnt dels blev mobiliseret fra workshoppen dels gennem kontakt til fag- og interesseorganisationer og endelig gennem mund til mundmetoden i faglige netværk. Tilbagemeldingerne på invitationen vidner om en deltagerkreds, hvor blot én enkelt (køkkenleder) var genganger fra et af fremtidsværkstederne, og fem personer var gengangere fra workshoppen. Resten af forsamlingen var så godt som alle kommet til fordi de havde modtaget invitationen fra kollegaer i deres netværk eller direkte fra mig. Denne gruppe var forholdsvis stabil gennem hele forløbet. Enkelte meldte på grund af for meget arbejde, afbud inden første møde. Enkelte havde en mere sporadisk deltagelse, ligesom der undervejs kom enkelte til, heriblandt en pårørende til en plejehjemsindlagt.

Initiativet til at få etableret et forum der kunne diskutere 'det veldufterende plejehjem' var ubetinget mit, og initiativet blev sat i værk på baggrund af de søgeprocesser, tematiseringer og erkendelser den hidtidige proces havde befordret, og de forforståelser jeg som aktionsforsker bar med mig med i forhold til demokratiske lære- og forandringsprocesser. Jeg valgte denne kaffeklub-agtige mødeform, da jeg følte mig tilstrækkelig sikker på at det ville være muligt for mig som tovholder at skabe forudsætningerne for en kreativ og kontinuerlig proces omkring det tema som var i centrum. Jeg havde ikke gjort mig nogen større overvejelser over hvordan jeg metodisk skulle gribe det an at få etableret en kreativ legestue der på sessioner af knap tre timer vil være i stand til at give form og indhold til det virtuelle sociale eksperiment 'det veldufterende plejehjem'. Nogle tanker havde jeg dog gjort mig. Som jeg har nævnt i afhandlingen havde jeg af blandt andet at ressourcemæssige grunde besluttet at de ideer som var kommet frem under fremtidsværkstederne og workshoppen skulle indgå som input i tænketankens arbejde. Således var det min ide at formidle dette materiale gennem mundtlige og skriftlige oplæg til gruppen. Det var samtidig en måde at få etableret en utopisk udviklingshorisont for arbejdet i gruppen. Jeg havde også forestillet mig at en sådan inspirationsoplæg kunne følges op af en art brainstorm fra gruppen, opsamlet på vægaviser. Konturerne af 'det veldufterende plejehjem' kunne således begynde at tage form ligesom nye problemfelter og udfordringer kunne komme på banen og drøftes. Jeg forestillede mig at det efterfølgende skulle være min opgave at foretage en opsamling på denne idéproduktion og de drøftelser vi havde på den pågældende session, som optakt til næste møde.

I det store og hele kom det også til at fungere som jeg havde forestillet mig, men jeg måtte undervejs erkende hvor vanskeligt det er ene mand at være procesleder og samtidig undervejs at få noteret

hvad der blev sagt og ikke mindst hvordan sagerne blev drøftet. Referaterne prioriterede således hvad der blev sagt, hvorimod det ikke blev opfanget hvem der sagde hvad. Denne mangelfuldhed har selvfølgelig en betydning for vurderingen af sammenhængen mellem deltagernes erfaringer og det ytrede, ligesom vurderingen af det diskursetiske samspil bliver vanskeligt. Som en konsekvens heraf træder deltagerkredsen og deres særlige erfaringer ikke spor tydeligt frem i såvel referaterne fra mødet som i min rekonstruktion af processen i kapitel 1. Selvfølgelig skal en rekonstruktion af processen ikke gengive mangfoldigheden af eksplicite og tavse ytringer i forholdet én til én, men den skal heller ikke reduceres til de dominerende temaer og alene fokuserer på det der umiddelbart vurderes at hænge sammen. Min intention var at kapitel 1. i beskrivelsen af interaktionerne skulle have karakter af en såkaldt *thick description*, hvor det ytrede bliver tolket ind i den kontekst som deltagernes erfaringer og rammerne for interaktionen udgør. Dokumentationsmaterialet fra tænketanken var med hensyn til disse dimensioner for tyndt til at jeg efterfølgende har kunnet foretage en beskrivelse af hvordan deltagernes forskellige erfaringer og positioner prægede diskussionerne og aktionerne. Derfor forsvinder deltagerne i dele af beskrivelsen i kapitel 1, til fordel for en mere objektiveret gengivelse af forløbet, hvor mine tolkninger kommer i centrum.

Kunne eller skulle jeg gøre det om, ville jeg som det første have prioriteret at have en kollega med. En kollega der igennem den interne rollefordeling kunne være med til at sikre en arbejdsdeling, der kunne gøre os i stand til at være opmærksomme på såvel samspillet øjeblikkelige karakter som den efterfølgende tolkning og rekonstruktion af proces og substans. På en sådan basis ville min rekonstruktion af forløbets proceskarakter og indholdsdimensioner kunne vise meget mere direkte til deltagerkredsens forskellige erfaringer og roller end tilfældet var.

Det skal dog i denne forbindelse understreges at hovedelementerne i vores drøftelser og i konstruktionen af det velduftende plejehjem, kom fra deltagerkredsen og afspejlede altså ikke mine erfaringer eller ideer. Jeg overbragte kritikker, idéer og visioner fra fremtidsværksteder og workshops gennem mine oplæg, men det var tænketankens medlemmer der for alvor bragte hele New Public Management problematikken på banen, ligesom henvisningerne til en række forskningsrapporter vedrørende negative og positive sammenhænge i kvalitetsudviklingen stammede fra deltagerkredsen. Min rolle var først og fremmest at spørge til disse udmeldinger som en nysgerrig og engageret fremmed, der ønskede at forstå disse sammenhænge, og spørge til hvilken betydning disse tendenser har for udviklingen af *det velduftende plejehjem*. Vores fælles opgave, *det fælles tredje*, var indkredsningen af et virtuelt plejehjem, der kunne anskueliggøre hvordan der kunne skabes fornuftige og smukke sammenhænge i såvel udformningen en omsorgsinstitutions fysiske som den organisatoriske opbygning. Et virtuelt social institution som indadtil og udadtil kunne fungere som basis for såvel en immanent kritik at den fremherskende institutions- og forvaltningskultur og som en inspirationskilde for offentlige drøftelser om krisesammenhænge og nye muligheder og nødvendigheder.

Den norske aktionsforsker Olaf Eikeland taler i den forbindelse om to former for offentligheder og to forskellige performance-former i tilknytning til aktionsforskningsprojekter. Ved siden af den hvad han kalder *on-stage performance*, i organisationens offentlighed, taler Eikeland om *back-stage performance* i modoffentligheder. Hans begreber er tænkt ind i et organisationsudviklingsperspektiv, hvor modoffentligheden etableres og fungerer i de såkaldte *development organisations*, altså en art tænketank i organisationen hvor det mere frit er muligt at udøve immanent kritik som udgangspunkt for transformationsprocesser i organisationen. Sådanne former for modoffentligheder skal grundlæggende give plads til en åben, kritisk og konstruktiv dialog.

”Creating a public sphere requires mainly the removal of restrictions. Creating a counter-public Sphere requires the acquisition of skills in exposing and deconstructing power-talk, obscure talk, and the barriers preventing individuals from taking part. Hence, a public sphere can be established itself by decree backed by power, a counter-public sphere cannot. It establishes itself by critically exposing power-talk and obscure talk, and by creating protective back-stage spaces where critical reflection and immanent critique is allowed” (Eikeland, 2006:226-227)

Eikeland understreger at *power-talk* ikke kan undgås indledningsvist, men at den skal sættes til side for at en sådan mod-offentlighed kan fungere som et demokratisk rum for refleksion og udøvelse af immanent kritik. Således var tænketanksforløbet også kendetegnet ved indslag af powertalk, i en række af de oplæg jeg kom med undervejs i forløbet. Som jeg har redegjort for ovenfor har min rolle i denne form for *back stage performance*, først og fremmest været kendetegnet ved at jeg har været en nysgerrig og deltagende *socionaut*, der løbende opsamlede de fremkommende kritikker og ideer, og spurgte til deres interne sammenhænge i. Metoden skulle som jeg har redegjort udvikles en hel del på flere niveauer, hvis den skal fungere som et godt stykke værktøj i aktionsforskerens værktøjskasse. Som helhed mener jeg det er frugtbart at etablere sådanne tværfaglige fora, hvor det er muligt kritisk og utopisk at udøve immanent kritik af den herskende organisationsrationalitet og komme med bud på andre mere fornuftige og smukke sammenhænge i kvalitetsudviklingen af den offentlige sektor.

Litteratur:

Arendt, Hannah (1968) *Between Past and Future*, The Wiking Press, New York

Eikeland, Olav (2006) *The Validity of Action Research in Action Research*, i Nielsen og Svensson (red) *Action research and Interactive Research*, Shaker Publishing, Maastricht

Jens Christian Elle

Februar 2007